

БІБЛІОТЕКА

VITA ANTIQUA

ф.о. Антропчук

НОРМАНІ І СЛОВ'ЯНИ
У
ПОДЕСЕННІ

Монографію присвячено проблемі реконструкції ранніх етапів формування давньоруської культури. Розглядається роль впливу слов'яно-скандинавських взаємин на формування давньоруської культури в Подесенні. Подано конкретні моделі взаємин норманів і слов'ян на рівні матеріальної та духовної культур, показано їх вплив на урбаністичні процеси.

Для археологів, істориків, студентів і всіх, хто цікавиться історією та археологією України.

Головний редактор: доктор історичних наук, професор Гладких М.І.

**Рецензенти: доктор історичних наук, професор Моця О. П.
доктор історичних наук Сухобоков О. В.**

**Затверджено до друку вченою радою
Київського університету імені Тараса Шевченка.**

© Андрощук Ф.О., 1999.

© Дизайн-макет Адаменко Д.В., 1999.

© Обкладинка Адаменко Д.В., 1999.

ISBN 966-95597-0-7

KYIV'S T. SHEVCHENKO UNIVERSITY
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY

F.O. ANDROSHCHUK

**THE NORTHMEN AND SLAVS
IN THE DESNA RIVER AREA**

(THE MODELS OF CULTURAL INTERACTION
IN THE PERIOD OF EARLY MIDDLE AGES)

KYIV 1999

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

Ф. О. АНДРОЩУК

**НОРМАНИ І СЛОВ'ЯНИ
У ПОДЕСЕННІ**

(МОДЕЛІ КУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
ДОБИ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

КИЇВ - 1999

Зміст

	ВСТУП	4
	РОЗДІЛ I: “Русь” і “Северь”	9
РОЗДІЛ II: Шляхи формування давньоруської культури в межиріччі Дніпра та Десни		18
	РОЗДІЛ III: Шестовиця	25
	РОЗДІЛ IV: Чернігів і Шестовиця	69
РОЗДІЛ V: Великі кургани Чернігова в контексті слов’яно-скандинавських культурних традицій		76
	ВИСНОВКИ	85
	ДОДАТКИ	90
	ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	115
	СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	129
	SAMMARY	130

Вступ

Культура Київської Русі посідає чільне місце у скарбниці світових культур. Історія її формування значною мірою віддзеркалює історію давньоруської держави і особливо - роль міжнародних взаємин східних слов'ян з іншими регіонами середньовічного світу. Протягом IX-XIII ст. давньоруська культура формувалася під значним впливом країн Сходу, Візантії, Північної та Західної Європи, роль яких була різною у певні хронологічні періоди.

Природньо, що зовнішні контакти знайшли відображення не лише у формуванні певних соціальних структур, інститутів, а й на рівні духовної та матеріальної культур. Не буде перебільшенням твердження, що на початкових етапах формування Русі саме зовнішні контакти визначили синкретизм давньоруської культури. Численні наслідування інших традицій досить швидко почали виявлятися в місцевих традиціях, причому вони настільки органічно вплелися у повсякдення, що стали звичайною нормою життя. Пошук подібних запозичень та наслідувань є необхідним, хоча він і зачіпає інколи національну гідність, що в свою чергу тягне за собою політичні інтенції. Яскравим прикладом цьому є двохсотрічне змагання норманістів та антинорманістів про роль норманів у становленні Русі. Свого часу Д.Лихачов так характеризував кризовий стан цієї проблеми: *“Наші аргументи не збільшуються не тому що ми ведемо давню дискусію, а тому що до них ми нічого не додаємо”*. Однак, як би там не було, “варязьке питання” - тема далеко не вичерпана, і автор цих рядків саме тому поставив у підзаголовок назви праці “моделі культурної взаємодії”.

У працях західних вчених, присвячених впливу вікінгів на місцеві культури, підкреслюється роль регіональних відмінностей у двосторонніх контактах. Існує ряд праць, присвячених розгляду особливостей цих контактів у окремих регіонах Західної Європи - Франції, Британії та на Оркнейських островах [Sawyer, 1962; 1994; Roesdahl, 1992; Batey, Jesch, Morris, 1989; Loyn, 1995]. Історію контактів норманів з Східною Європою прийнято розглядати на єдиному етнокультурному тлі, втіленому в харизматичному понятті “Русь” [Петрухин, 1995]. Натомість об'єктивніше було б припустити наявність регіональної специфіки слов'я-

но-скандинавських контактів у різних частинах Східної Європи, які можна простежити на рівні місцевих культур, синхронних у часі формуванню давньоруської держави. Саме це і є метою даної праці - простеження ранніх етапів формування давньоруської культури в одному з мікрорегіонів Русі - Подесенні, де зафіксовані активні слов'яно-скандинавські взаємини. Крім того, я спробую показати, як вплив норманів позначився на матеріальній культурі. Власне тому в додатках мною складено каталог скандинавських старожитностей, що допоможуть читачеві зрозуміти, які саме елементи культури були привнесені.

Зазначимо, що ранні етапи становлення давньоруської культури в межах історичної “Руської землі” досліджені недостатньо. Формування давньоруської культури певною мірою віддзеркалювало інтенсивний процес слов'янського етногенезу [Ляпушкин, 1968; Горюнов, 1981; Трубачев, 1991], що відбувався в різноетнічному середовищі. Великого значення набула розробка проблеми розселення слов'ян на терені Східної Європи. Зокрема, київською науковою школою активно розробляються питання етногенезу слов'янства на численних археологічних матеріалах Південно-Східної Європи [Баран, Козак, Терпиловський, 1988; Славяне Юго-Восточной Европы, 1990; Моця, 1987; Толочко, 1996]. Спроби виходу з кризи “варязького питання” щодо походження Давньоруської держави призвели до шляху вирішення його в контексті становлення соціально-економічних чинників Давньоруської держави [Кирпичников, Лебедев, Булкін, Дубов, Назаренко, 1980, с. 24-37; Толочко, 1990, с. 99-121].

Значною віхою стало виділення серед давньоруських пам'яток IX - X ст. особливого типу поселень, функціонально спрямованих на зовнішньоекономічну діяльність [Булкін, Лебедев, 1974, с. 11-17; Толочко, 1989; Носов, 1993, с.59-78]. Тому проблема пошуку можливостей реконструкції етнокультурних процесів, що відбувалися в окремих регіонах в певні історичні періоди, постає актуальною. На мою думку, перспективним є вибір маргінальних географічних зон, що обумовлювали різноманітні культурні традиції, під впливом яких відбувався процес формування давньоруської

культури. Саме такий підхід визначає об'єкт нашого дослідження - район межиріччя нижньої Десни та Дніпра, який став складовою частиною "Руської землі". У даному регіоні особливе значення має Подесення - перехрестя різноманітних культур, племен та народів. Не випадково саме з цією територією дослідники пов'язували сподівання вирішити проблеми слов'янського етногенезу.

Подесення, як складова частина Чернігово-Сіверського князівства, вже привертала увагу дослідників з другої половини ХІХ ст. Для дореволюційної історіографії було притаманним розглядати усе Дніпровське Лівобережжя як територію літописних сіверян [Барсов, 1885; Голубовский, 1882; Грушевський, 1905]. Характерною рисою цих праць була джерельна обмеженість виключно літописними свідченнями.

Перші археологічні дослідження в даному регіоні проведені у 70-х роках ХІХ ст., що значною мірою сприяло зростанню наукових знань стосовно історії давнього населення межиріччя Дніпра та Десни. У 1874 р. на ІІІ Археологічному з'їзді М. О. Константинович виступив з доповіддю про кургани Чернігівського повіту [Константинович, 1878]. Серйозні археологічні здобутки у вивченні курганних старожитностей межиріччя Дніпра та Десни належать М.Е. Бранденбургу та П.М. Єрьоменку, які опублікували щоденники своїх археологічних робіт [Бранденбург, 1908; Єрьоменко, 1896].

Наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. перед вченими постало завдання пошуку археологічних пам'яток літописних сіверян. На думку О.А. Спицина, археологічними ознаками сіверян слід вважати спіральні скроневі кільця [Спицын, 1899]. Д.Я. Самоквасов намагався виявити етнографічні ознаки сіверян в різноманітних типах поховального обряду [Самоквасов, 1908]. Після відкриття старожитностей роменської культури [Макаренко, 1907] більшість дослідників визнали їх сіверянськими. Раннім етапам історії Чернігівщини приділено значну увагу в колективному збірнику, який опубліковано наприкінці 20-х років. У ньому вміщено низку робіт, присвячених як ранній історії Чернігова, так і побуту давнього населення Північного Лівобережжя Дніпра [Грушевський, 1928; Смолічев, 1928; Верзилів, 1928].

Після другої світової війни значно ак-

тивізувалися пошуки та вивчення слов'яно-руських старожитностей [Воеводский, 1946; 1947; 1949]. Продовжилися археологічні дослідження курганних пам'яток. У 1949 р. Д.І. Бліфельд провів розвідкові роботи, які охопили нижню течію р. Стрижень та р. Білоус, околицю Чернігова. В результаті виявлено поселення та могильники доби Київської Русі, проведені розкопки могильників поблизу с. Новий Білоус, Кашівка, Табаївка, городища в с. Рогоща [Бліфельд, 1955].

Нагромадження археологічного матеріалу спонукало дослідників до пошуку нових підходів щодо вирішення етнокультурних проблем. Вперше до розв'язання цієї проблеми звернувся П.М. Третьяков [1948]. На його думку, саме територія Подесення стала центром роменських племен, які сформувалися тут у процесі автохтонного розвитку, і звідси розпочалося їх розселення на південь.

У 1947 р. Б.О. Рібаков звернув увагу на подібність ямних підкурганних поховань Києва до пам'яток Чернігівщини і висунув припущення, що територія межиріччя Дніпра та Десни належала полянам [Рібаков, 1947]. Пізніше цю точку зору підтримали Є. П. Русанова та деякі інші дослідники [Русанова, 1966; Ширинский, 1968].

Протягом 1950-1960 рр. продовжується вивчення давнього Чернігова, розпочате Б.О. Рібаковим [Рібаков, 1949]. Досліджується територія давнього дитинця [Богушевич, 1952] та могильник міста [Бліфельд, 1955; 1965], вивчаються поховальні пам'ятки поблизу Любеча, Пересажа, Мохначів, Галкова, Голубовки, Седнева [Ширинский, 1967]. Саме Б.О. Рібаков розпочав археологічне дослідження давньоруського міста Любеч [Рібаков, 1964].

Наприкінці 60-х років поточного століття виникла необхідність у новому узагальненні вивчення слов'яно-руських старожитностей на окресленій території. Зокрема, І.І. Ляпушкін вважав, що достовірно слов'янські пам'ятки датуються не раніше VI ст. Виходячи з цього, він заперечував можливість слов'янської осілості на Дніпровському Лівобережжі до VIII ст., коли частина слов'ян Правобережжя Дніпра переселилася на Лівобережжя в ареал формування роменської культури [Ляпушкин, 1968]. М.І. Артамонов та В.В. Седов висловили припущення, що в формуванні сіверського племінного союзу взяли

участь сармато-аланське та праболгарське населення [Артамонов, 1967; Седов, 1970]. А.К. Зайцев, спираючись на топографію поширення східних дирхемів (833-900 рр.), висловив припущення про існування двох груп області сіверян - західної, що входила до складу "Руської землі", та східної, яка знаходилася під данницькою залежністю від хозар. Дослідник вважає, що племінний союз лівобережних слов'ян отримав назву "северь" завдяки дослов'янській назві місцевості, заселеної племенами роменської культури [Зайцев, 1975].

Дослідженню етнокультурних процесів на території Дніпровського Лівобережжя та вивченню місця в них роменських та волинцевських старожитностей присвятив ряд праць О.В. Сухобоков [Сухобоков, 1975; 1985; 1977; 1992]. В них знову порушено проблему формування слов'янських культур на Дніпровському Лівобережжі. З публікацією підсумків археологічного вивчення лівобережних пам'яток III - VII ст. розв'язання цього питання набуло певної перспективи. Зокрема, Є.О. Горюновим висловлено думку щодо існування генетичного зв'язку між пам'ятками київської та колочинської культур [Горюнов, 1981]. Пізніше цю точку зору більш детально обгрунтував Р.В. Терпиловський [Сухобоков, 1992; Терпиловський, 1985; 1994]. Однак, не зовсім чіткими виглядали докази про взаємозв'язок пам'яток колочинської та волинцевської культур. Цій проблемі було присвячено ряд праць С.П. Юренко [1983; 1985], яка дійшла висновку щодо певного внеску пеньківських та колочинських старожитностей у формування волинцевських пам'яток. Натомість В.О. Петрашенко та О.О. Щеглова, спираючись на подібність керамічних форм правобережного слов'янського поселення Сахнівка з волинцевськими матеріалами, висловили думку щодо можливості проникнення правобережного слов'янського населення в Дніпровське Лівобережжя [Петрашенко, 1982; Щеглова, 1987].

Спробу переглянути традиційне датування волинцевських пам'яток та їх співвідношення з роменською культурою здійснив О.В. Григор'єв [Григор'єв, 1988; 1993]. Виходячи з характеристики волинцевського керамічного комплексу як винятково гончарного, який разом з речовими знахідками має аналогії в салтівських пам'ятках, дослідник датував їх VIII-IX ст.

Спираючись на датування появи "салтоїдної" та давньоруської гончарної кераміки, дослідник запропонував відносну хронологію роменських пам'яток Подесення [Григор'єв, 1988].

В.В. Приймак [1994] у своїй праці, присвяченій пам'яткам VIII - X ст. межиріччя Десни та Ворскли, підтримав точку зору щодо участі різних етнокультурних груп у формуванні волинцевських старожитностей. Він підтримав і висловлену О.В. Сухобоковим [1975] та О.О. Щегловою [1987] думку про взаємозв'язок появи дунайських речей на волинцевських пам'ятках зі згадкою "сіверів" серед семи племен на Балканах [Приймак, 1994].

Питання етнічної інтерпретації поховальних пам'яток IX - XII ст. розглядаються в працях О.П. Моці [1987; 1993]. Автор підтримав думку П.П. Толочка та О.В. Сухобокова про те, що єдність поховального обряду в межиріччі Дніпра та Десни є не наслідком поширення "полянської" етнографічної особливості в "Руській землі", а виробленням спільного загальноруського стилю культури [Толочко, 1988; Сухобоков, 1988]. Дослідник присвятив низку праць дослідженню соціально-економічних процесів на матеріалах поховальних пам'яток [Моця, 1987; 1993; 1988; 1990].

Проблемі хозаро-слов'янських відносин, стосовно яких висловлювалися припущення ще в 60-х рр. М.Є. Артамоновим, С.О. Плетнєвою та Д.Т. Березовцем [Артамонов, 1962; Плетнєва, 1962; Березовець, 1965], присвячено ряд праць П.П. Толочка [1987; 1996]. На його думку, взаємозв'язки між Руссю і Хозарією не були однобічними. Відчутнішим був вплив Хозарії на формування політичних та економічних структур. О.В. Сухобоков, поділяючи погляди М.Є. Артамонова, дійшов висновку, що вплив Хозарії на слов'ян в цілому був благодотворний і сприяв розселенню слов'ян та створенню передумов до формування державності [Сухобоков, 1992].

Етнокультурні процеси у Подесенні лягли в основу монографії В.Я. Петрухіна [1995]. До нашої теми безпосереднє відношення мають розділи, присвячені ролі варягів і хозар в історії Русі та виникненню ранніх давньоруських міст на даній території. У своїй праці автор стверджує, що варяги і хозари прийняли участь у етнокультурному синтезі, який сприяв становленню Давньоруської держави та культури. Питання виникнення

ранніх давньоруських міст дослідник пропонує вирішити на рівні проблеми виникнення "погостів" - центрів феодалізації племінної території. Прикладом такого "погосту", на думку дослідника, є Шестовицьке поселення, розташоване поблизу Чернігова [Петрухин, 1995].

Дослідженню ролі Чернігівської округи в системі історико-економічних зв'язків присвячено праці В.О. Булкина, В.М. Зоценка та О.В. Фоміна [Булкин, Зоценко, 1990; Зоценко, 1987; Фомин, 1988]. В них відзначено важливість існування на ранніх етапах торгівельного шляху Десна - Сейм - Сіверський Донець - Дон. Спираючись на дані топографії східних монет, О.В. Фомін, звернувши увагу на їх концентрацію у межах літописної "Сновської тисячі", висловив припущення про її формування вже у X ст.

Археологічні дослідження давньоруських пам'яток у межириччі Дніпра та Десни велися у 1970-1980 рр. [Попко, 1971; Кузнецов, Шекун, Шуляк, 1977; Коваленко, 1981; Ілляшенко, 1988; Коваленко, Фомін, Шекун, 1992]. Результати були узагальнені в праці О. В. Шекуна та О. М. Веремейчик [1988]. Виходячи з наведених даних можна дійти висновку, що найменш вивченими залишаються ранні давньоруські городища. Тому великого значення набувають дослідження городищ поблизу сел Гущин та Виповзів, вивчення яких дали фрагментарний, але цікавий матеріал [Коваленко, Марченко, 1991; Коваленко, Шекун, 1993].

Дослідженню етнокультурних процесів, що відбулися в північно-східному Подесенні у X - XIII ст., присвячено ряд праць Є.О. Шинакова [1980; 1991; 1990]. Автор дійшов висновку, що територія межириччя Снова та Десни стала складовою частиною "Руської землі" тільки наприкінці X - початку XI ст. У IX - X ст. ці землі були майже не освоєні землеробським населенням через специфіку практикування вирубного землеробства. Лише після включення до складу "Руської землі", заміни вирубного та перелогового землеробства на орне, участі у перерозподілі данини ця територія стає однією з найбільш густозаселених земель Давньої Русі [Шинаков, 1991].

Таким чином, підсумовуючи історіографічний огляд, можна констатувати порівняно давню визначеність актуальності дослідження етнокультурних процесів у даному історичному регіоні. Хоча, рівень її розробки за-

лишається незадовільним.

По-перше, вирішення етнічних проблем більшість дослідників намагалися здійснити у межах, як правило, однієї двох археологічних культур.

По-друге, необхідно визнати певну тенденційність етноретроспективного методу, коли дослідники звертають увагу на пошук аргументів для обґрунтування генетичного взаємозв'язку культур, а не на можливу відсутність такого, тим самим створюючи ілюзорну картину статичності культурного розвитку, що не піддається перевірці.

По-третє, серед дослідників побутують досить різноманітні уявлення щодо етносу та етнічних процесів. Відсутність узгоджених розумінь цих базових понять обумовлюють як різні методичні підходи, так і різні висновки.

Виходячи з наведеного, метою запропонованої праці є реконструкція та історична інтерпретація слов'яно-скандинавських культурних зв'язків, які вплинули на формування давньоруської культури в межириччі Дніпра та нижньої Десни - регіоні, що став складовою частиною "Руської землі".

Метод дослідження в запропонованій праці охоплює два джерелознавчі рівні: археологічний та історичний, на основі яких отримано міждисциплінарний синтез, результати якого викладено у висновках. Метод дослідження археологічних джерел передбачає культурно-хронологічний розподіл пам'яток на певні групи та їх розгляд в контексті конкретних історичних процесів, що відбувалися у певні відтинки часу. Для давньоруського часу за реперну пам'ятку визнано матеріали найбільш репрезентативного Шестовицького археологічного комплексу, феномен виникнення якого обумовлювався попередніми етнокультурними процесами, в яких на ранніх етапах відігравали певну роль іншоетнічні групи населення.

Дані писемних джерел, як відомо, є текстовим уособленням ментальності тієї людської спільноти, серед якої вони створювалися. Тому я їх розглядаю з позиції реконструкції ідеологічних моделей минулого. На мою думку, саме такий підхід сприятиме більш об'єктивному співвідношенню даних писемних та археологічних джерел, запобігаючи вживанню значень, не притаманних давньому менталітету. Такі засади близькі

історичному підходу в західній “пост-процесуальній археології” [Hodder, 1996]. У вітчизняній науці на проблему пошуку своєрідної “метамови” опису матеріалу вперше звернув увагу Ю.М. Лотман, зазначивши, що мова опису є невід’ємною від мови культури того суспільства, до якого належить дослідник, тому здійснена ним типологія характеризує не лише описуваний ним матеріал, а й культуру, до якої він належить [Лотман, 1969]. Під таким кутом зору проблема історичного підходу розглядається як методика “мови” комунікацій, на якій ми збираємося “спілкуватися” з минулим. Необхідність застосування такої методики стає зрозумілою вже на початкових етапах археологічного дослідження і передбачає такі етапи:

- I. Місце території, що підлягає вивченню, в просторових уявленнях як у корінного населення, так і сусідніх культур. Реконструкція моделі світу - макрокосму.*
- II. Пошук можливих причин вибору місць для поселень. Співвідношення структури поселення з просторовою моделлю.*
- III. Пошук можливих причин розподілу простору на дрібніші структури, що визначили стратегію розселення, життєву діяльність колективів, особливості їх взаємин з сусідами.*
- IV. Аналіз уявлень про смерть. Мо-*

гильник і поховальна практика як система операцій, спрямованих на матеріальне втілення ідеї створення моделі потойбічного світу, його межі.

- V. Взаємовідношення могильника та поселення як складових частин єдиної структури.*

- VI. Речі в системі культури та їх семіотичний статус. Проблема відбору речей у поховальній практиці.*

Для розв’язання всіх цих питань залучені дані давньоруських літописів, арабських авторів, звіти та опубліковані археологічні матеріали досліджень П.І. Смолічева, Я.В. Станкевич, Б.О. Рібакова, Д.І. Бліфельда, В.П. Коваленка, О.В. Шекуна, О.П. Моці, А.Б. Казакова та О.В. Григорьєва, власні польові археологічні дослідження Шестовицького поселення.

Користуючись нагодою висловлюю щиро вдячність В.М. Зоценко, О.П. Моці, О.В. Сухобокову та О.П. Толочко за цінні поради та зауваження, висловлені ними протягом підготовки даної роботи, а також доценту Стокгольмського університету Інгару Янссону за численні консультації та “інформаційну підтримку” без якої ця книжка просто не була б можлива, доктору Лені Хольмквіст Олауссон за надану мені можливість обговорити та перевірити основні результати цього дослідження в рамках нового дослідницького проекту “Укріплення Бірки”.

РОЗДІЛ I

“русь” і “северъ”

Основними писемними джерелами, в яких у тій чи іншій мірі збереглася інформація про населення межиріччя Дніпра та Десни, є “Повість минулих літ”, твори арабських авторів та Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”. Саме з них ми довідуємося про дві суспільні групи - русів та сіверян, історична доля яких була пов'язана також з регіоном Подесення.

Руси східних авторів є давньою історіографічною проблемою, що привернула увагу дослідників від часу появи першої публікації арабських джерел про Східну Європу [Гаркави, 1870]. Вивчення цих матеріалів з самого початку було тісно пов'язано з дискусіями щодо походження та змісту терміну “рос/русь” [Ловмянский, 1985]. І хоча скандинавська етимологія цієї назви приймається багатьма вченими, суперечка з цього приводу точиться до цього часу [Назаренко, 1986].

Грунтовний аналіз наявних свідчень про русів здійснив В.В. Бартольд [1965]. До історіографічного перегляду праць східних авторів, присвячених слов'янам і русам, звертався А.П. Новосельцев [1965; 1990], окремі питання цієї теми вирішували Д.Т. Березовець [1970], В.М. Бейліс [1975], В.Я. Петрухін [1982], Б.О. Рибakov [1982], Я.Є. Боровський [1988], П.П. Толочко [1990; 1996].

У літературі вже давно зверталася увага на виразне “протиставлення” слов'ян і русів у східних джерелах. Суттєві відмінності впадають у вічі вже при порівнянні одягу, прикрас та зброї: слов'яни носять полотняні сорочки та шкіряні чоботи, озброюються списами та щитами; руси одягаються у каптани із золотими (імовірно бронзовими) гудзиками, шаровари, жінки прикрашають себе золотими браслетами, намистом, обручками, на грудях носять застібки-“коробочки” (скандинавські че-

репахоподібні фібули).

Етнографічно-побутові особливості русів, відмінний спосіб життя (осілі слов'яни та руси, що не мають ні рухомого майна, ні полів, змушені поклатися лише на придбане мечем) - усе це обумовлене специфікою соціальної психології члена військово-торгівельного об'єднання, відомого з джерел як “drengr” - людина позбавлена землі, що здобуває собі багатство та славу [Младшая Эдда, 1970].

Як відомо, найдавніші східні джерела (IX - перша половина X ст.) розміщують русів на певному “Острові” (ібн-Русте, аль-Мукадасі, Гардізі, аль-Марвазі). Такі свідчення переважно тлумачилися буквально - як локальний топографічний орієнтир. Проте ще В.В. Бартольд вказував на семантичний зв'язок арабського “Острова” та скандинавського “Хольмгарду” (Holmgarðr) - острівного міста, що ототожнюється більшістю дослідників з Новгородом. Згідно із загальноприйнятим уявленням, топоніми типу “Garðr, Garðar” належать до найдавнішого періоду русько-скандинавських контактів [Мельникова, 1986, с.46]. Важливим складовим компонентом усіх трьох топонімів є частка “garðr”, що має досить чітке значення: “обнесене, огорожене місце, садиба, двір”, і все ж, як зазначає О. О. Мельникова, походження назви “Holmgarðr” залишається до кінця нез'ясованим.

На нашу думку, труднощі, пов'язані з цим тлумаченням, пояснюються буквально прочитанням цих назв, що не враховують специфіку просторових уявлень давніх скандинавів. Про особливість такого світосприйняття писав В. М. Топоров: “Міфологічний світогляд космологічного періоду походить від тотожності (чи у крайньому випадку пов'язаності) макрокосмосу та мікркосмосу, при-

роди та людини” [1973].

Згідно із скандинавською моделлю Всесвіту, людський світ уявлявся, як “серединна садиба” - Мідгард (Mǫðgarðr), оточений світовим океаном, у якому плаває світовий змій Йормунганд. Мідгард оточений Утгардом (Utgarðr) - світом чудовиськ, велетнів, які постійно загрожують світу культури [Старшая Эдда, 1975, с.17]. Запропоноване співставлення арабського “Острова” та скандинавського “Хольмгарда”, на нашу думку, є цілком виправданим, оскільки араби могли використовувати не тільки стереотипну характеристику “варварів”, а й інформацію від носіїв описуваної ними культури. Ця інформація можливо містила не лише об’єктивні етнографічні факти, а й уявлення інформаторів про місце, яке вони займають в історії [Петрухин, 1982, с.143]. Зауважимо, що назви міст з часткою “garðr” не є типовим для Скандинавії. До того ж для позначення інших нескандинавських міст, як правило, застосовувався елемент “borg”. Назви Києва (Kænugarðr) та Константинополя (Miklagarðr), що зустрічаються в скандинавських джерелах, належать до пізнішого часу, а початкове значення “Хольмгард”, на думку О. О. Мельникової, означало не стільки місто Новгород, скільки певну територію: або ту, на якій пізніше виник Новгород, або більш широку - Поволхов’я, де існували скупчення поселень вздовж річки [Мельникова, 1986, с.48].

У зв’язку з цим, вважаємо цілком можливим, що “Острів Хольмгард” міг означати територію Східної Європи взагалі, визначену діяльністю скандинавів. У едичних міфах простір усвідомлювався, як об’єктивно існуючий і в той же час (як і в чуттєвому сприйнятті) існуючий не безперервно, не безкінечно і не одноманітно. Простір зображується, коли кожна його частина є або місцем якоїсь події, або місцем перебування будь-кого [Стеблин-Каменский, 1971, с.32-33]. Таке розуміння Хольмгарда підтверджує і хронологічне співставлення деяких згадок саг про перебування конунгів у Хольмгарді та свідчень давньоруських літописів, де йдеться про події, що відбуваються в Києві, а не в Новгороді (сватання Харальда Хардрада до Єлизавети Ярославни) [Зоценко, 1993, с.101-105]. Зазначимо, що в слов’янських семіотичних мовних системах образ “острова” досить тісно пов’язується зі “сходом” - простором

вияву всього найсприятливішого, де разом з морем поєднуються уявлення про такі символи, як гора, ставки, світове дерево, святий храм [Иванов, Топоров, 1965, с.116].

Інша група східних авторів (аль-Істахрі, ібн-Хаукаль, аль-Ідрісі, Худуд-аль-Алам) сповіщають про Куявію, Славію та Арсанію/Артанію. Не зважаючи на давно опубліковану працю А. П. Новосельцева, в якій автор-лінгвіст цілком переконливо довів, що три “центри” Русі - історіографічний міф, оскільки джерела згадують тільки три “групи” чи “види” русів [Новосельцев, 1965], пошуки ототожнення східних “центрів” із деякими давньоруськими містами продовжуються і сьогодні [Мачинский, 1984]. Натомість, можна вважати доведеним, що в підґрунті фольклорних джерел з присутньою “потрійністю” лежить індоевропейська традиція потрійного поділу, що пов’язана з трьома основними соціальними функціями - жрецькою (духовною), військовою та господарчою. Власне писемні джерела і фольклор зафіксували ієрархію трьох “родів” (жерці, воїни та общинники), які в історичній реальності могли являти собою систему каст [Дюмезиль, 1984, с.136-152; Петрухин, 1982; Толочко, 1991]. Ідея потрійності відображена в “Пісні про Рига”, де розповідається про те, як ас Риг, послідовно відвідавши три батьківські пари, став родоначальником рабів, вільних та знаті [Старшая Эдда, 1975, с.336-340].

На мою думку, принцип потрійності спостерігається також при аналізі інформації східних авторів стосовано соціальної стратифікації русів: 1) хакан; 2) “знахарі” - “ворожбити”; 3) дружинники - руси. Заслужують на увагу і розміри “Острова”, на якому мешкають руси, оскільки за довжиною і шириною він простягається на три дні шляху [Заходер, 1962, с. 78]. Згадане число “3” певною мірою є законним, оскільки пояснює співвідношення соціальної структури (три “касти” русів) з просторовою моделлю світу (в даному випадку “Острів -Хольмгард”).

Свого часу А. П. Новосельцев зазначав, що зміст титулу глави русів, засвідчений у ібн-Русе та Гардізі, не відповідає однозначному титулуванню “хаканів” - володарів східних державних утворень і свідчить на користь того, що глава русів не був суверенним правителем [Новосельцев, 1965, с.396]. Однак

суверенність русів засвідчена аль-Масуді: *“Руси - велике плем'я, вони не підкоряються жодному царю й жодному закону”* [Гаркави, 1870, с.267]. Цікаво, що араби чітко розрізняли верховних правителів слов'ян та русів. Влада “царя” слов'ян освячена релігією, йому належить право покарання злочинців, влада ж “хакана” русів дещо обмежена, тому що *“...с в них знахарі, і деякі з них наказують царю, непаче вони начальники русів”* [Новосельцев, 1965, с.396]. Хакану русів також належало право вершити суд. Якщо обидві сторони залишалися незадоволеними, їх мав розсудити двобій (давньоісл. “*einvigium*”)¹. Враховуючи характер військової організації русів вважаємо за можливе припустити, що зміст титулу “хакан” відповідає посаді ватажка учасників спільного походу, відомого з саг як “*smakonungur*” - дрібний князьок або “морський конунг” [Снорри Стурлусон, 1980, с.28]. Виходячи з цього, схилиємося до висновку, що на сьогоднішній день немає досить вагомих підстав для твердження щодо існування будь-якого “каганату” русів, де б його не локалізували - в Середньому Подніпров'ї [Шаскольский, 1981] чи в Ладозі [Мачинский, 1986], оскільки титул “хакан” містить вузько соціальне, а не територіальне значення. Відтак, очевидно, не має сенсу вважати походи русів на Каспій та Закавказзя (909-914, 925, 943-945 рр.) політичною акцією саме київської адміністрації, а ватажка русів “Хелгу” в “Тексті Шехтера” [Golb, Pritsak, 1982] - безпосереднім виконавцем політичних примх Ігоря Святославовича [Артамонов, 1966]. На це вперше, здається, звернув увагу А.П. Новосельцев, наголосивши, що Хелгу названо не князем або воєводою Ігоря, а означено титулом “мелех”, тобто “цар” - верховний ватажок русів [Новосельцев, 1990, с. 216-217].

Привертають увагу ритуальні функції “знахарів”-“ворожбитів”: “Ворожбит бере приречену людину або тварину, накидає їй на шию мотузку і вішає на дерево, поки жертва не випустить дух, промовляючи: “Це жертвоприношен-

ня богу” [Бартольд, 1965, с. 822]. Цілком можливо, що таке посвячення адресувалося Одіну, який простромив себе списом і повісився заради пізнання сакральної мудрості. Не менш цікавою є така звістка: “Якщо вони (руси) спіймають злодія чи розбійника, вони приводять його до товстого дерева і прив'язують до його ший мотузку, і вішають його на дереві, і залишається він висіти доти поки не розкладеться від часу, вітрів чи дощів” [Бартольд, 1965, с. 822]. Пояснення такому покаранню знаходимо у Тацита: *“...зрадників та перебіжчиків вішають (германці) на деревах, боягузів та дезертирів, а також тих, хто осквернив тіло, топлять у багні і зверху закидають хмизом... На їх думку, злочини при покаранні треба виставляти напоказ, ганебні ж вчинки - приховувати”* [1993, с. 342].

Досить проблематичними, на наш погляд, є відомості стосовано прийняття русами мусульманства, що вміщені в книзі Ауфі “Збірник анекдотів і зібрання блискучих оповідань” (XIII ст.). У розділі “Про шляхи і держави” Ауфі розповідає, що в 300 р. х. (912р.) руси прийняли християнство. Однак *“...прийнявши християнство, вони вклали ті мечі в піхви. Оскільки вони не знали іншого способу здобувати собі їжу, а попередній був для них закритий, то їх справи занепали й жити стало їм важко. Тому вони відчували прихильність до релігії ісламу і зробилися мусульманами; їх спонукало до того бажання отримати право вести війну за віру. Вони відправили послів до хорезмишаха, послів було четверо, із родичів царя, що правив майже самотійно і носив титул Буладіміра. Він (хорезмишах) дав їм почесні подарунки, після чого вони зробилися мусульманами”* [Бартольд, 1965, с.805-809]. Наведений уривок оцінюється дослідниками по-різному. В. В. Бартольд, посилаючись на паралель з літописним сюжетом про вибір вір Володимиром, одразу ж відхилив можливість впливу на свідчення Ауфі помилкового уявлення про корсунський похід Володимира Святославовича [Бартольд, 1965, с.857-858]. В. Ф. Мінорський та Б. М. Заходер вважали, що

¹Цікаво, що в офіційних двобоях (давньоісл. - “*holmganga*”) великого значення надавалося кордонам, які обмежували місце герцю, тому їх традиційно проводили на островах [Foot, 1987, р. 64-65; Nylén, Peder Lamm, 1988, р. 56]. Якщо і природних кордонів не було, то використовували символічні-у вигляді горіхових стовпів, борон та шмату тканини, який був прикріплений кілками і розташовувався всередині обмеженої площі [Foot, 1987, р. 65]. Цілком можливо, що згаданий арабами “острів русів” міг саме так і тлумачитися-сакральний простір на Сході, де відбуваються двобої героїв.

оповідання має характер антихристиянського памфлету [Sharaf Zaman, 1942, p.119].

На нашу думку, свідчення Ауфі є унікальною у своєму роді пам'яткою соціальної психології русів, їх ставлення до релігії та чужих віросповідань. Увесь цей сюжет, а особливо згадка про почесні подарунки хорезмшаха, дивовижно нагадують відоме оповідання Сен-Геленського монаха про хрещення групи норманів при дворі Людовика I Благочестивого: коли деяким з них не вистачало хрещальних подарунків, вони стали рвати подаровані тканини на шматки і ділити їх між собою. Досить характерними є слова, вимовлені в цій ситуації: "Я приймав хрещення двадцять разів і завжди отримував хороше плаття, а зараз мені дали лантух гідний пастуха, а не воїна" [Гуревич, 1966, с. 165]. Характерною рисою скандинавської сакральної ментальності було те, що увесь "почт" Одіна поза межами Скандинавії не мав сили, тому й виникала потреба для досягнення успіхів у чужій країні заручатися підтримкою місцевого бога: "Скандинави приймали хрещення в Ірландії, Англії, Франції та інших країнах, але повернувшись додому, знов офірували Одіну, Тору й Фрейру" [Гуревич, 1966, с.90]. Величезна кількість подібних "хрещень" та "змусульманювань" очевидна, тому трактування їх як офіційного навернення народу в нову віру [Брайчевський, 1988, с.60-62] уявляються малопереконливими.

Отже, як бачимо, просторова модель русів зображувалась у вигляді "Острова", особливості сприйняття якого досить чітко пов'язувалися з давньогерманською картиною макрокосмосу у вигляді Мідгарда - серединного двору, що обмежує заселений простір або острів, де відбуваються двобої героїв. Сакральний простір "Острова", вимірюваний трьома днями шляху, доповнювався трифункціональним поділом соціальної організації (хакан, знахарі, дружинники). Етнографічна картина русів ("Вони високорослі, мають гарний вигляд і сміливість у нападах, але сміливості цієї на конях не виявляють, а всі свої походи і напади чинять на кораблях"), змальовує їх як дуже мобільну військову організацію, для якої західний світ християнської культури був "чужим", на відміну від Сходу - особливого сакрального простору, світу специфічної ментальної реальності. Надто добре відомий,

щоб його наводити тут, опис поховальної обрядовості русів, залишений Ібн-Фадланом [Путешествие, 1939, с. 78-83]. З його інформації очевидно, що руси як етнографічний тип не повністю тотожні слов'янам, тому що їх поховальна практика має виразні скандинавські риси, але водночас русів не можна однозначно ототожнювати й зі скандинавами. На нашу думку, руси являють собою досить виразну етнографічну групу, яка етнічно пов'язана зі Скандинавією, але сформувалася у Східній Європі під потужними слов'янськими і орієнтальними впливами. Специфічний тип занять русів об'єднав їх не тільки у соціальну організацію певного роду, але й сформував з них щось подібне до соціуму, який встиг виробити специфічну ментальність своїх членів, пов'язану з своєрідним уявленням про світ.

Тепер, змодельювавши приблизну картину соціуму русів, спробуємо розглянути проблему виникнення такого явища, як "дружинна" поховальна культура межиріччя Дніпра та Десни IX - X ст., що являє собою, на нашу думку, "матеріалізоване" відображення культури русів, її специфічний просторово-часовий континуум.

У літературі вже давно зверталася увага на тотожність дружинних старожитностей з етнографічними описами русів східними авторами [Лебедев, 1978, с.87]. Залишки описаного арабами одягу русів зафіксовані в таких типах поховальної обрядовості, як камерні поховання, кремації та "великі кургани" Києва, Гньоздова та Чернігівщини. Через ілюзорне враження "багатства" цих пам'яток серед дослідників тривалий час існує хибна думка, що поховані є представниками соціальної верхівки. Натомість дослідники, які вивчали феномен матеріального "багатства" давніх поховань, дійшли висновку, що "існування в межах однієї археологічної культури поховальних комплексів, які значно різняться ступенем багатства інвентарю, ще не є результатом ні економічного, ні політичного панування тих соціальних категорій, представникам яких належать найбільш багаті поховання" [Антонова, Раевский, 1984, с.153-154]. Виходячи з цього, важко погодитися з тлумаченнями камерних поховань як гробниць дружинників-феодалів, а "великих курганів" - як усипальниць невідомих князів. На думку дослідників, архаїчному світогляді

були притаманні уявлення щодо ізоморфності космічної та соціальної структури, які, в свою чергу, впливали на осмислення кожної з цих структур на більш низькому рівні, що повторювала універсальну модель світу даної культури [Антонова, Раевский, 1984, с.166].

Таким чином, виникнення камерних поховань можна пояснити не стільки соціальними диференціями, скільки специфічним архаїчним уявленням про потойбічний світ. На нашу думку, камерні поховання репрезентують вірування у “живих мерців” [Андрощук, Осадчий, 1994]. Свого часу до такого висновку дійшов В. Я. Петрухін, на думку якого поховальна камера символізувала будинок, в якому “живе” небіжчик, що в свою чергу спонукалося бажанням зберегти померлого серед його близьких [Петрухін, 1976]. Разом з тим, у камеру померлому клали речі та їжу. “Живих мерців” нерідко ховали у сидячих положеннях, піклуючись про видиму реальність ритуалу. Окрім гастрономічних потреб “живі мерці”, як вважалося, “відчували” необхідність сексуальних задоволень. Імовірно, саме цим пояснюється наявність парних поховань у камерах. Зокрема, в Шестовицькому могильнику чоловік “обіймає” жінку в сидячому положенні, у київському похованні № 111 небіжчиків покладено у положенні, що імітує статевий акт, в шведському могильнику Бірка - жінка лежить на колінах чоловіка [Arbman, 1943, Gr. 644]. Наявність у шестовицьких камерних парних похованнях окуть від ритонів дозволяє припустити імітування своєрідного весільного бенкету. З іншого боку, ізоморфність космічної та соціальної структури, відображена в поховальному обряді, могла доповнюватися особливим втіленням в образі померлого свого “царка”, оскільки від щасливого “царя” залежали добробут, родючість та благополуччя всієї країни [Фрезер, 1980]. Вірогідно, саме з цією метою “населяли” освоєну територію цими “царками” - “живими мерцями”, а не спалювали, що було єдиним і незворотнім засобом досягнення світу потойбічної реальності.

Зазначимо, що наявність жінок у похованнях русів викликає неабиякий інтерес і виступає не на користь прихильників ототожнення варягів і русів. Справа в тім, що жодне з відомих нам давньоруських та скандинавських джерел нічого не сповіщає про участь

жінок у військових походах варягів на теренах Східної Європи. Давно помічено, що писемні джерела свідчать про досить коротке перебування варязьких дружин на службі давньоруських князів. Натомість, співставлення свідчень східних авторів з парними та поодинокими похованнями жінок у камерах дозволяє виділити у русів такі жіночі типи: жінки-господарки, відомі зі скандинавських джерел як “husfreyja”, наложниці - “frilla”. Головною соціальною відмінністю обох типів було “право завідування ключами”, яке надавалося тільки господаркам [Стриннгольм, 1861, с.224]. Обидва типи брали участь у священному ритуалі поховання, зображаючи “вмирання від горя” (“springa af hartí”), опис якого наведено ібн-Фадланом. За нашими спостереженнями, жінки, поховані в парних камерних похованнях Півдня Русі, не мають черепахоподібних застібок на грудях (фібули такого типу передбачали особливий дизайн одягу, не характерний для слов'ян). Це дає можливість припустити, що всі вони є ритуальними наложницями небіжчика. Черепахоподібні фібули, як правило, трапляються лише в поодиноких жіночих інгумаціях та парних кремаціях. Зважаючи на повідомлення арабів про те, що “якщо хто-небудь з них (русів) помирає неодруженим, то його женять після смерті, і жінка прагне бути спаленою, щоб увійти, на їх думку, в рай”, можна зробити висновок, що в парних інгумаціях у камерах поховані неодружені руси, а в подвійних кремаціях - подружжя. Нагадаємо, що останніми дослідженнями, доведено активну участь жінок-скандинавок в торгівлі зі Східною Європою [Stalsberg, 1981; 1988]. Під таким кутом зору наші висновки дещо доповнюють традиційні уявлення про перебування скандинавів у Східній Європі.

Зазначимо, що у Середньому Подніпров'ї до початку X ст. домінував переважно обряд кремації і картографування поховальних пам'яток цього часу [Моця, 1990] вражає очевидною раптовою появою камерних поховань, як і в цілому “дружинного” курганного обряду в межиріччі Дніпра та Десни. Цікаво, що більшість скарбів східного срібла припадає також на X ст. (особливо на його другу половину), і даний факт важко пояснювати існуванням монетного обігу в “євразійській торгівлі”, що на мою думку є ретроспективно модернізованим. Вважаємо,

що поява монетного срібла та “дружинної” поховальної культури об’єднує не тільки один час, а й можливо і спільне “призначення”. Останнім часом все більше дослідників схиляються до думки, що ці скарби мали сакральний зміст і пов’язані з заповітом Одіна про необхідність вирушення в потойбічний світ із скарбами [Добровольский, Дубов, Кузьменко, 1991, с.132-133].

Сказане тісно узгоджується з іншим виявом “ментальних чинників” у матеріальній культурі, що відбилися у мистецтві епохи вікінгів, коли сувору організацію анімістичних мотивів змінює образ “хапаючого звіра”. На цю особливість звернув увагу А. Я. Гуревич: *“На брошках та інших прикрасах, на дерев’яних панелях та стовпах - всюди трапляється загадкова жива істота з великими, непропорційними по відношенню до тулуба, м’язистими лапами, що зчіплені між собою. Подібні чи близькі за характером зображення в мистецтві інших народів цього часу невідомі”* [Гуревич, 1966, с.141-148]. “Хапаючий звір” є провідним компонентом трьох художніх стилів епохи вікінгів, в яких образ Великого Змія доповнюється стрічковим орнаментом-плетивом і зображенням “масок”. У стилі Еллінг (870-1000 рр.) найбільш відчутний зв’язок зі Змієм - есхатологічним чудовиськом, що має покласти край світові. У скандинавській орнаменталіції цей образ з’являється одночасно з поширенням уявлень про кінець світу, загибель богів [Лебедев, 1985, с.129].

Складається враження, що символіка образотворчої стилістики, як і поховальної культури, містить своєрідне “таїнство”, багато в чому пов’язане з сакральним відношенням до Сходу. Його формування, очевидно, має власну історію і може стати темою окремого дослідження. Свого часу до неї зверталася Х. Р. Елліс-Девідсон, яка назвала четвертий розділ своєї книжки “Ідеї зі Сходу”. На її думку, окрім незбагнених візантійських “чудес”, на ритуальну культуру скандинавів вплинули окремі шаманські елементи, що практикувалися степовими племенами Східної Європи; деякі східні елементи знайшли відображення в культі Одіна [Ellis-Davidson, 1976, р.270, 298-299]. Завдяки контактам з хозарами, на думку О. Пріцака, сталася “реформа” футарку - кількість знаків скандинавського рунічного письма зменшилася з 24 до 16. Тепер деякі

з них почали передавати не одну, а декілька фонем, що мало місце в согдійсько-уйгурському алфавіті VIII-IX ст. [Pritsak, 1981, р. 86-88].

На нашу думку, саме цим сакральним відношенням до Сходу може пояснюватися той парадоксальний факт, що в Північній Франції, де у IX - X ст. писемними джерелами фіксується постійна активність вікінгів (включаючи передавання Карлом Простим земель майбутньої Нормандії Роллону у 911 р.), на сьогоднішній день відомо лише декілька поховань скандинавів [Arbman, 1962, р.82-84; Davis, 1976, р.25; Sawyer, 1994, р.100], тоді як на обмеженій території Русі - у межиріччі Дніпра та Десни - їх кількість сягає понад двох десятків [Моця, 1990].

Таким чином, поява “старожитностей русів” пояснюється не лише політичними та соціально-економічними чинниками, а й впливом специфічних уявлень про модель світу, місце в ній “Сходу”, які були програмою поведінки не лише для окремої особи, а й усього колективу загалом.

Наступний етнонім, що має безпосереднє відношення до історії даної території, є літописна “Северь”. Інформація про слов’янське плем’я “северь” міститься в “Повісті минулих літ” (далі ПВЛ) та творі Костянтинна Багрянородного “Про управління імперією” (глава IX) [1991].

Стосовно літописних згадок зазначимо, що для всіх них притаманні дещо різні за походженням просторові характеристики. Першу географічну локалізацію племені подано вже на перших сторінках літопису: *“А дружи седоша по Десне, и по Семи, и по Суле, и нарекошася Ссверь”* [ПВЛ, 1950, с. 11]. В літературі “северь”, як правило, вважають північним напрямком. Так, І. І. Срезневський зазначав: *“Ссверь - сторона світу, протилежна півдню”* [Срезневский, 1901, с.881]. Аналогічне тлумачення є у “Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі” [1985, с.152-154]. Разом з тим, у недатованій частині літопису бачимо іншу просторову бінарну опозицію - “полунощний”, що також застосовувалася для означення півночі на протилежність півдню [ПВЛ, 1950, с. 11]. Однак, якщо ми звернемося до інших згадок, то пересвідчимося, що “северь” виступає, як протилежний бік Дніпра. Ця протилежність розкривається на рівні таких опо-

зицій, як “свій - чужий”, “правий - лівий” тощо [Иванов, Топоров, 1965]. Незважаючи на те, що з одного боку всі слов’янські племена мовно близькі: “се бо токмо словенскъ языкъ в Руси: поляне, древляне, поугородьци, полочане, дреговичи, северъ, бужане...” і всі вони, як наголошує літописець, “живяху в мире”; все ж сіверяни разом з іншими племенами складають певний опозиційний ряд племен по відношенню щодо полян:

ПОЛЯНИ
(правий бік Дніпра)

“...своих отецъ обычай имуть кротокъ и тихъ, и стыденье къ снохамъ своимъ, къ сестрамъ, къ матеремъ и к родителемъ своимъ къ свекровемъ и къ деверемъ велико стыденье имеху, брачный обычай имяху: не хожаше зять по невесту, но приводяху вечеръ, а завтра приношаху по ней, что вдадуче”.

уявляли його “садибою”, оточеною “Утгардом” - світом чудовиськ, що загрожують світу культури [Гуревич, 1972]. У нашому випадку, поляни також обмежені своїм помешканням - градом Києвом, що оберігає їх від лісу, де мешкають ворожі їм древляни. Не випадково літописець підкреслює цю опозиційну модель ставлення полян до сусідів: “...по смерти брата сея быша обидимы древляны и иными околними” [ПВЛ, 1996, с.11].

РАДИМИЧІ, В'ЯТИЧІ, СІВЕРЯНИ
(лівий бік Дніпра)

“... одинъ обычай имяху: живяху в лесе, яко же и всякий зверъ ядуще все нечисто, и срамословье в нихъ предъ отъци и предъ снохами, и браци не бываху въ нихъ, но играща межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская песни, и ту умыкаху жены себе, с нею же кто съвещашеся; имяху же по две и по три жены. И аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ, и по семь творяху кладу велику, и възложяхуть и на кладу, мертвеца сожъжаху, и посемь собравше кости вложяху в судину малу, и поставляху на столпе на путехъ, еже творять вятичи и ныне”.

За спільною негативною характеристикою племенам Лівобережжя близьке тільки одне плем'я з усього Правобережжя - древляни: “а древляне живяху звериньскимъ образомъ, живуше скотьски: убиваху другъ друга, ядаху все нечисто, и брака у нихъ не бываша, но умыкиваху у воды девиця” [ПВЛ, 1950, с.14-15].

У літературі етноніми ПВЛ розглядаються, передусім, як натяки на повністю сформовані різні етнографічні племінні спільності [Хабургаєв, 1979]. На нашу думку, окремі етноніми літопису разом з їх просторово-географічною локалізацією відбивають специфічні риси архаїчного моделювання світу, для якого є характерним поділ на простір, близький до перебування культурного героя, та далекий, з усіма негативними уособленнями. У даному зв'язку заслуговує на увагу ремарка літописця по відношенню до полян: “Бяше около града лесъ и боръ великъ, и бяху ловяща зверъ, бяху мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне, от нихъ же есть поляне в Києве и до сего дне” [ПВЛ, 1950, с.13]. Як зазначає Ю.М. Лотман, у аналогічних текстах “ліс”, “річка”, “міст” тощо є кордоном, що обмежує світ культури від усього йому протилежного [1969]. Корисним буде нагадати модель світу давніх германців, які

На такого роду сприйняття вказує О. П. Толочко, маючи на увазі протиставлення “білих” полян та “чорних” сіверян [Толочко, 1991]. Бінарна опозиція “білі” поляни - “чорні” сіверяни уявляє, на наш погляд, залишки кольорової системи географічної орієнтації, у якій Біла Русь означала захід, Чорна - північ, Червона - південь, на що, свого часу, звернув увагу О. П. Трубачов [1991, с. 237]. Разом з тим, поруч з однією негативною семантикою “сівери” (від іранського “seu” - чорний), існує інша, що пояснює назву від “savva” - “лівий”, як і однозначна семантика “кривичів” - “kriv” [Иванов, Топоров, 1980]. Важаємо, що таке розуміння, як нам уявляється, пояснює дещо незрозуміле речення літописця: “...туда бо сидять кривичи, та же северъ от нихъ” [ПВЛ, 1950, с.13].

Таким чином, можна припустити, що “северъ” - це люди не конкретного локального топографічного розташування, а взагалі лівого берега Дніпра. Проте цікаво, що в значенні “лівий” у літописі вживається словосполучення “оная сторона”. Так під 968 р. “собравшиися людье оная страны Днепра в лодяхъ, об ону страну стояху”, “...они же видевише с оная страны”, “...князь печенежский

взратися единъ къ воеводе Претичю и рече: "Кто се приде?" И рече ему: "Людьє оная страны" [ПВЛ, 1950, с.47-48]. Виходячи з тексту, "оная страна", яка ще й до того ж відділена річково-сакральним кордоном, завжди уособлює в собі панічний жах процесу переходу у щось невідоме та незнане: "И ста Володимеръ на сей стороне, а печенеги на оной, и не смеху си на ону страну, ни они на сию страну" [ПВЛ, 1950, с.84]. Досить атрактивно змальоване напруження перед таким "переходом", наприклад у розповіді про стояння Ярослава та Святополка: "и сташа противу оба поле Днепра, и не смяху ни си онемъ, ни они сихъ почати, и стояша месяца 3 противу себе". Цікава й поведінка обох ворожих таборів: "заутра переведемъся на ня; аще кто не поидуть с нами, сами потнемъ его"; "Святополкъ стояше межси двема озерами, и всю ношь пиль бе с дружиною своею" [ПВЛ, 1950, с.96]. Останню ремарку можна пояснити не лише традиційним князівським гаянням часу на відпочинку, а як спробу святополкової дружини зняти в такий спосіб емоційно-психологічне напруження переходу "кордону".

Привертає увагу епізод поділу Русі між Ярославом та Мстиславом, де Правобережний бік протиставлений Києвом: "седи в своемъ Києве: ты еси старейший братъ, а мне буди си сторона" [ПВЛ, 1950, с.100]. Можливо, що відсутність "межі" - водного кордону між "доброю" та "злою"/"оною" стороною у свідомості давніх киян неминуче вважалися загрозою віковичному порядку. Саме цим погрожує язичницький волхв киянам: "...на пятое лето Днепру потещи вспяты и землямъ преступати на ина места, яко стати Греческы земли на Руской, а Руской на Греческой и прочимъ землямъ изменитися" [ПВЛ, 1950, с.116-117].

Як бачимо, архаїчна семантика слова "северь" у давньоруському Києві та Правобережжі уособлювала в собі ворожу "ону страну" - елемент давньослов'янської просторової моделі світу. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що сіверяни - люди "оної страни" Дніпра, тобто населення, що мешкало на території Лівобережжя.

Літописна історія племені сіверян починається з 859 р. Розповідаючи про утворення в Східній Європі двох районів данницької залежності, де на півночі з словен, чуді, мері та весі брали данину варяги, літописець за-

начає: "А козарє имаху на полянєх, и на северєх, и на вятичєхъ, имяху по бєлє и вєвєрицє от дьма" [ПВЛ, 1950, с.25]. Судячи з літописної хронології, залежність від хозар була недовгою, тому що вже 884 року: "Иде Олегъ на северяне, и победи северяны, и възложи на нь дасть легьку, и не дастъ имъ козаромъ дати платити, рекъ: "Азь имъ противень, а вамъ не чему" [ПВЛ, 1950, с.20]. Під 907 р. сіверяни згадуються в складі війська Олега в поході на греків: "...поя же мнозєство варяг, и словєнь, и чюдъ, и словєне, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци..." [ПВЛ, 1950, с.23-24]. У поході 944 р. лівобережні племена не згадуються, проте їх місце заступають, можливо, більш професійні воїни півдня Лівобережжя - печеніги: "Игорь же совокупивъ вои многи, варяги, Русь, и поляны, словени и кривичи и теверьце и печенеги наа" [ПВЛ, 1950, с.33-34].

З твору Костянтина Багрянородного відомо, що сіверяни разом з іншими слов'янськими племенами брали участь у "кормлінні" дружини русів: "...архонти виходять з усіма росами з Києва і відправляються в полюддя, що носить назву "кружляния", а саме в Славині вервіанів, другувитів, кривичев, сіверіїв" [Константин, 1991]. Останнє плем'я дослідники одноставно пов'язують з сіверянами.

Останній раз сіверяни згадуються в літописі під 1024 роком як учасники війська Мстислава у битві з Ярославом: "...и сступи ся чело северь съ варягы, и трудишася варязи секуще северь, и посемъ наступи Мстиславъ со дружиною своею и нача сечи варязи" [ПВЛ, 1950, с.100]. Цим і обмежується, на жаль, літописна інформація про сіверян.

Для дослідження історії появи етноніму "северь" на Дніпровському Лівобережжі, без сумніву, заслуговує на значну увагу одноіменне плем'я, що населяло територію Балканського півострова [История, 1954, с.557]. З іншого боку, лінгвісти виявляють наявність на території Дніпровського Лівобережжя топонімів з основою "балкан", що на їх думку може свідчити про переселення частини балканських сіверян з басейну Дунаю (територія Болгарії та Румунії) [Гідронімія України, 1981, с.105-106]. Останнім часом з'явилися археологічні матеріали, що підтверджують це припущення [Щеглова, 1987; Приходнюк, 1996]. Однак ця проблема вимагає подаль-

ших детальніших досліджень.

Більш певні свідчення стосовно слов'ян, що заселяли широку територію між Дніпром та Доном, знаходимо у творах східних авторів, зокрема у Каспійському Зведенні східних авторів [Хвольсон, 1869; Заходер, 1962]. З них ми довідуємося про географічне розташування та побут слов'ян: *“земля слов'ян - лісиста рівнина, в лісах вони і живуть. Не мають вони ні виноградників, ні ріллі”* [Заходер, 1962, с.29]. Серед господарських занять слов'ян згадуються бортництво та скотарство. Не менш цікаві свідчення про поховальні звичаї слов'ян, що перегукуються з даними *“Повісті минулих літ”*: *“Коли помре хто-небудь з них, вони спалюють тіло його. На наступний день після спалення померлого, вони збирають його попел і кладуть його в урну, яку ставлять на горб. Через рік після смерті небіжчика беруть слеків двадцять меду... і несуть на той горб, де збирається рідня померлого. Там вони їдять, співають і тоді розходяться”* [Хвольсон, 1869, с.28-29]. Про релігійні вірування повідомляється: *“всі слов'яни - вогнепоклонники”* - *“Під час життя кладуть вони просяне зерно в ківш, піднімають його до неба і говорять: “Господи, ти котрий даси нам їжу, дай нам і мед”* [Хвольсон, 1869, с. 30].

Заслуговує на увагу опис слов'янських жител: *“Кожний з них викопує у землі щось на зразок льоху, котрий прикривається дерев'яним дахом і на цей дах накладають землю. У такі льоху переселяються вони з усім сімейством і взявши декілька деревин та каміння,*

розпечують останні на вогнищі. Коли ж каміння розпечеться, пара нагріває житло до того, що знімають одяг. У такому житті залишаються до самої весни.” [Хвольсон, 1869, с.33]. Зазначимо, що процитований опис практично тотожний відомому з археологічних досліджень слов'янському житлу - напівземлянці з піччю-кам'янкою, розповсюдженими на великій території між Дністром та Доном [Приходнюк, 1975; Седов, 1982]. До не менш цікавої інформації належать дані про музичні інструменти слов'ян, у перелік яких входять лютні, гуслі, сопілки; а також свідчення про елементи озброєння: шити, списи, ножі [Хвольсон, 1869, с.31]. Дані Костянтина Багрянородного про *“кромління”* русів перегукуються зі свідченнями про наявність у слов'янського *“царя”* звичаю об'їжджати населення з метою отримання подарунків.

Таким чином, підсумовуючи огляд писемних джерел можна стверджувати, що формування історичних назв *“Русь”* і *“Северь”* було досить складним процесом, пов'язаним з особливостями ставлення давнього населення до його окремих *“територій”*. У формуванні цих понять визначаються два рівні - географічний та соціальний, що досить яскраво ілюструє назва *“Русь”*: у її широкому розумінні - як означеної території Східної Європи, і у вузькому - Середнього Подніпров'я [Насонов, 1951; Толочко, 1996], а з іншого боку - як досить активного соціуму, що сприяв її остаточному просторово-географічному означенню.

РОЗДІЛ II

Шляхи формування давньоруської культури в тежиріччі Дніпра та Десни

У сучасній історіографії поняття “давньоруська культура” є досить умовним і передбачає сукупність пам’яток матеріальної та духовної культури, синхронних у часі з існуванням у Східній Європі геополітичного утворення - Давньої Русі.

Тривалий час проблема формування матеріальної культури Русі тісно пов’язувалася з походженням назви “Русь”, різні тлумачення якої проектувалися на різноманітні археологічні пам’ятки у намаганні обґрунтувати споконвічну її давнину. У 1953 р. Б.О. Рыбаков запропонував вважати матеріальними пам’ятками Русі так звані “старожитності антив” - групу ювелірних прикрас VII - VIII ст., виділених свого часу О.А. Спіциним [1928; Рыбаков, 1953]. Оскільки тривалий час не були відомі поселення, одночасові цим ювелірним скарбам (пеньківська та колочинська культури), було здійснено спробу пов’язати їх поширення з ареалами так званої “пастирської культури” Дніпровського Правобережжя та волинцевської культури Дніпровського Лівобережжя VII-VIII ст. [Брайчевський, 1968, с.168-170]. М.Ю. Брайчевський звернув увагу, що пам’ятки як пастирського, так і волинцевського типів виявляють риси салтівського культурного впливу та пам’яток типу Канцерки, визначивши важливий степовий чинник у формуванні Русі [Брайчевський, 1968, с.171]. Ця точка зору знайшла своїх прихильників [Сміленко, 1975, с.116; Сухобоков, 1992, с.64-65]. Наприкінці 60-х років Д. Т. Березовець, спираючись на дані східних джерел, висловив припущення, що старожитностями русів слід вважати салтівську культуру [Березовець, 1970].

Зазначимо, що головною підставою для пошуків матеріальної культури “русів” серед пам’яток VII - VIII ст. стала думка щодо існування в цей час одноіменного народу, начебто згаданого в сирійському джерелі VI ст. Останнім часом ця точка зору має тільки історіографічний інтерес, оскільки доведено, що хибне уявлення про існування народу “Рос/Рош” засноване на суміші різних літературних традицій та ідейних конструкцій, пов’язаних до того ж з неточним перекладом першоджерела, а отже, не маючих нічого спільного з історичною реальністю [Thulin, 1981; Петрухин, 1995, с.45-46]. Натомість, реально автентичними джерелами, в яких вперше згадується “русь”, є візантійські та східні, датовані IX - X ст.

Найбільш повне археологічне визначення давньоруської матеріальної культури IX - X ст. подав М. Ю. Брайчевський, за яким “...культура давньоруська представлена нижніми шарами новоутворених феодальних міст і замків та могильниками IX - X ст. типу Київського, Чернігівського, Шестовицького під Черніговом, Гньоздівського під Смоленськом тощо. Це - яскраво виражена феодальна культура з дружинними похованнями, високорозвиненим ремеслом і т.п.” [Брайчевський, 1968, с.174]. Однак згодом пам’ятками давньоруської культури стали вважати, з одного боку давньоруську курганну, а з другого - “дружинну” культуру. Зокрема, вже наприкінці 60-х років деякі дослідники оперували визначенням “давньоруська курганна культура”, виникнення якої пов’язували з “круглими курганами зі спаленнями” VIII - X ст. [Артамонов, 1967; Третьяков, 1970, с.64-67; Седов, 1970, с.23-33]. З іншого боку, культурним підґрунтям давньоруської культури почали вважати пам’ятки типу луки-райковецької та роменсько-борщевської культур

Місце знахідки	Рік	№ розкопу	№ комплексу
1. Горбово	1980		житло № 1
			наземна будівля № 1
			виносна піч № 1
2. Любеч	1989	Розкоп № II	будівля № 6
		Розкоп № III	будівля № 5
		Розкоп № VI	будівля № 12
3. Новгород-Сіверський	1979		яма під валом
		Траншея № 4	яма № 3
	1980	Розкоп № IV	яма № 3
		Розкоп № V	будівля № 1
		Розкоп № VI	житло № 2
4. Радичів	1991	Розкоп № I	будівля № 5
		— —	будівля № 6
		— —	будівля № 8
		— —	будівля № 9
		Розкоп № II	будівля № 1
		— —	будівля № 4
		Розкоп № IV	будівля № 7
		Розкоп № V	будівля № 17
	Розкоп № VI	будівля № 20	

Таблиця 1.

Комплекси з знахідками ліпної роменської та гончарної давньоруської кераміки.

[Гончаров, 1963; Ляпушкин, 1968; Булкін, Дубов, Лебедев, 1978, с.9-10]. Висловлювалась навіть думка стосовно того, що “сдність слов'янської культури Правобережжя і логіка її еволюції тут настільки ґрунтовні і очевидні, що втрачається сам сенс відокремлення пам'яток VI - VII та VIII - IX ст.” [Булкін, 1982].

Головним аргументом на користь генетичного зв'язку давньоруської культури з попередніми слов'янськими культурами є наявність ліпної та гончарної кераміки у спільних комплексах, датованих у ряді випадків монетами та речами IX ст. [Смиленко, 1986].

У 70-80-х роках О.М. Приходнюком та В.О. Петрашенко серед низки пам'яток Правобережного Подніпров'я, що тривалий час зараховувалися до ареалу культури Лука-Райковецька, були виділені “сахнівсько-волинцевські старожитності”, представлені окремими комплексами Києва, Монастирка та Канівського поселення [Приходнюк, 1980; Петрашенко, 1982]. Згідно з В.О. Петрашенко, ці старожитності характеризуються наявністю ліпного та гончарного посуду, ланцетоподібними та зрізаними наконечниками стріл, ліроподібними пряжками, фібулами, односторонніми кістяними гребенями та дирхемами VIII - IX ст. [Петрашенко, 1992, с.88-99] і є передідами пам'ятками до давньоруських.

На нашу думку, “сахнівське” підґрунтя давньоруського Києва викликає

суттєві зауваження. По-перше, єдиним достовірно документованим комплексом з ліпною і гончарною керамікою є житло, досліджене у 1965-1966 рр. на північно-західному краю Старокиївської гори [Толочко, Кілієвич, 1972]. Керамічний комплекс житла складався з уламків ліпних сковорідок, горщиків роменської культури та уламків гончарного давньоруського посуду. Глиняна піч була споруджена у материковому останці із застосуванням глиняних вальків та невеликих шматків каменю-пісковіку [Толочко, 1983, с.31, рис. 12]. По-друге, як показали дослідження ранніх комплексів Києвоподолу, найдавніші будівлі також вміщали подібну кераміку роменського типу та ранню гончарну давньоруську, що дозволяє датувати ці комплекси другою половиною IX - початком X ст. [Гупало, 1976; Толочко, Гупало, Харламов, 1976, рис. 14]. Разом з тим, на відміну від Києва, Канівське поселення та Монастирьок так і не стали давньоруськими поселеннями, що також вимагає свого пояснення, поки що підважуючи сахнівську концепцію походження давньоруської культури.

Зазначимо, що ситуація, подібна Києву, фіксується на ряді роменських пам'яток межиріччя Дніпра та Десни, де також знайдено давньоруську гончарну кераміку - Горбово, Радичів, Новгород-Сіверський, Любеч (табл. 1).

Привертає увагу, що два останні стали наприкінці X ст. давньоруськими містами. Це,

загалом, начебто підтверджує припущення щодо “вростання” роменської культури в давньоруську [Сухобоков, 1975, с. 191]. Останнім часом О. В. Григорьев, на підставі картографування поширення давньоруської кераміки на Дніпровському Лівобережжі, дійшов висновку, що роменське населення витіснялося давньоруським наприкінці X - початку XI ст. [1988; 1993]. На мою думку, це питання не можна вважати вирішеним через брак інформативних пам'яток, тим більше, що переважна більшість пам'яток Подесення відноситься до пізнього етапу існування культури, являючи своєрідні “ведмежі кутки”. Проте участь роменського населення у генезі давньоруської культури, на нашу думку, є незаперечним фактом, хоча не скрізь цей процес проходив однозначно. Ймовірно, найактивніше він відбувався на периферійній зоні культури (Київ), звідки поширився вже у готовому вигляді на Дніпровське Лівобережжя.

Серед давньоруських пам'яток IX - XI ст. у межириччі Дніпра та Десни, яких зараз нараховується близько 100, домінуючу групу складають поселення [Шекун, Веремейчик, 1988]. Останні, як правило, займали ділянки, обмежені балками або вигинами річок. Курганні могильники розташовувались на протилежному від поселень, більш підвищеному березі річки, струмка або балки на відстані 0,3 - 1 км. Житла на поселеннях IX - X ст. поки що не виявлені, відомі лише ями та господарські споруди, заглиблені в материк [Шекун, 1995], що значно ускладнює вирішення питання про їх характер.

Вирішення причин та особливостей появи давньоруських пам'яток у межириччі Дніпра та Десни викликали серед дослідників “поляно-сіверянську” дискусію. Дореволюційні дослідники вважали, що територію всього Дніпровського Лівобережжя заселяли племена літописних сіверян. З початком розкопок давньоруських курганів були запропоновані різноманітні критерії атрибуції сіверян. Наприклад, Д.Я. Самоквасов виділяв три типи сіверянських курганів: з вогнищами, з поховальними урнами та кургани з інгумаціями [1908]. На думку О.А. Спіцина найбільш специфічними етнографічними ознаками сіверян були спіральні скроневі кільця, гривні, пластинчасті головні вінчики [1899]. Сьогодні більшість дослідників залучають до ранніх сіверянських старожитностей пам'ятки роменської культури [Сухобоков, 1975; Седов, 1982], відносячи їх

формування до кінця VIII ст.

У 1947 році Б.О. Рібаков, звернувши увагу на подібність чернігівських підкурганних поховань до київських, дійшов висновку, що територія межириччя Дніпра та Десни належала племені полян [Рыбаков, 1947]. Цю точку зору пізніше підтримала І.П. Русанова, зазначивши, що кургани з ямними похованнями є єдиним типом поховань на достовірно полянській землі - у Києві та його околицях, тому правомірно вважати обряд поховання в ямах типовим для полян [Русанова, 1966]. Проте, слід підкреслити, що більшість підкурганних поховань, зарахованих І.П. Русановою до “полянських”, датуються пізнішим часом - XI - XII ст., коли етнографічні “поляни” вже не існували, і вживання терміну виглядає безумовним анахронізмом. Крім того, необхідно визнати і той факт, що підкурганні інгумації в Києві становлять менший відсоток поховань по відношенню до переважаючої кількості кремацій, які практикувалися протягом IX - X ст. Свого часу С.С. Ширинський висловив думку, що найбільш ранні кургани, які він датує кінцем VIII - початком IX ст., розташовувалися безпосередньо за ровом таких великих міст, як Київ, Седнів та Чернігів [Ширинський, 1988]. Як доказ, наводяться речі з київського поховання № 120, які на думку дослідника віддзеркалюють найбільш ранній період функціонування однієї з київських металообробних майстерень. Однак запропоноване С.С. Ширинським датування викликає заперечення. По-перше, поховання розташовувалося не під фундаментами Десятинної церкви, як пише автор, а на південь від фундаментів західного муру. По-друге, знайдені у похованні бляшки із зображенням шестипроменевої зірки, серцеподібна бляшка та наконечник від ременя зі срібною інкрустацією мають близькі аналогії в шестовицькому могильнику [Бліфельд, 1977, с. 168-169, Табл. XXV], який датується 900-960-ми рр. Загалом, склад поховального інвентаря київського поховання не дає підстав датувати металообробний ювелірний центр у Києві кінцем VIII - початком IX ст. Натомість, як довів Р.С. Орлов, поява перших ювелірних майстерень у Середньому Придніпров'ї датується 60-70-ми роками X ст. [Орлов, 1984].

Таким чином, найбільш ранні інгумації Києва датуються кінцем IX -першою полови-

Типи речей	Кремації	Інгумації у ямах	Інгумації на горизонті
намисто	•	•	•
пряслице	•	•	•
пiж	•	•	•
горщик	•	•	•
сокира	•	•	•
вудила	•	•	•
ремiнь	•	•	•
скроневi кiльця з трьома намистинами	•	•	•
цвяхи	•	•	•
вiдро	•	•	•
схiднi монети	•	•	•
пряжки вiд сумки	•	•	•
лiроподiбнi пряжки	•	•	•
дротовi скроневi кiльця		•	•
семипроменевi скроневi кiльця		•	•
хрестики		•	•
гудзики	•	•	
стрiли	•	•	
дзвоники	•	•	
намисто з зерню	•	•	
пряжка	•	•	
точильний брусок	•	•	
одностороннiй гребiнець	•	•	
витий браслет		•	
пластинчатий браслет		•	
витий перстень		•	
скляний браслет		•	
зiркоподiбна пряжка			•
зброя	•	•	

Таблиця 3.

Таблиця присутності різних типів речей у поховальних типах курганів межиріччя Дніпра та Десни.

ною X ст. і локалізуються в районі Десятинної церкви [Толочко, 1972; Андрощук, Панченко, Ковалюх, 1996]. Разом з тим, ранні інгумації в межиріччі Дніпра та Десни представлені тільки у Шестовицькому могильнику (див. розділ III). Я поділяю думку тих дослідників, які вважають, що в даному випадку мова може йти не стільки про поширення полянського етнографічного типу, скільки про створення на цій території загальнодавньоруського стилю культури [Толочко, 1988; Сухобоков, 1988; Моця, 1993].

Для того, щоб розглянути проблему появи давньоруських поховальних пам'яток у даному регіоні, звернемося до матеріалів, представлених у зведенні Г.Ф. Соловйової [1962]. З 236 пунктів (100%) найбільшу кількість становлять інгумації на горизонті або в насипу - 95 комплексів (40,3%). Другу групу становлять інгумації у ямах - 49 поховань (20,8%) і останню - інгумації на горизонті - 47 комплексів (20%) (табл.2).

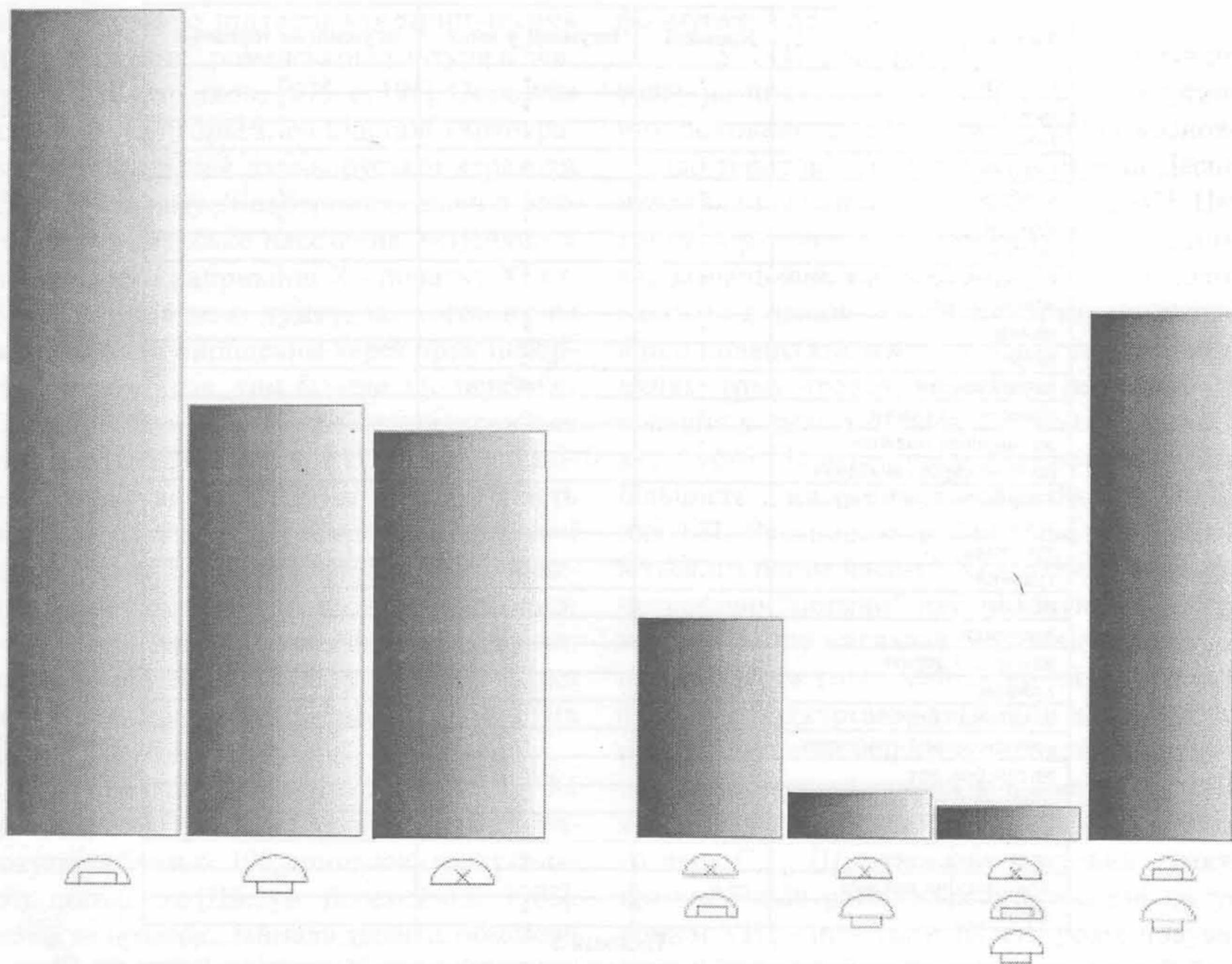
Звернемося до таблиці присутності різних речових ознак у поховальних типах курганів (табл. 3).

В ямних підкурганних інгумаціях у

меншій кількості наявні або зовсім відсутні підвіски, гривні, лунниці, кільця, монети, вудила, сережки, дротові браслети, поясні набори, голки, ліроподібні пряжки. В інгумаціях на горизонті рідко трапляються підвіски-дзвоники, мідні намистини, прикрашені зерню, гудзики, стріли, дротові спіральні підвіски, звиті браслети. Натомість, різноманітна наступальна зброя (мечі, сокири, списи, стріли) головним чином трапляється у кремаціях та камерних підкурганних похованнях. Привертає увагу факт факт присутності семипроменевих скроневих кілець у інгумаціях в ямах та насипу.

Треба зазначити, що ці два поховальні типи хронологічно споріднені, про що можуть свідчити знахідки християнських хрестиків. Наведена таблиця дає можливість припустити, що пізнішими є тілопокладення на горизонті, в інвентарі яких трапляються скляні браслети та зіркоподібні пряжки - матеріал, типовий для XII - XIII ст.

Для того, щоб розглянути питання про еволюцію поховального обряду в даному регіоні, звернемося до діаграми співвідношення різних поховальних типів у кожному з могильників межиріччя Дніпра та

Таблиця 2.
Таблиця кількісного співвідношення різних поховальних типів у могильниках межиріччя Дніпра та Десни.

Таблиця 4.
Співвідношення різних поховальних типів у могильниках межиріччя Дніпра та Десни.

Десни (табл.4). Більшість кремацій зустрічаються разом з інгумаціями на горизонті (10). Кремації з інгумаціями у підкурғанних ямах зафіксовані в шести могильниках, лише в чотирьох могильниках виявлені разом кремація та інгумація на горизонті та в підкурғанних ямах.

Заслуговує на увагу той факт, що пережитки звичаю кремації фіксуються у 14 випадках і, як правило, тільки в інгумаціях на горизонті (Анеліно, Алешня, Антонівка, Єленець, Князівка, Червона Слобода, Маркатушино, Медведівка, Обіровичі, Пильня, Софіївка, Хізово, Хотимськ). В усіх випадках померлі лежали витягнуто на спині на шарі вогнища, інколи пересипані вугіллям та попелом. У деяких випадках поховання вміщені у дубові домовини. У одному з курганів Князівського могильника знайдено неповну кремацію (61). Аналогічні виявлені в одному з курганів мо-

гильника Червоної Слободи, а також у кургані Софіївського могильника. До виняткових випадків можна віднести два кургани з "ярусними" похованнями. Так, в кургані могильника поблизу Кричева досліджено 2 яруси похованих, орієнтованих у різних напрямках. У ярусі нижнього поховання знайдені звиті бронзові браслети, ножі, намисто. У похованнях верхнього ярусу знайдено скляний браслет, бронзовий перстень, ножі, ножиці, горщик [Соловьева, 1962, с. 62].

У одному з курганів могильника біля Цурківки зафіксовано два різночасових поховання, здійснених за обрядом кремації. Одне на горизонті, залишки іншого, спалені на стороні, знаходилися на підсипці, що перекривала попереднє поховання [Соловьева, 1962, с.67]. Зважаючи на склад поховального інвентаря, представленого в жіночому похованні намистом, спіральними підвісками, скроневи-

ми кільцями, а у головному похованні - поясним набором, шпорою, бляшками, поховальний обряд даного кургану являє собою пам'ятку пізніх смоленських довгих курганів.

Найраніші кургани за обрядом кремації та підкурганними похованнями локалізуються в межах сучасної Чернігівщини. Серед них заслуговують на увагу могильники, у насипах яких відкриті вогнища квадратної, прямокутної та овальної форм. До таких можна віднести кургани могильників Пересаж, Мохначі, Любеч, Табаївки, Шестовиці² [Бліфельд, 1977].

В окремих випадках у вогнищах збереглися залишки деревин, що допомагають реконструювати поховальну конструкцію у вигляді дерев'яного штабеля. Розміри штабелів коливаються від 1,0 x 1,0 м (Мохначі) до 3,6 x 2,2 м (Табаївка). Витоки даного поховального обряду, на нашу думку, слід шукати серед поховальних пам'яток території між Дніпром та Прутом. Саме тут відомі ранні кургани з овальними вогнищами, розташованими в основі насипу, знайдено грубу гончарну кераміку з лінійним та хвилястим орнаментом, скроневі кільця, залізні ножі, підвіски із східних монет [Ляпушкин, 1968, с.5]. Припущення щодо переселення частини населення Дніпровського Правобережжя у східному напрямку, здається, підтверджує картографування поширення ранньогончарної кераміки у межиріччі Дніпра та Десни, яке свідчить, що найраніша кераміка фіксується в середній течії Десни [Григор'єв, 1993]. Про чисельність населення може свідчити кількість давньоруських поселень у районі Чернігова, кількість яких з 6, датованих кінцем IX - початком X ст., у другій половині X - початку XI ст. збільшилося до 25 [Шекун, 1995]. Нагадаємо, що свого часу Д.Я. Самоквасов розглядав поховання у дерев'яних зрубках, як один з поховальних типів сіверян [Самоквасов, 1908, с. 16-17]. Близьку точку зору висловили дослідники Шестовицького могильника П.І. Смолічев та Я.В. Станкевич [Смолічев, 1931; Станкевич, 1947]. У основі їхньої інтерпретації лежав традиційний погляд на досліджувану територію, як землю літописних сіверян, при чому близькі культурно-типологічні аналогії з інших регіонів до уваги не бралися. Зрубні поховання були досліджені й в ряді інших місць Середнього Подніпров'я:

Києві [Каргер, 1958, с.227-229], Чернігові [Бліфельд, 1965], Клонові, Седневі, Товстолісі, Табаївці [Моця, 1990].

Як уже згадувалося вище, вихід у 1931 році статті Т. Арне, присвяченої скандинавському походженню Шестовицьких камерних поховань, стимулював початок тривалої дискусії з приводу етнічної належності цих пам'яток. З приводу походження камерних поховань серед дослідників існують різні думки. Одні вважають їх слов'янськими похованнями [Станкевич, 1962; Бліфельд, 1977; Толочко, 1990; Моця, 1990], інші - скандинавськими [Arne, 1931; Лебедев, 1985; Жарнов, 1991]. Останнім часом збільшилася кількість знахідок камерних поховань у Брянському Подесенні [Шинаков, 1995], що дозволяє виділити серед них ранні - перша половина X ст., та пізні - друга половина X - початку XI ст. На відміну від ранніх, слов'янське походження останніх не викликає заперечень. Найбільшу кількість камерних поховань виявлено у Бірці (119 камер за підрахунками А.-С. Грьослунд) та у Данії (118 камер). За способом спорудження відомі камери стовпової конструкції, найпоширеніші у Південній Скандинавії та споруджені з горизонтальних планок [Eisenschmidt, 1994, s.13, 25-29]. За останній період виявлені нові матеріали на острові Лангеланн, де досліджено близько 40 камерних поховань, які розглядаються як цілком природне явище для території Данії епохи вікінгів [Grön, 1994]. Типологічна та хронологічна подібність камерних поховань IX-X ст. комплексам Скандинавії не залишає сумнівів, щодо їх північноєвропейського походження. У ході дискусії між "норманістами" та "антинорманістами" Д.І. Бліфельдом була запропонована перша "соціологічна" класифікація поховань, що спростувала висловлену Б.О. Рибаківим думку щодо кочівницького походження цих пам'яток [Рыбаков, 1949, с.52]. В підґрунтя класифікації Д.І. Бліфельдом покладено досить чітку соціальну диференціацію давньоруського суспільства у IX - X ст., що безпосередньо відбилася у поховальних пам'ятках [Бліфельд, 1954]. Точку зору Бліфельда підтримав М.К. Каргер, на думку якого зрубні поховання належали соціальній верхівці київського суспільства у IX - X ст. [Каргер, 1958, с.228-229].

Б. О. Рибаків у своїй статті висловив

² Науковий архів ІА НАНУ ф.о. 1960/37; 1962/56; 1964/60; 1965/31; 1985/19.

думку щодо існування на Русі двох культур руського феодалізму - дружинної міської та сільської. Перша, на думку дослідника, являла собою елітарну культуру соціальної верхівки давньоруського суспільства [Рыбаков, 1970]. Ідея Б.О. Рибаківа отримала подальший розвиток у працях багатьох дослідників і спонукала до виділення серед давньоруських старожитностей так званої "дружинної" культури. Разом з тим, було сформульовано висновок щодо її гібридного євразійського характеру, засвідченого озброєнням, кінським спорядженням, костюмом, набором прикрас [Кирпичников, Лебедев, 1980]. Р.С. Орлов, детально проаналізувавши комплекс ювелірних прикрас Середнього Придніпров'я, виділив два основних типи, причому перший розглядався як такий, що належав племінним князям, боярам, сільським старійшинам, а другий - дружинникам. Перші пов'язуються дослідником з пам'ятками сільської культури, другі - з новою міською культурою, представленою дружинними старожитностями "русів" [Орлов, 1988]. На думку Р.С. Орлова, серія листоподібних блях з Києва, Чернігова, Шестовиць, Гньоздова репрезентують орнаментальний декор та технічні прийоми східної традиції, а також використання салтівських мотивів [Орлов, 1988, с. 118]. З іншого боку, відзначалися численні скандинавські культурні впливи та формування дружинної культури [Бліфельд, 1977; Петрухин, 1976; Орлов, 1976; Чернецов, 1988]. Отже, поліетнічний характер "дружинної культури" знайшов своє відображення не лише в художній, а й в поховальній практиці та, ймовірно, в багатьох інших сферах матеріального та духовного виробництва.

Таким чином, етнокультурна ситуа-

ція бачиться такою. На початку IX ст. з території Дніпровського Правобережжя, особливо району Києва, у район межиріччя Дніпра та Десни, який досить нерівномірно був заселений роменцями, переселяється частина давньоруського населення, яка, гіпотетично, зосереджується в районі майбутнього Чернігова. Наприкінці IX - протягом X ст. у складі могильників з'являються "багаті" дружинні поховання, здійснені за обрядом кремації та інгумації. Даний поховальний обряд та склад супровідного інвентаря не властиві для попереднього місцевого населення. Окремі типи цього поховального обряду, а також елементи одягу дозволяють вважати похованих мобільною спільністю "русів", відомих з візантійських та східних джерел.

Сукупність типів даної поховальної культури, специфіка її поховального обряду являють собою культуру, що характеризується певною просторовою дискретністю, викликаною ймовірно досить активною діяльністю. Типи поховань, очевидно, відповідають конкретним реаліям, пов'язаним з уявленнями про потойбічний світ.

Вже давно помічено, що найбільша кількість круглих курганів зі спаленнями концентрується в районах, де виникають такі давньоруські ранньоміські центри - Київ, Гньоздово, Чернігів, Шестовиця [Брайчевський, 1968; Булкін, Дубов, Лебедев, 1978, с. 40-45]. Саме ці центри, за висловом П.М. Третьякова, являли собою своєрідні "лабораторії формування давньоруської народності" [Третьяков, 1970, с. 8], в яких відбувся синкретизм елементів різних культур, сформувалися якісно нові етнічні, соціальні та культурні відносини, що призвели до становлення загальноруського стилю культури "Руської землі".

Вид на тлас Короветь

РОЗДІЛ III

ШЕСТОВИЦЯ

Однією з найвизначніших ранньосередньовічних пам'яток, матеріали якої постійно використовуються для вивчення ранніх етапів давньоруської історії, є поселення та могильник поблизу с.Шестовиця, розташованого за 12-14 км від Чернігова.

Історія дослідження Шестовицького археологічного комплексу

Перші відомості про кургани Шестовицького могильника відносяться до 70-х років XIX ст. У 1874 р. на III Археологічному з'їзді М.О. Константинович повідомив про свої розвідувальні розкопки пошкоджених скарбощукачами курганів Чернігівського повіту, відзначивши крім того і розташування на лузі поблизу с.Шестовиці трьох курганних груп [Константинович, 1878, с.184]. У цей самий час з аматорських розкопок Шестовицького могильника у Археологічний музей Київського університету Св. Володимира надійшов меч, що походив з курганного урнового поховання, здійсненого за обрядом кремації. Шестовицьке городище вперше згадується Д.Я. Самоквасовим та Філаретом [Самоквасов, 1878; Філарет, 1874]. Згодом свідчення про нього були наведені у монографічному дослідженні Д.Я. Самоквасова, присвяченому старожитностям сіверян [1908], та у працях XIV Археологічного з'їзду [Уварова, 1906, с.91]. Деякі знахідки з Шестовицького могильника демонструвалися у 1908 р. на виставці, присвяченій XIV Археологічному з'їзду в Чернігові [Каталог, 1915].

У 1925-1927 рр. за дорученням Чернігівського державного музею П.І. Смоличевим досліджено кургани Шестовицького могильника. У різних могильних групах вивчено 42 кургани, матеріали з яких надійшли до Чернігівського історичного музею. Результати розкопок частково опубліковані [Смоличев, 1925; 1931].

Надзвичайно цікавий склад знахідок, їх поліетнічний характер одразу ж привернули увагу фахівців. Вже у 1929 р. Р.Р. Фасмер

публікує дирхем X ст. у переліку монетних знахідок [Фасмер, 1929, с.290]. Деякі знахідки з Шестовицького могильника викликали жвавий інтерес шведських археологів, зокрема Т.Арне [1931], який здійснив републікацію матеріалів, які, на думку дослідника, належали скандинавам. Під впливом статті Т. Арне, подальші дослідження Шестовицького могильника зазнали безпосереднього втручання політичних амбіцій в археологічну науку. Як зазначила згодом Я. В. Станкевич, одним з приводів для продовження дослідження курганного могильника було ідеологічне завдання - знайти докази приналежності поховань саме слов'янам [Станкевич, 1947, с.100]. Нею досліджено сім курганів та здійснено невеликі розкопки городища і поселення.

Матеріали експедиції Я.В. Станкевич опубліковано [Станкевич, 1949; 1962]. У 1961 році звіт про роботи було передано до наукового архіву Інституту археології АН УРСР, а матеріали - до наукових фондів. Судячи з польових описів, доданих до звіту, колекція збереглася досить повно, за винятком прикрас, які згадуються у попередньому звіті автора [Андрощук, Беляєва, Блажевич, Якубов, 1996]³.

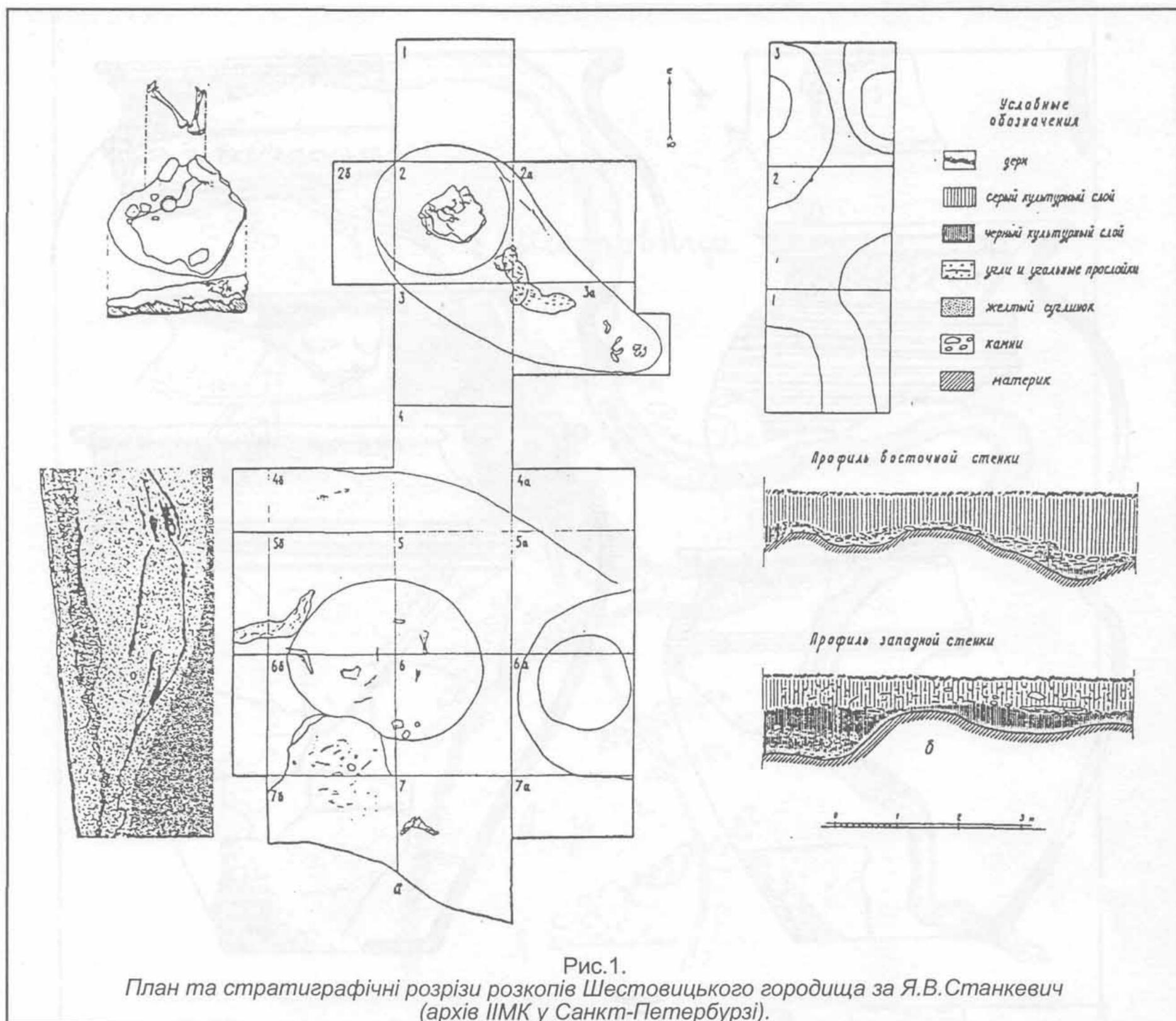
Експедицією Я. В. Станкевич закладено на посаді городища розкоп (рис.1), в якому зафіксовано наявність культурного шару синхронного могильнику та численні знахідки речей (рис.2), серед яких срібні та бронзові прикраси IX-X ст.

Синхронні давньоруські матеріали зібрані у траншеї часів другої світової війни та на селищі, розташованому на мисі у 1,5 - 2 км на північ від городища. Протягом 1947-1948 рр. кілька Шестовицьких курганів було досліджено І. І. Ляпушкіним [1952].

У 1947 р. поселення в урочищі Коропель обстежене О. О. Попко⁴, яким виявлено два городища та три селища в межах сучас-

³ Науковий архів ІА НАНУ ф.о. 1946/20.

⁴ Там само ф.о. 1947/ 20.

ного с.Шестовиці. У наступні роки О.О. Попко неодноразово провадив розвідки цих пам'яток [Попко, 1971].

У 1948 р. стаціонарні розкопки на території мису Коровель продовжив Д.І. Бліфельд, який дослідив два житла на городищі [Бліфельд, 1952, 1977, с.8-9]. Виявлені матеріали зберігаються в наукових фондах ІА НАНУ. У 1948 р. та протягом 1956-1958 рр. експедицією Д. І. Бліфельда було розкопано більшість курганів могильника. Матеріали опубліковано, але також не у повному обсязі.

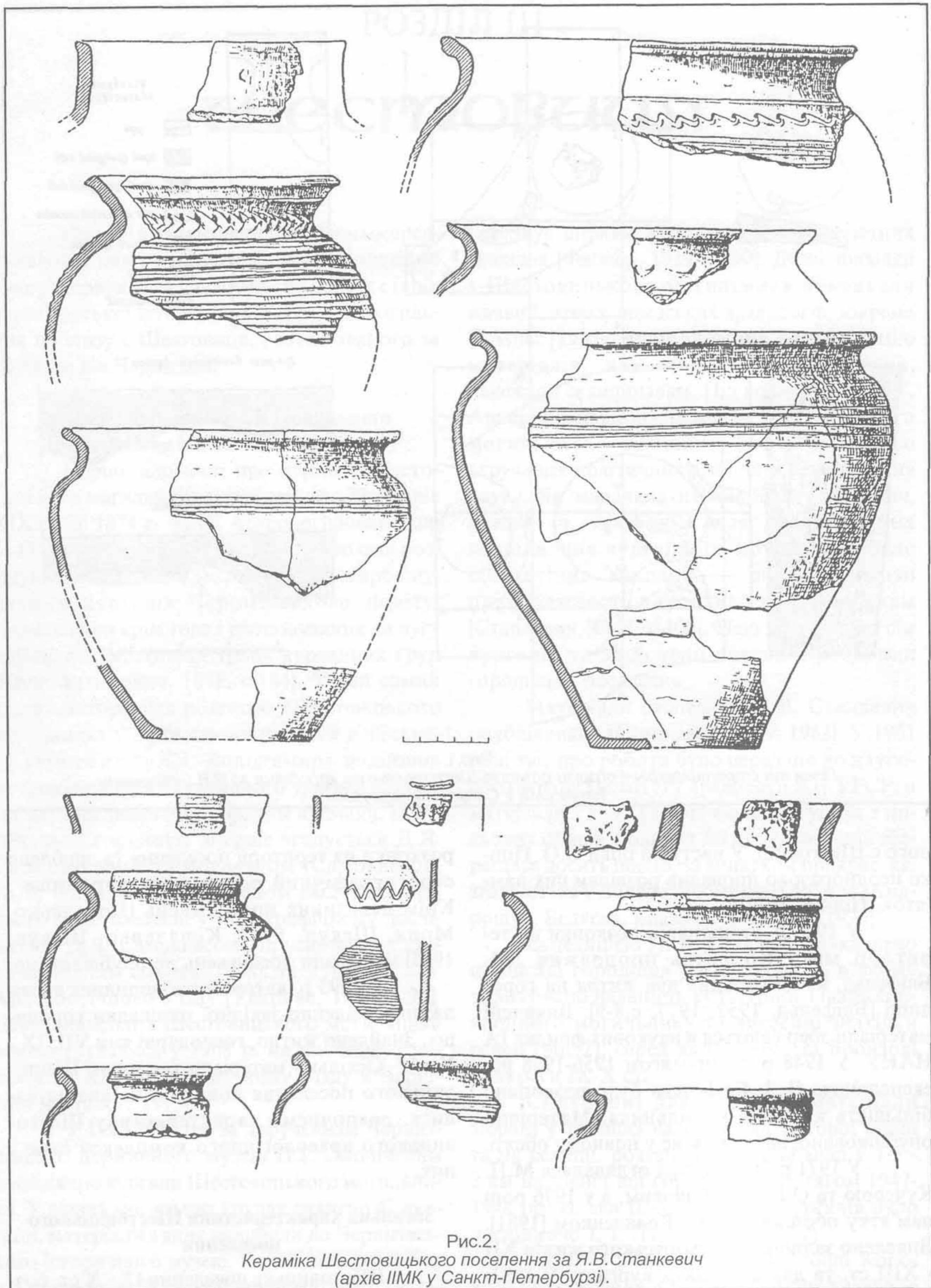
У 1971 році пам'ятка оглядалася М.П. Кучерою та О.В. Сухобоковим, а у 1976 році пам'ятку обстежено В.П. Коваленком [1981]. Виявлено залишки давньоруського житла XII - XIII ст. та два розораних кургани. У 1983-1984 рр. у зв'язку з будівництвом будинку відпочинку на мису Коровель експедицією Чернігівського історичного музею під керівництвом В. П. Коваленко проведено рятівні

розкопки на території поселення та зроблено стратиграфічний розріз валу городища⁵. Крім невеликих повідомлень [Коваленко, Моця, Шекун, 1984; Коваленко, Шекун, 1985] матеріали досліджень не опубліковано.

У 1993 р. автором проводилися дослідження південно-західної площадки городища. Знайдено житло, господарчі ями VII, IX - X ст.⁶ Оскільки матеріали розкопок Шестовицького поселення повністю не аналізувалися, розпочнемо характеристику Шестовицького археологічного комплексу саме з них.

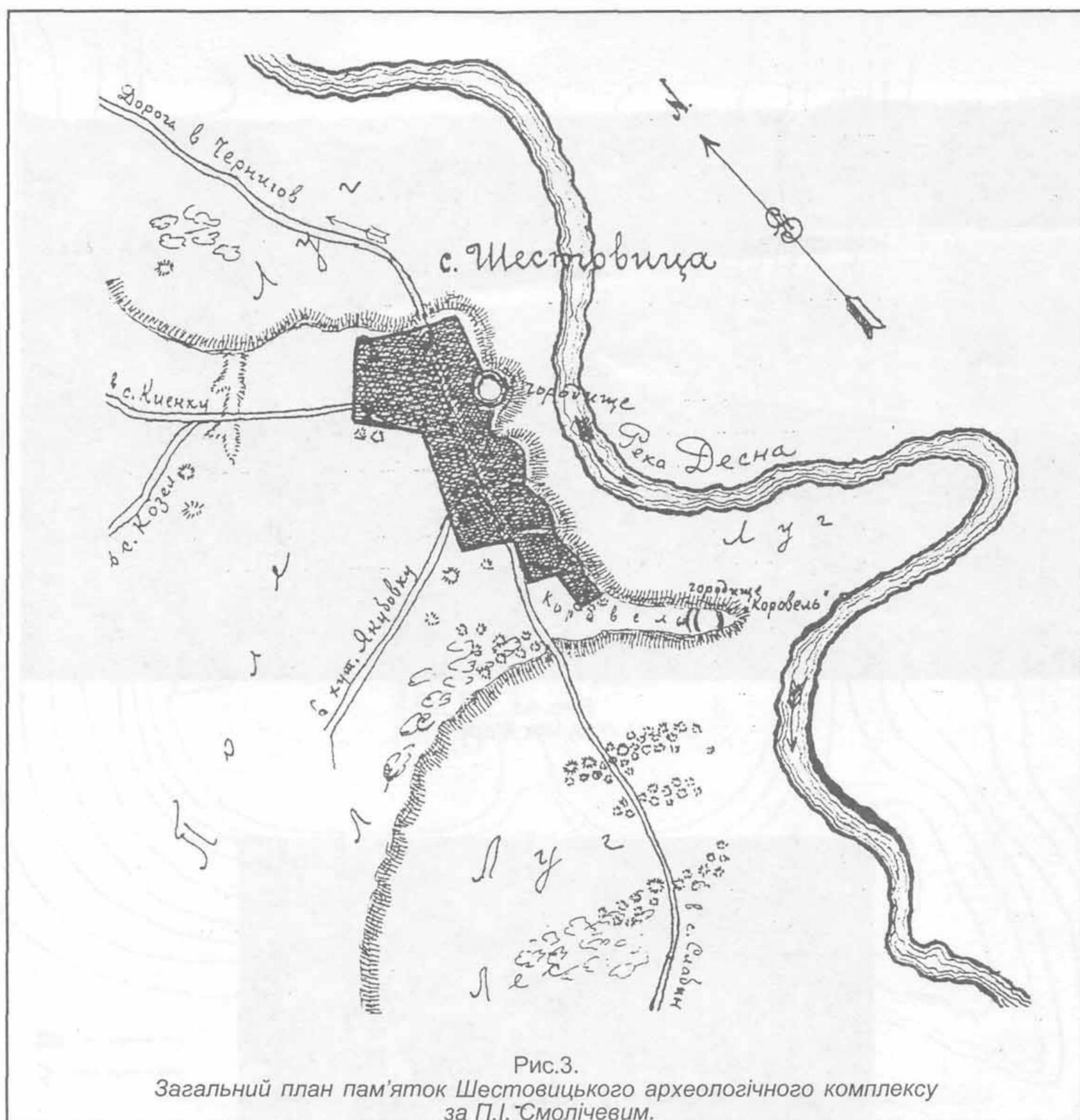
Загальна характеристика Шестовицького поселення

Шестовицьке поселення IX - X ст. розташовувалося в урочищі Коровель і займало площу близько 8 га на вузькому видовженому з півночі на південь мисі корінного берега р. Десни (рис.3).

⁵ Науковий архів ІА НАНУ ф. о. 1984/174.

⁶ Матеріали досліджень зберігаються у наукових фондах кафедри археології Київського університету ім.Т. Г. Шевченка.

На захід від мису протікає невеликий заболочений струмок Жердова. Під час весняної повені води Десни підходили майже впритул до мису, утворюючи зручну гавань (рис.4).

Імовірно, Жердова була своєрідною межею між поселенням та могильником і являла собою не тільки природну, а й сакральну межу-кордон між живим та мертвим світами, що добре відомо з міфології.

На південному краю мису збереглися залишки городища розмірами 120 x 150 м. З північного напольного боку городище укріплене валом і ровом. У південно-східній частині мису височіє невелике підвищення підтрикутної форми, відділене від мису неглибокою улоговиною. Свого часу П.І. Смоличев, Я.В. Станкевич та Д.І. Бліфельд відмічали залишки валів по краях городища, які ледь помітні і зараз (рис. 5).

Судячи з топографії культурних відкладень, площу мису на північ від валу, аж до урочища Узвіз, займали поселення IX - X ст. та XII ст. (рис.6). Як показав стратиграфічний розріз валу, його спорудження можна датувати не раніше XII ст., тому, на нашу думку, у IX - X ст. поселення займало всю площу мису, а структурний поділ на городище і посад стався лише у XII ст.

Стратиграфічна ситуація в межах городища і поза ним різко відмінна. Так, якщо на посаді потужність баластового шару становить не більше 0,25-0,50 м, то на городищі він складає близько 1,5 м. У 1993 році на північно-західному краю городища, в 50 м на південний захід від валу, було закладено розкоп загальною площею 100 м² з метою дослідити стратиграфію даної ділянки (рис.7-8).

Шар дерну на городищі дуже слабкий, що пояснюється піщаною поверхнею мису та

Рис. 4.
Вид на струмок Жердова.

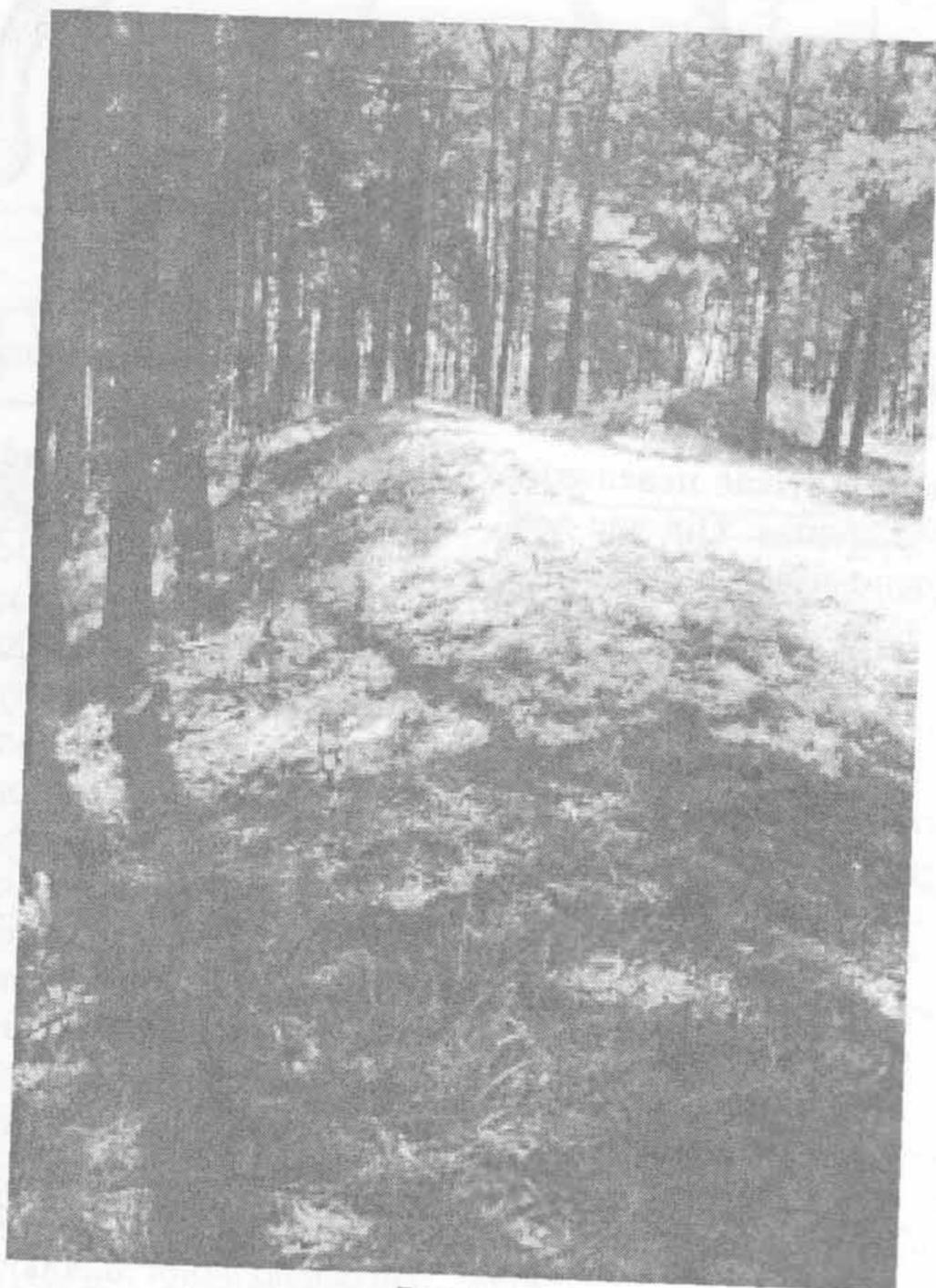
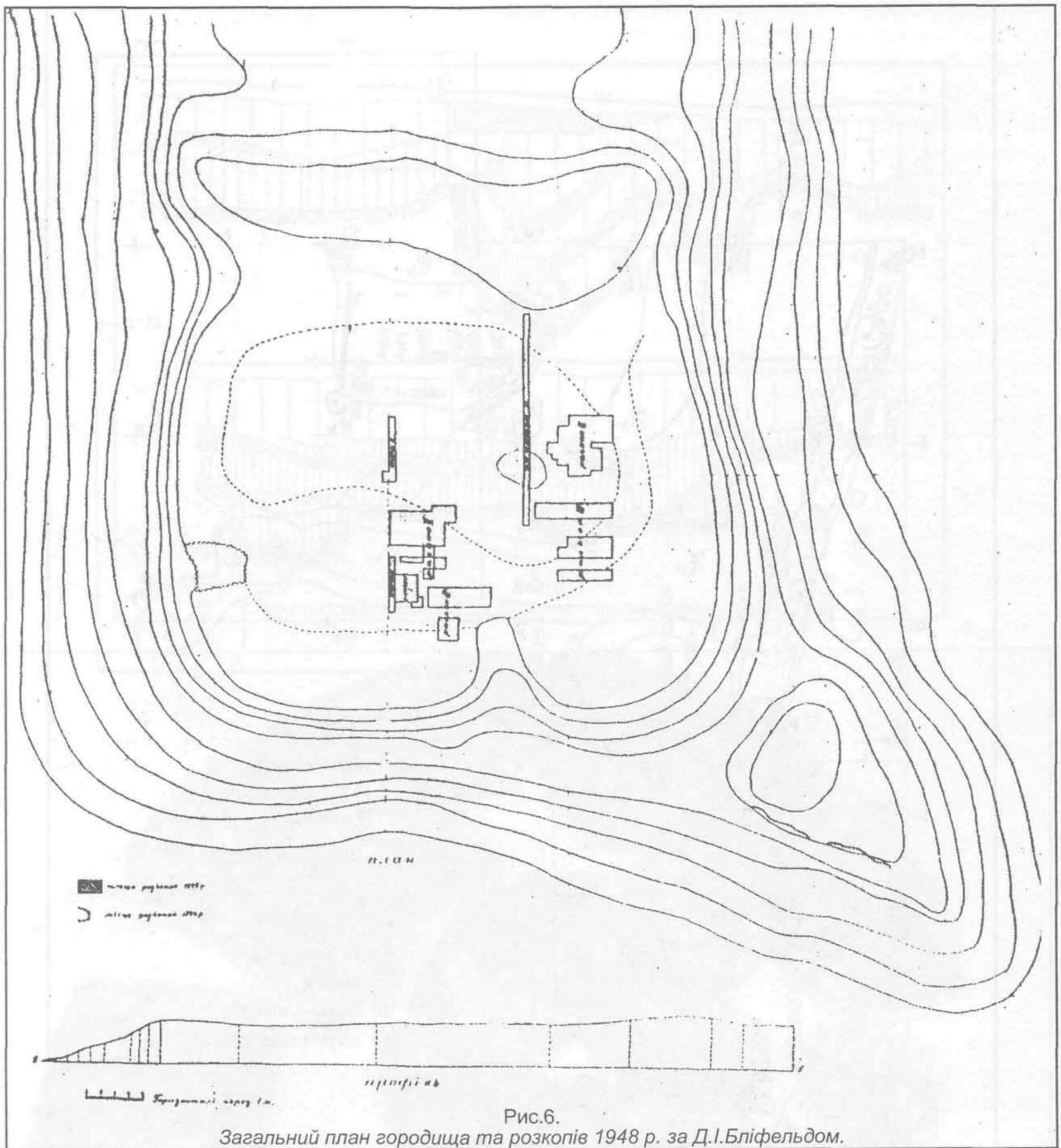

Рис. 5.
Залишки валу на краю городища.

інтенсивною у попередні роки оранкою. Під шаром дерну потужністю 0,8 - 0,1 м почергово лежали шари темно-сірої та світло-сірої супісі (0,1-0,5 м), чергування яких змінювалося протягом дослідження всієї ділянки. Потужний культурний шар на городищі відсутній, а культурні залишки в переважній більшості зосереджувалися в заповненні об'єктів або навколо них, що свідчить про нетривалий час функціонування або сезонний характер поселення. Поверхня материка, що являє собою жовтий пісок, дуже нерівна, що відбилосся у досить відчутному коливанні глибин 0,6-1,5 м.

Культурна стратиграфія ділянки така. Найдавнішим об'єктом є будівля № 1. Конструктивні особливості житла, його специфічний керамічний матеріал (форма горщиків, орнаментация у вигляді вдавлень на вінцях, відсутність гончарного салтоїдного посуду (рис. 9-10) мають найближчі аналогії у Середньому Подніпров'ї і Подністров'ї, де подібні комплекси датуються серединою VII - серединою VIII ст. [Приходнюк, 1975; 1980].

Наступний культурний горизонт репрезентований ямою № 1, будівлею № 2 і можливо, ямами № 2, 3, 4. Контури останньої ча-

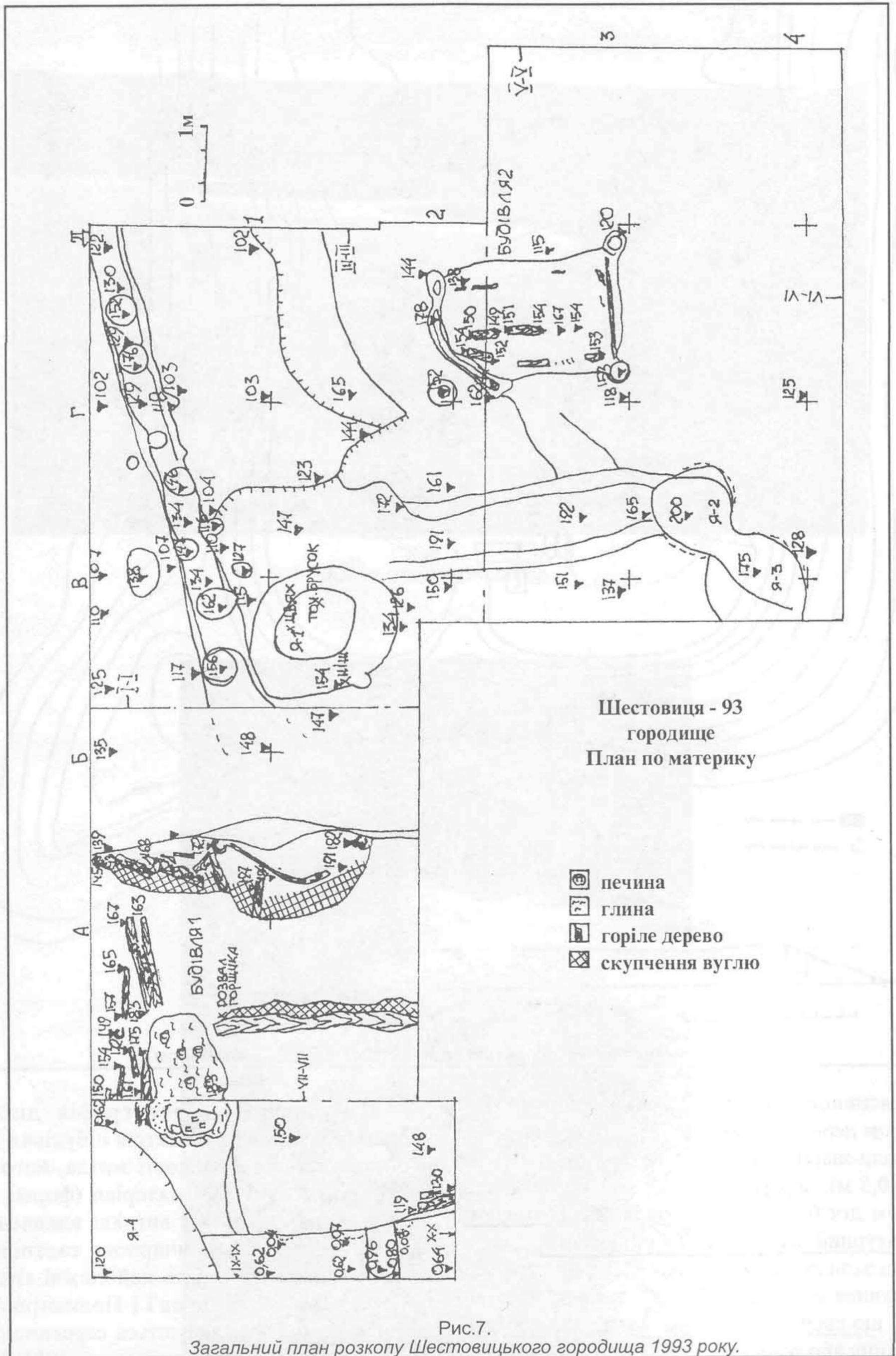
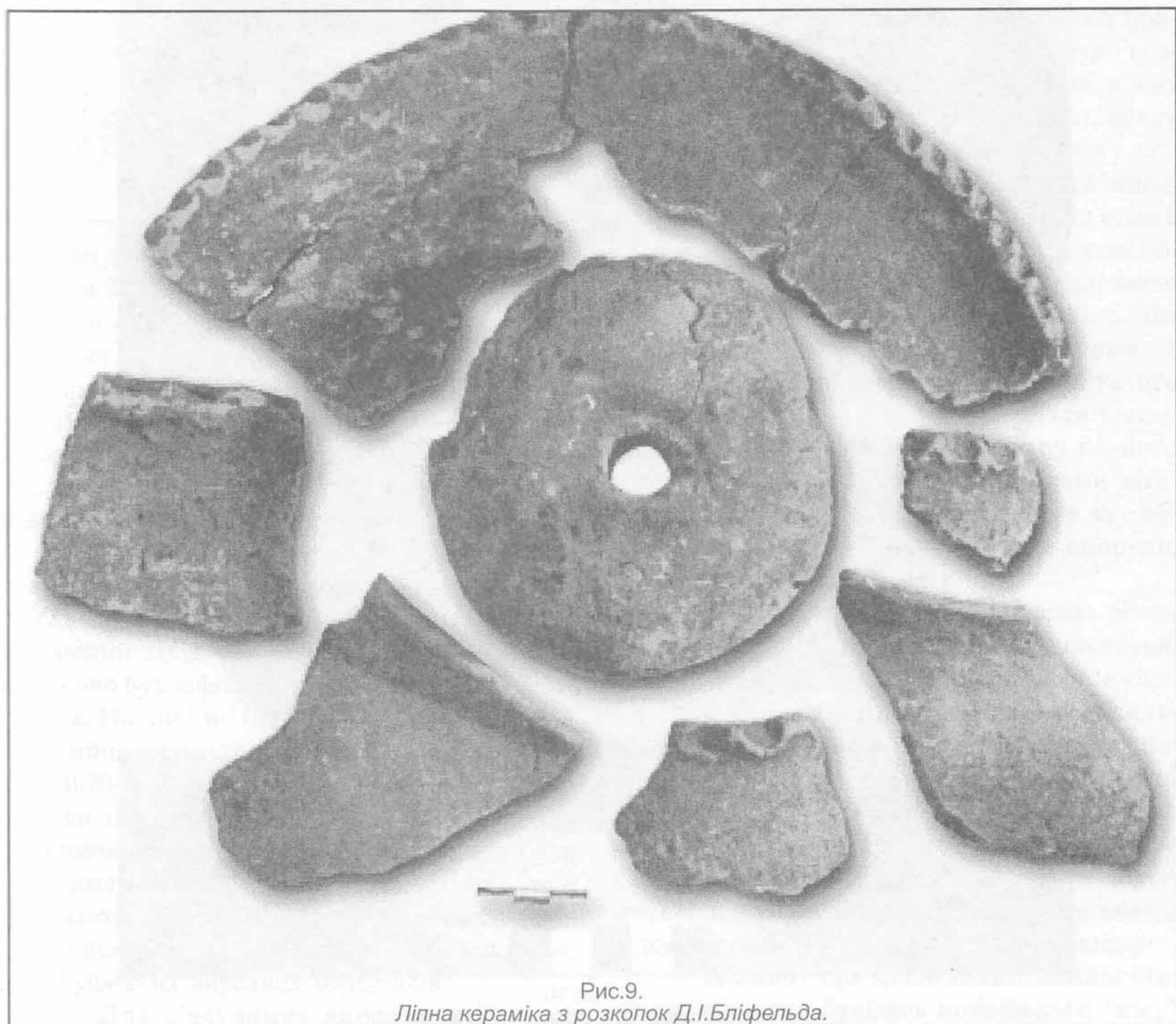
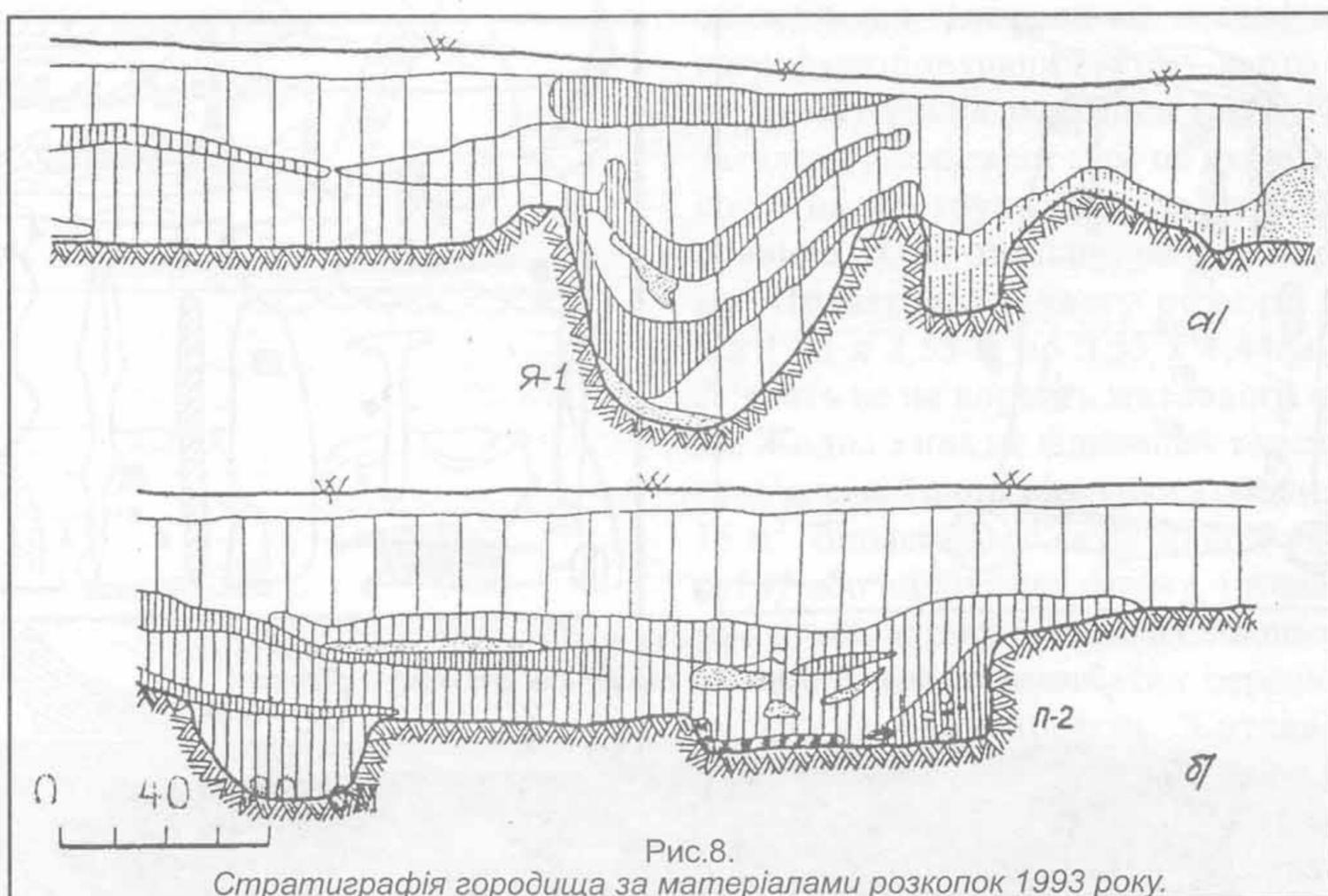

Рис.7.
Загальний план розкопу Шестовицького городища 1993 року.

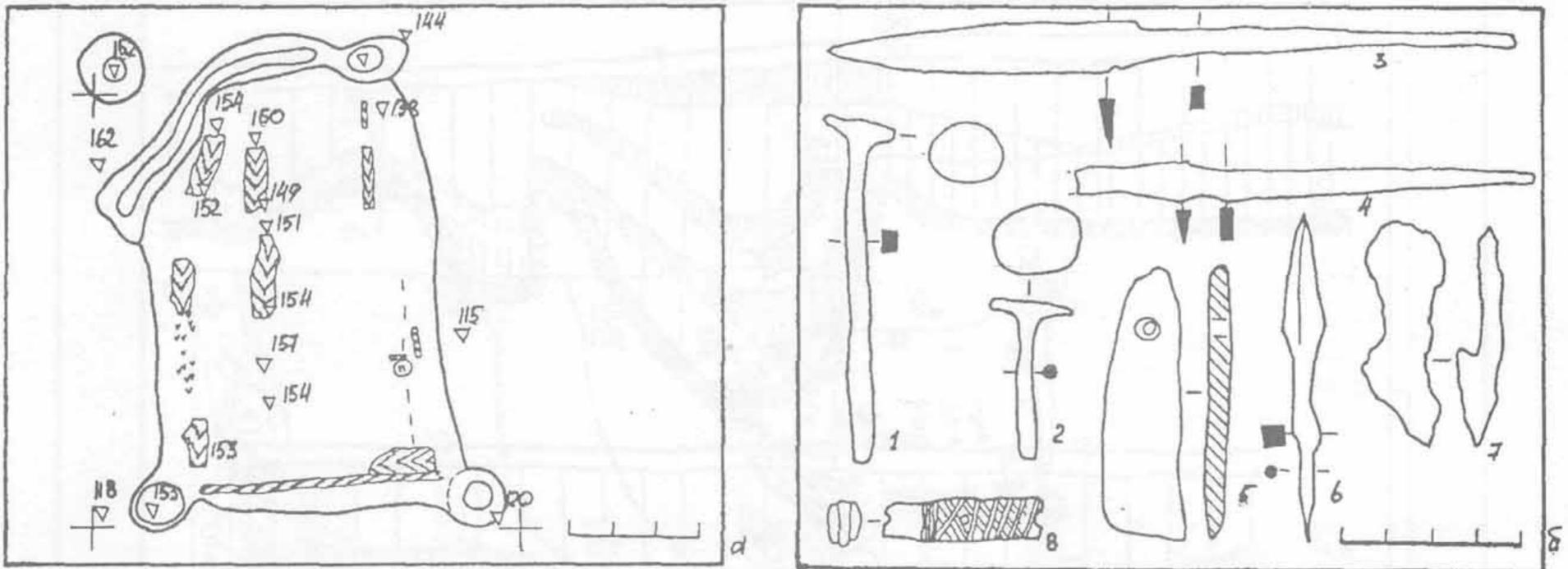

Рис.11-1.
Загальний план будівлі №2 та речові знахідки з розкопу.

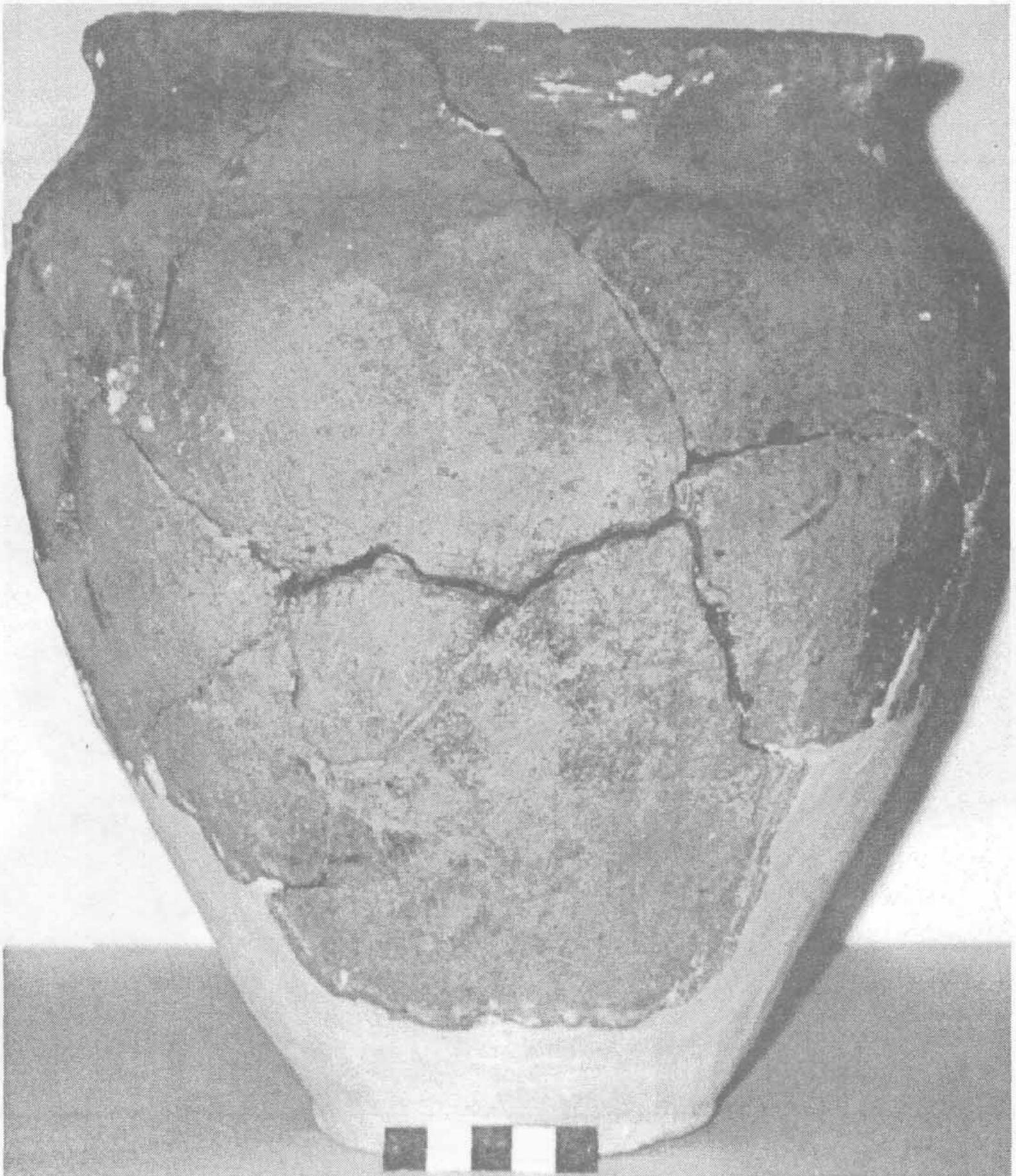

Рис.10.
Ліпний горщик з розкопок 1993 року.

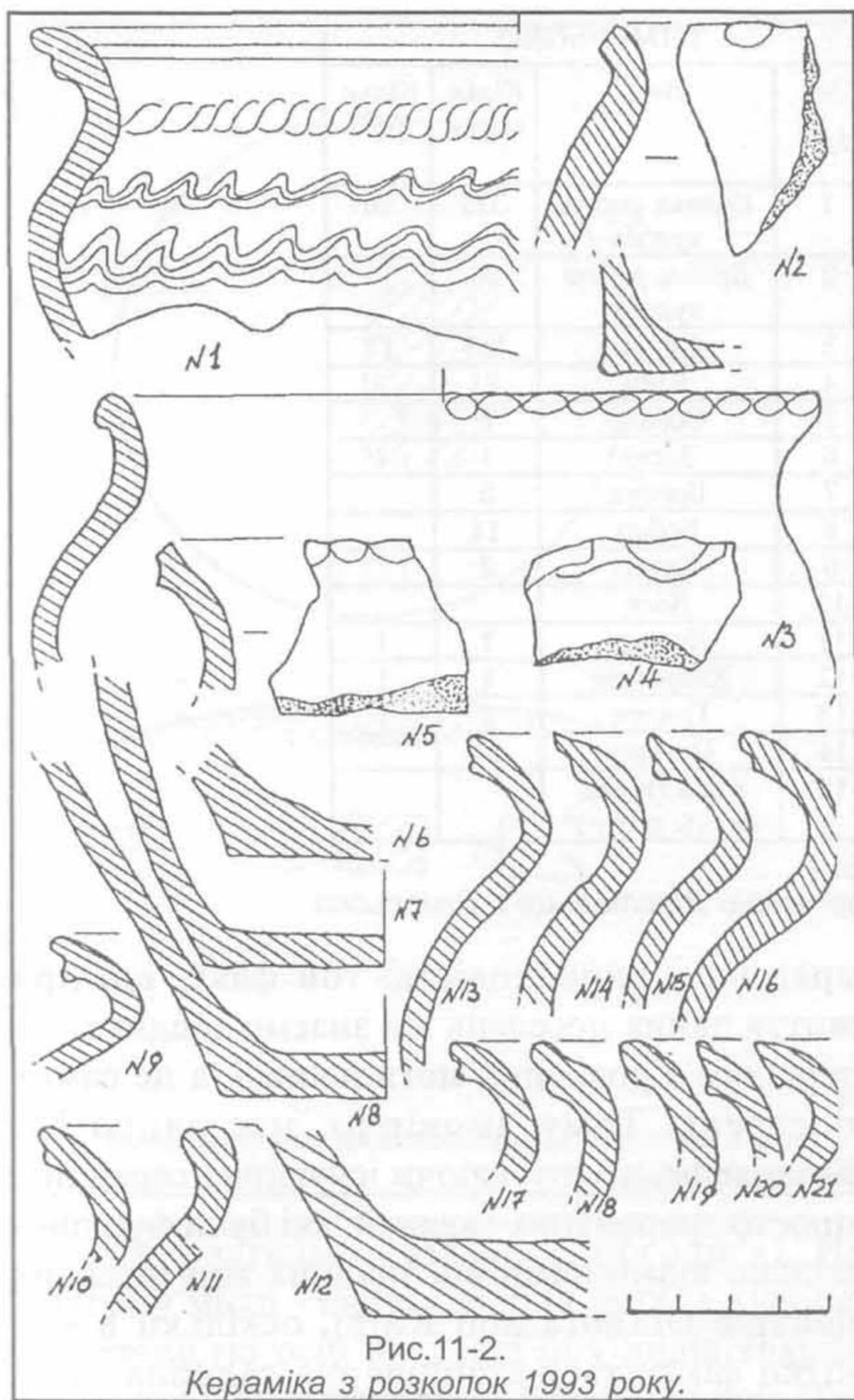

Рис.11-2.
Кераміка з розкопок 1993 року.

стково перерізали північно-західний кут будівлі № 1. Речові знахідки (уламок однобічного кістяного гребеня, ножі, наконечники стріл (рис.11-1), як і керамічний матеріал (уламки горщиків з прямими або манжетоподібними вінцями (Рис.11-2/1,7-11-21), повністю тотожні речам з поховань могильника, що дозволяє датувати означені об'єкти в межах IX - X ст.

У розкопі зафіксовано рів від якоїсь огорожі (садиба?), викопаний у материку. Він тягнувся в напрямку з північного сходу на південний захід. Рів перетинав будівлю № 1 і частково був зафіксований біля західної стінки житла. На дні і по боках рову простежені ями від стовпів діаметром 0,12-0,40 м і глибиною 0,39-0,70 м. На жаль, досліджений рів, як і залишки іншого ровоподібного заглиблення шириною 0,80 м і довжиною 3,20 м, що були досліджені західніше будівлі № 2, дуже важко пов'язати з якимось із досліджених об'єктів через відсутність не лише культурного шару, а й будь-яких виразних матеріалів.

Для з'ясування характеру Шесто-

вицького поселення IX - X ст. велике значення має аналіз метричних даних досліджених об'єктів, що залежали від специфіки побутового функціонування. Тому варто звернутися до матеріалів розкопок В. П. Коваленка. Загалом, досліджені ним об'єкти можна поділити на дві групи: ями та будівлі. Ями, як правило, мали овальну, рідше - округлу форму. Привертають увагу розміри будівель - від 1,25 x 2,55 м до 3,55 x 1,44 м. Усі вони свідчать не на користь житлового призначення. Жодна з них не відповідає класичній схемі слов'янської напівземлянки з площею не менш 16 м². Більшість об'єктів мають овальну, округлу або видовжену форму, і жоден з них не має стаціонарної печі. Здебільшого в заповненнях траплялися шматки перепаленої глини або уламки жаровень. Житловою спорудою можна визнати лише будівлю № 1 у розкопі XXVI, де виявлено відкрите вогнище.

У 1993 році на городищі знайдено згорілу дерев'яну будівлю, реконструкція якої дає певне уявлення про конструкцію та тип приміщень Шестовиці (Рис.11-1/а). Споруда розмірами 1,80 x 1,40 м мала майже правильну прямокутну форму. На рівні кутів котловану зафіксовані залишки від кутових стовпів у вигляді ямок діаметром 0,20-0,30 м і глибиною 0,12-0,34 м. На відстані 0,10-0,20 м від стінок котловану збереглися залишки дерев'яної обшивки у вигляді обгорілих дощок шириною 0,8-0,12 м. Одна дошка розташовувалась біля південної стінки котловану, що допомагає уявити процес спорудження будівель такого типу. Процес спорудження уявляється таким. Після виїзяття ґрунту з котловану по його кутам закопувалися стовпи, між якими заганялися дошки, що утворювали дерев'яну обшивку котловану. Верхня частина споруди, вірогідно, обкладалася дерном.

Вцілому, не зважаючи на досить різноманітні знахідки, що траплялися у заповненні споруд (наконечники стріл, уламки кераміки, цвяхи, ключі, уламки казана тощо) складається враження, що переважна більшість цих споруд були коморами, які виконували господарські функції. У окремих випадках виявлені сліди смолокурного виробництва [Коваленко, Шекун, 1986]. Як зазначалося, на періодичність функціонування поселення вказує відсутність потужного культурного шару.

Цікаво, що нещодавно аналогічні думки відносно будівель норвезького "віку"

ШЕСТОВИЦЯ				ТИМЕРЬОВО			
№ з/п	Вид	Кількість кісток.	Кількість осіб	№ з/п	Вид.	Кільк. кісток.	Кільк. осіб
1	Кінь	2	1	1	Велика рогата худоба	325	20
2	Свиня	1	1	2	Дрібна рогата худоба	30	
3	Олень	6	1	3	Свиня	157	17
4	Косуля	7	2	4	Кінь	21	2
5	Бик домаш.	10	5	5	Собака	6	
6	Риби :			6	Заєць	1	1
	плотва	4		7	Борсук	3	
	лящ	1		8	Бобер	14	
	карась	13		9	Качка	2	
	лип	134		10	Лось		
	сом	13		11	Лисиця	1	1
	карпові	1		12	Ховрашок	1	1
	щука	132		13	Гризун	1	1
	судак	10 ¹		14	Пташка	10	
				15	Риба (щука, окунь, осетр) ²		

Таблиця 4.

Склад остеологічного матеріалу з поселень Шестовиця і Тимерьово

Каупанга висловила Ш. Бліндхейм. З шести досліджених будівель п'ять мали овальну форму, а одна - прямокутну. Всі будівлі з архітектурної точки зору були проаналізовані Роером Л. Толлесом, який дійшов висновку, що переважна більшість споруд є залишками майстерень або тимчасових помешкань. Лише одна споруда мала сліди вогнища. Виходячи з цих даних, дослідники дійшли висновку, що Каупанг був скоріше транзитною гаванню, ніж торговельним центром, подібним до Рібе, Бірки або Хедебю [Blindheim, 1992]. Дуже близький даному є висновок Є.М. Носова стосовано будівель Рюрикова городища: "...перед нами залишки будівель господарчого призначення - льохи різних типів, комори для зберігання господарчого та побутового інвентаря, робочі приміщення тощо." [Носов, 1990, с.110]. Є.М. Носов досить слушно наводить приклади інших пам'яток з подібними спорудами: Нові Дубовики, Гньоздово та Тимерьово. На думку Носова, досліджені котловани могли бути заглибленими частинами наземних зрубів, які просто погано зберігаються. Однак численні регіональні аналогії цим спорудам є не випадковими, пов'язаними з нещодавною господарською діяльністю, а, вірогідно, свідчать про існування функціонально різних типів поселень. На-

вряд чи є випадковістю той факт, що прожиття даних поселень ми знаємо завдяки матеріалам з розкопок могильників, а не самих поселень. Тому, імовірно, має рацію Ш. Бліндхейм, припускаючи існування серед них просто транзитних гаваней, які були функціонально відмінними від значних торговельних центрів (Ладога або Київ), оскільки в них чітко фіксується стаціонарна садибна забудова. Цілком можливо, що такі транзитні гавані виникали в місцях найінтенсивнішого навігаційного напруження.

Деяку інформацію щодо господарсько-побутової діяльності мешканців Шестовицького поселення можна отримати, аналізуючи остеологічний матеріал з наших розкопок 1993 року⁷, розкопок Я.В. Станкевич⁸ та порівнюючи з даними типологічно близького Тимерьовського поселення (Ярославське Поволжя)⁹ (табл. 4.).

Оскільки Шестовицька остеологічна вибірка у кількісному відношенні не досить репрезентативна, то для з'ясування використання населенням різних видів тварин скористаємося результатами аналізу матеріалів з розкопок Чернігова.

У Чернігові, згідно з даними О.В. Потапова, велика рогата худоба також посідає провідне місце серед домашніх тварин (від 50

⁷ Остеологічні аналізи з розкопок 1993 р. зроблені співробітником Зоологічного музею НАН України В.Н. Свистуном.

⁸ Визначення риб з розкопок Шестовицького поселення подано за публікацією Я.В. Станкевич [1962].

⁹ Остеологічний матеріал з розкопок Тимерьовського поселення подано за монографією І.В. Дубова [1982].

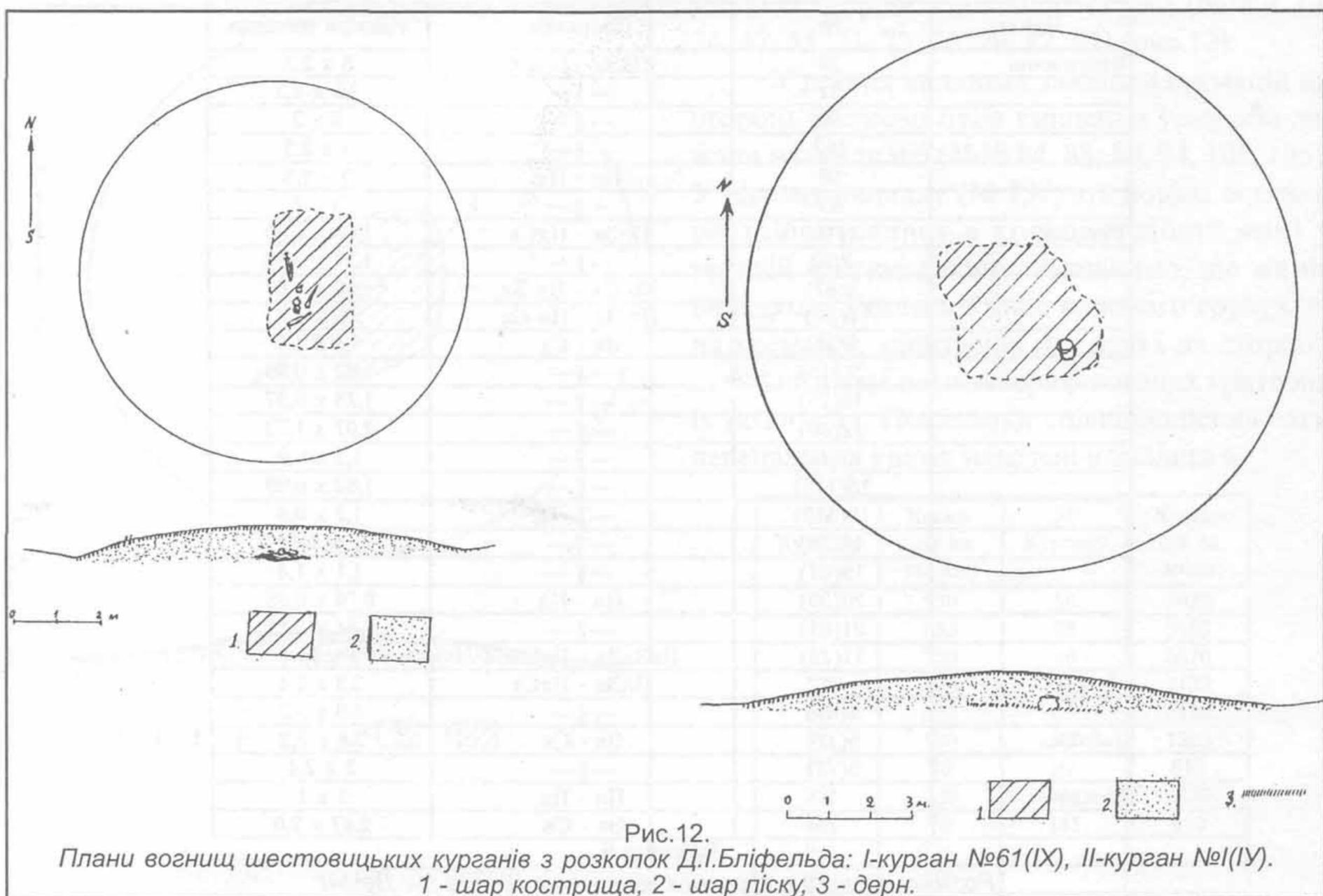

Рис.12.

Плани вогнищ шестовицьких курганів з розкопок Д.І.Бліфельда: I-курган №61(IX), II-курган №1(IY).
1 - шар кострища, 2 - шар піску, 3 - дерн.

до 17,4% загальної кількості поголів'я). На другому місці - свині і дрібна рогата худоба. За кількістю осіб на долю цих видів тварин припадає відповідно від 26,0 до 10,0% і від 30,4 до 10,0%. Найбільш нечисленим видом є кінь (від 18,4 до 10%). Видовий склад диких тварин представлений у більшості випадків копитними: олень, лось, косуля, дикий кабан, а з хутрових - тільки бобер [Потапов, 1988; 1990].

Отже, матеріали з усіх трьох пам'яток майже тотожні у відсотковому відношенні, що виправдовує правомірність такого порівняння. При відсутності жодних знахідок сільськогосподарського реманенту дані остеологічних аналізів набувають неабиякого значення, оскільки свідчать що мешканці Шестовиці займалися переважно лісовими промислами, мисливством, рибальством та, можливо, розводили худобу.

Відомо, що при дослідженні проблем етнічних процесів давнини великого значення набувають матеріали поховальних пам'яток. Тому розглянемо матеріали Шестовицького могильника.

Поховальний обряд Шестовицького могильника

Коли наприкінці 50-х років Д.І. Бліфельд задумав написати книжку про шес-

товицькі пам'ятки, то найбільшу увагу він приділяв матеріалам могильника, а не поселення. Перший варіант цієї публікації називався "Шестовицький могильник". Другий варіант публікації був доповнений новим матеріалом, що дало змогу авторам зробити високоякісний опис та провести статистичний аналіз, які увійшли складовою частиною у посмертну публікацію 1977 р. [Бліфельд, 1977].

Треба зазначити, що написана на високому методичному рівні праця Д.І. Бліфельда в її інтерпретаційній частині дещо застаріла, оскільки віддзеркалює науковий підхід до пам'ятки на рівні 50-60-х років. Від часу її написання значно зріс обсяг нових археологічних матеріалів, змінилися підходи у методиці, що вимагає внесення деяких коректив у реконструкцію історії цієї визначної пам'ятки.

Д.І. Бліфельд починає характеристику поховального обряду з насипу, переважна більшість яких мала куполоподібну форму, округлу або сегментоподібну у вертикальному розрізі. Висота курганів коливається від 0,1 до 2 м, діаметри від 5 до 15 м. Кургани поділено на чотири групи. До першої віднесено невиразні насипи висотою 0,25 м і діаметром 15-16 м. На думку автора, розміри курганів

Пункт	№	Напрямок	Розміри вогнища
Шестовиця	28	ПнЗх - ПдСх	3 x 2,5
	31	— —	3,5 x 4,2
	50	— —	3 x 2
	102	— —	3 x 2,5
	58	Пн - Пд	3 x 1,5
	83	— —	3 x 2
Пересаж	1(10)	ПнЗх - ПдСх	1,60 x 0,93
	2(6)	— —	1,37 x 0,82
	3(87)	Пн Сх - Пд Зх	1,90 x 1,07
	7(96)	Пд Зх - Пн Сх	2,5 x 1,3
	6(76)	Зх - Сх	1,4 x 1,1
	5(118)	— —	1,82 x 0,99
	10(25)	— —	1,78 x 0,97
	12(30)	— —	2,07 x 1,73
	13(41)	— —	1,2 x 0,9
	15(115)	— —	1,82 x 0,99
	16(112)	— —	1,2 x 0,8
	18(36)	— —	2 x 1,41
	19(67)	— —	1,1 x 1,4
	20(56)	Пн - Пд	0,76 x 0,65
21(61)	— —	1,34 x 1,11	
	11(24)	ПнЗхЗх - ПдСхСх	2 x 1,64
Любеч	2	ПнЗх - ПдСх	2,3 x 2,4
	4(47)	— —	3,0 x 3,2
Табаївка	5(11)	Зх - Сх	3,6 x 2,2
	9(77)	— —	2 x 2,4
Мохначі	1	Пн - Пд	1 x 1
	2	Зх - Сх	2,47 x 2,0

Таблиця 5.

Розміри вогнищ в курганах межиріччя Дніпра та Десни

відповідають, певною мірою, типам поховань. Середні та великі кургани зводилися над кремаціями на місці або інгумаціями з дерев'яними склепами [Бліфельд, 1977, с.12-13]. За обрядом поховання кургани поділено на такі види: кремації на стороні та на місці (37,5%); інгумації у простих ямах і ямах з дерев'яними домовинами (26,5%); кургани без поховань (32%). Кругові ровики, як відзначив Д.І. Бліфельд, мали не всі кургани, а лише під насипом у п'яти з них (№№ 23, 29, 43, 78, 82) зафіксовані ровики шириною і глибиною 0,10 - 0,15 м. Вогнища, як і залишки кремації на стороні, містилися на давньому горизонті. Потужність таких вогнищ, як правило, становила від 0,10 до 0,20 м.

Досить цікавим, на наш погляд, є те, що значна частина вогнищ мала витягнуту форму при різній орієнтації: південь - північ, схід - захід, південний схід - північний захід. Розміри вогнищ становили 3-3,5 x 2-2,5 м. У деяких випадках вдалося простежити будову поховальної споруди та форму вогнища. Одну з них Д.І. Бліфельд реконструює у вигляді прямокутної споруди, складеної з деревини. Спосіб конструкції домовин зафіксований у кургані № 141, де стовпи в кутах перехре-

щувалися, а їх кінці виступали. Виходячи з того, як лежало обгоріле дерево, Д.І. Бліфельд дійшов висновку, що деякі з цих споруд мали покрівлю. Свого часу саме на подібне розташування верхніх колод на вогнищі Чорної могили вказував Б.О. Рибаків, реконструюючи поховальний "дім мертвих" [1949].

Інший тип поховальної споруди з шестовицьких кремацій реконструйовано, як поміст з деревин, покладених майже впритул одна до одної. Залишки вогнищ у вигляді окремих колод з подібного дерев'яного штабеля зафіксовані під дев'ятьма насипами. Розміщення колод дозволяє реконструювати орієнтацію самих споруд. Так, у трьох випадках штабель був орієнтований у меридіональному напрямку (№№ 58, 83, 92), в решті випадків - у північно-західному та південно-східному (рис.12).

Заслуговує на увагу і той факт, що вогнища квадратної, прямокутної або овальної форми були зафіксовані при розкопках не тільки Шестовицького могильника. Зокрема, вони виявлені в курганних могильниках біля сс. Пересаж, Мохначі, Табаївка, Любеча (табл. 5)¹⁰.

З наведених даних видно, що орієнта-

¹⁰ Науковий архів ІА НАНУ ф.о. 1960/37; 1962/56; 1964/60; 1965/31; 1985/19.

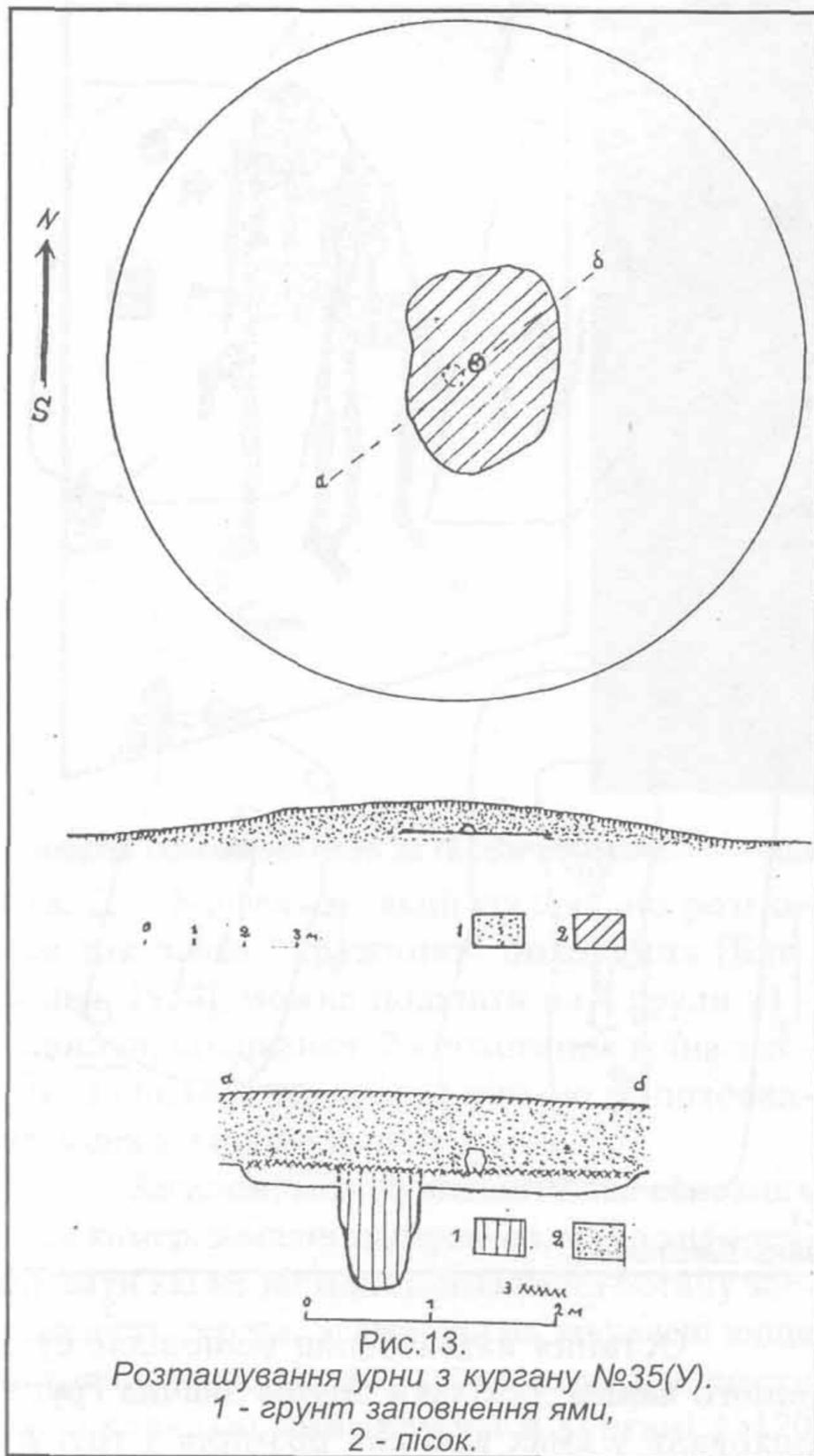

Рис. 13.

Розташування урни з кургану №35(У).

1 - ґрунт заповнення ями,
2 - пісок.

ція плям вогнищ досить різноманітна, їх розміри коливаються, зменшуючись до невеликих - від 1x1 до 1,4x1,1 м. Зазначимо, що вогнища квадратної і овальної форми зафіксовані у 20 курганах Заольшанської групи Гньоздівського могильника. При цьому в кургані № 45 виявлені колоди, складені "колодязем" [Каменецкая, 1991], що свідчить про близьку культурну спорідненість усіх означених пам'яток.

Досить важливими є спостереження щодо місця концентрації перепалених кісток на поховальних майданчиках курганів Шестовиці, оскільки вони допомагають локалізувати місцеположення похованих. Як свідчить проведений нами аналіз, людські кістки на таких штабелях концентруються, як правило, в західній, південно-західній, південній і західній частинах поховального майданчика. Привертає увагу відсутність таких концентрацій у північній частині поховальних вогнищ. У 11 шестовицьких курганах перепалені кістки були

вміщені в горщик-поховальну урну (№№ 9, 10, 24, 47, 55, 71, 72, 76, 79, 82, 97) (рис.13).

У деяких випадках залишки кремацій на стороні частково були вміщені в урну або лежали навколо неї (№№ 84, 88, 89, 94, 101, 105). У одному випадку (№ 137) кремовані останки розташовувалися в конусоподібній ямці у верхній частині насипу. Зазначимо, що ми не випадково ухиляємося від видового групування кремацій, здійснених на місці і на стороні, оскільки немає певних верифікованих критеріїв їх розподілу. Показники співвідношення ваги перепалених кісток наведені в таблиці 6.

№ Кургану	Кремація на стороні	№ Кургану	Кремація на місці
9	530	10	1025
15	635	28	3103
23	250	40	5670
53	595	50	3135
66	330	69	2110
72	190	83	1265
76	70	92	815
82	230	101	1320
80	70	141	410
94	70		
97	435		
105	85		

Таблиця 6.

Кількість кісток в кремаціях Шестовицького могильника.

На перший погляд, може скластися враження, що кремації на місці вміщують більше кісток, але виділяються поховання, які за кількістю кісток близькі похованням з кремацією на стороні. Проте кількість кісток могла залежати від кількості спалених, тому однозначної відповіді на це питання дати не можна, так само як не можна перевірити і пильність дослідників у процесі розкопок цих курганів.

Д. І. Бліфельд не приділяє спеціальної уваги розташуванню поховального інвентаря в межах вогнищ. Фіксуються такі місця розташування урни в курганах:

- у центрі вогнища (№№ 6, 24, 30, 58, 66, 76, 82, 101);
- у південно-східній частині вогнища (№№ 9, 10, 88);
- у південній (№№ 15, 40, 69, 84);
- у східній (№ 50);
- у північній (№ 53, 72);

Поховальний інвентар розміщувався у таких позиціях:

- у південно-західній частині вогнища і частково у центрі (зверху покладено кістяк розчленованої собаки) (№ 10);

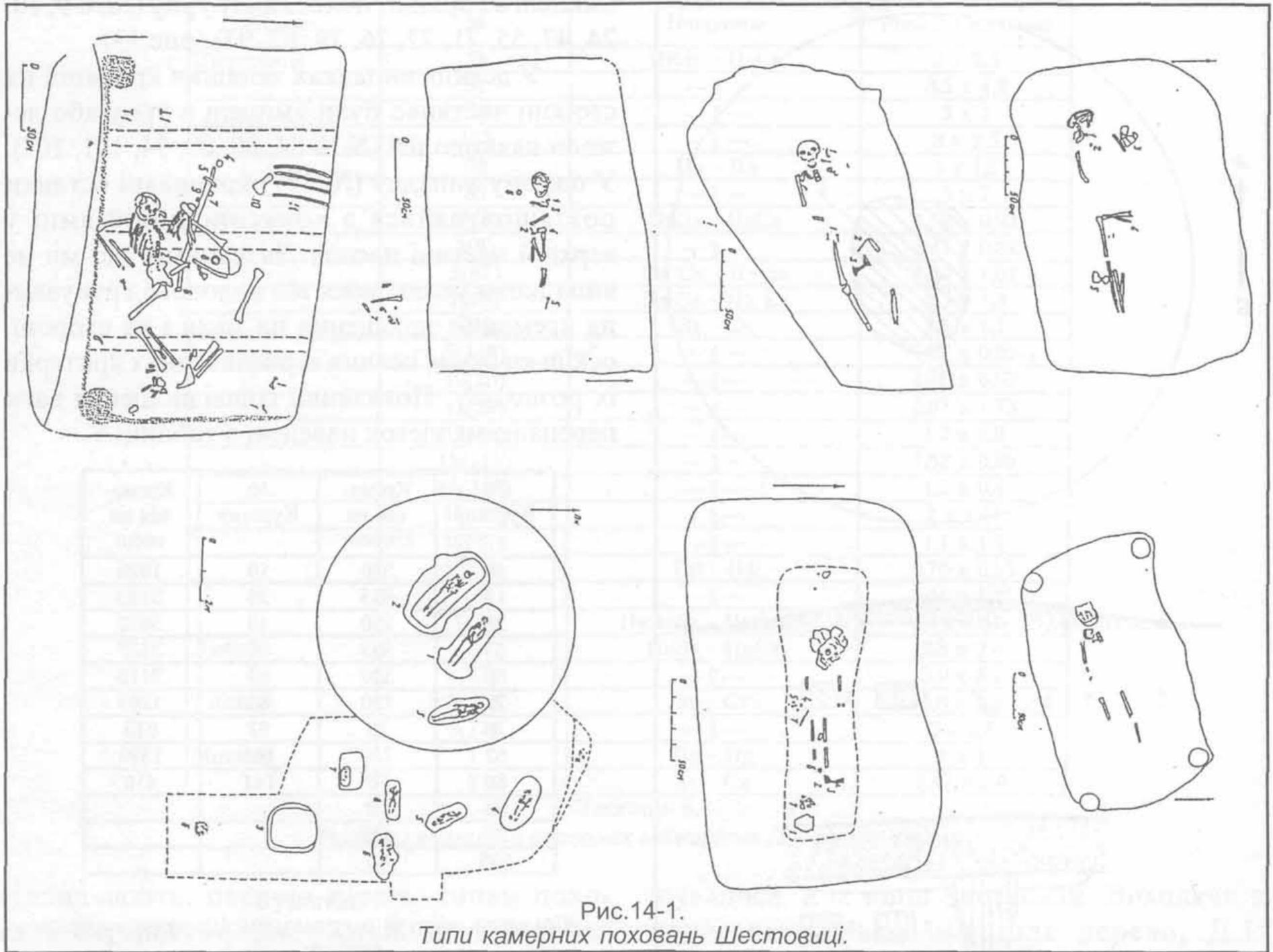

Рис.14-1.
Типи камерних поховань Шестовиці.

- у південно-східній частині вогнища (№№ 28, 31). В кургані № 31 на площі 0,50 x 0,30 м лежали два бронзових кільця, уламки ремінного наконечника, дві бронзові бляшки, а в різних місцях вогнища виявлені гудзики, ніж, ножиці, вудила, стремена, пряжки, з південно-західного краю - горщик;
- у південній частині вогнища (№№ 83, 84);
- в урні та навколо неї (№№ 15, 24, 97, 101, 30, 53, 58, 66).

Як бачимо, способи розташування поховального інвентаря були різноманітними, що виключає можливість практикування єдиних регламентованих ритуальних дій.

Поховання за обрядом інгумації виявлені в 39 курганах. Д.І. Бліфельд поділив їх на два види: інгумації у простих ямах та інгумації у дерев'яних домовинах. Подібна типологія, на наш погляд, викликає певні застереження, особливо щодо останньої групи поховань, при виділенні якої дослідник мав на увазі тип поховальної споруди, за якою з часом закріпилася назва "зрубні" або "камерні" поховання (рис.14-1, -2).

Остання назва більш відповідає суті даного явища, оскільки відома значна група поховань у ямах великих розмірів з тотожними ритуальними ознаками, але без зафіксованих решток дерев'яних конструкцій. За матеріалами Бірки А.-С. Грьослунд запропонувала такі критерії камерних поховань: ширина ями, співвідношення ширини і довжини, сукупність ритуальних ознак: зброя, скрині, відра тощо [Gräslund, 1980, p.8-12]. С. Айзеншмідт, посилаючись на роботу Й.П. Ламма, виділяє два головних критерії визначення камерних поховань:

- 1) якщо "поховальна споруда з внутрішніми дерев'яними конструкціями споруджена як приміщення для охорони померлого та інвентарю";
- 2) "камерне поховання визначається постійною конструкцією, спорудженою на місці, тобто у поховальній ямі" [Eisenschmidt, 1994, s.17-18].

Тобто, камерними похованнями можна вважати комплекси з ямами шириною не менше 1,20 м та довжиною від 2 м.

Камерні поховання, згідно з типоло-

Рис. 15.

Камерне поховання №36 за П.І.Смолічевим.

гією Д.І. Бліфельда, який спеціально розглядав так звані “дружинні” поховання [Бліфельд, 1954], можна поділити на 4 групи: 1 - одиночні поховання; 2 - поховання воїна з конем; 3 - поховання воїна з жінкою; 4 - поховання воїна з жінкою та конем (рис. 15).

Загалом, можна виділити два основних види камер: земляні та дерев'яні, чітко диференціювати які не завжди можна через погану збереженість дерева. Зважаючи на зазначені вище метричні критерії, до камер можна віднести 34 поховальні ями (камера в кургані №120 досліджена частково) курганів, що наведені в табл.7.

Безумовно, що у ряді випадків метричні критерії камер є досить умовними і можуть бути дискусійними.

Камери з зафіксованими дерев'яними конструкціями поділяються на два конструктивні типи: перший - з чотирма кутовими стовпами (№№ 21, 61, 119, 120, 145), другий - збиті з дерев'яних колод або брусків (№ 78) [Андрощук, Осадчий, 1994] (рис.16-17).

Привертають увагу конструктивні особливості двох шестовицьких камер (№№ 21, 61). У обох випадках сліди дерева зафіксовані на незначній відстані від стін могильного котловану (в кургані № 21 - 0,35 м; в кургані № 61(4) кутові стовпи розміщувалися в межах камери і з'єднувалися горизонтальними планками із зовнішнього боку (з боку стін могильного котловану). У кургані (№ 21) кутові стовпи розташувалися поза межами дерев'яного каркасу - по його кутам. Такий спосіб

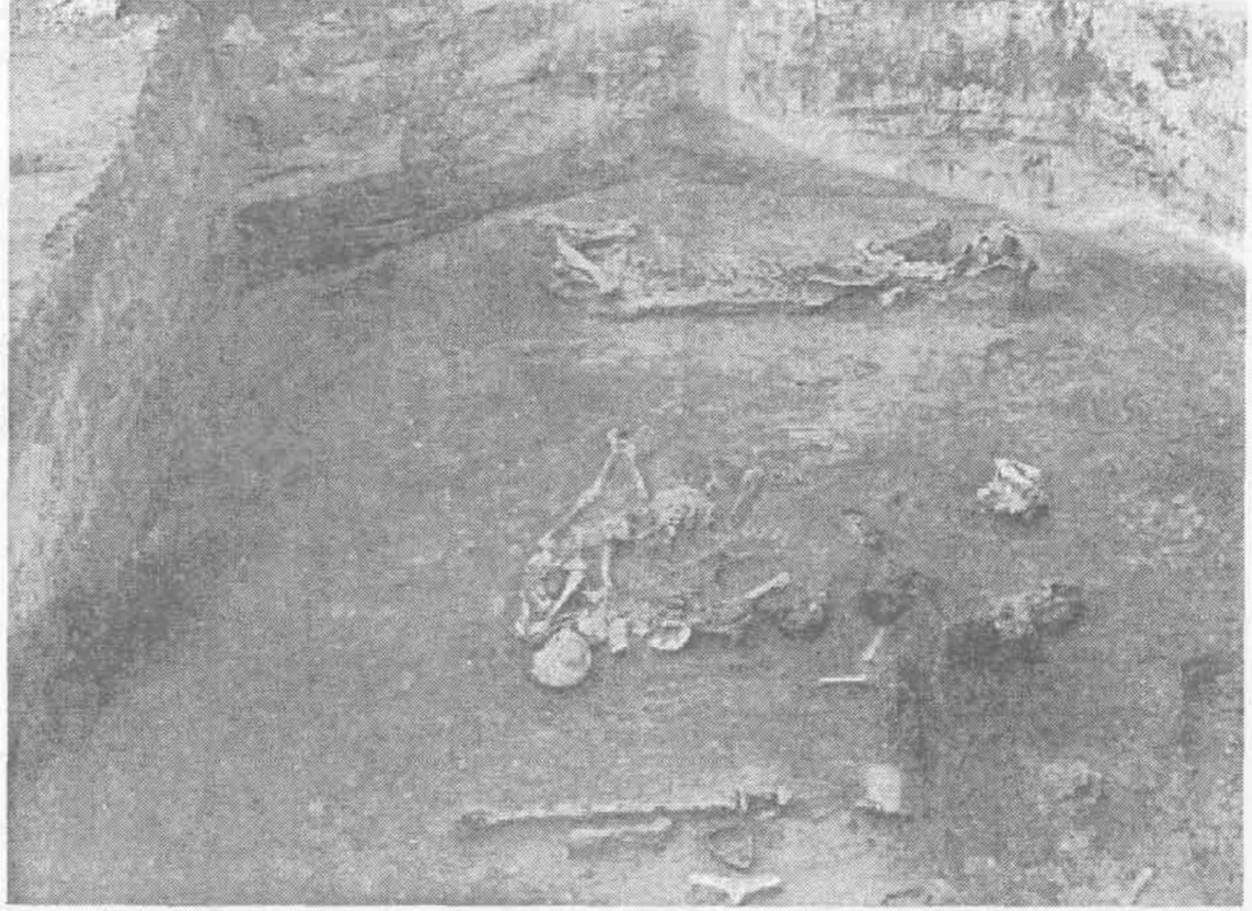

Рис.14-2.

Камерне поховання № 42. Фото П.І. Смолічева.

кріплення горизонтальних планок до кутових стовпів дуже подібний до камерного поховання № 958 у Бірці, досліджене Й. Стольпе: горизонтальні планки, вирізані “язиками”, поєднувалися у пазах, врізаних у кутові стовпи [Gräslund, 1980, p.31,33, fig.25].

У кургані 61(4) на підлозі камери зафіксовано сліди від поперекових лежнів. Сліди перекриття у вигляді дерев'яного накату виявлені у трьох випадках (кургани №№ 61, 21, 78) (рис.18).

Камерними похованнями, на нашу думку, є поховальний комплекс кургану № 61(1), який являв собою домовину поставлену на дно великої ями, перекритої накатою, та поховання кургану № 38(2), у могильному яму якого було поставлено домовину у вигляді прямокутного ящика розмірами 2,60x0,50 м.

Практикування розташування домовин у поховальних камерах простежується в курганах №№ 117, 118 та 121(1). Аналогічної конструкції поховання відомі у Данії [Eisenschmidt, 1994, s.25-33].

П'ять камер можна віднести до третього типу так званих “земляних камер”. Більшість похованих в них лежали витягнуто. Сидячі положення зафіксовані у п'ятьох випадках.

Згідно з наведеним вище групуванням, до групи 1 віднесено чотири поховання (№№ 21, 61, 78, 100), до групи 2 - поховання кургану (№ 145). Група 3 у шестовицькій вибірці відсутня, але є серед київських поховань [Андрощук, Осадчий, 1994]. До останньої групи 4

№ Кургану	Розміри ям
№2	(2,65x1,70 м);
№4	(2,30x1,5x1,10 м);
№7	(2,95x1,25x1,35 м);
№8	(2,15x0,70x1,70 м);
№12(1)	(2,75x1,25x1 м);
№12(2)	(2,70x1,20x1,20 м);
№17	(2,65x1,30-0,6x1,30 м);
№21	(3,10-3,25x2,70-2,90x1,40 м);
№22	(2,15x0,80x1,50 м);
№36	(3x2x1,60x2,40 м);
№38(1)	(2,60x0,75x1,50 м);
№38(2)	(2,80x1,40 м);
№41	(2,50x1,50x2,60 м);
№61(3)	(2,5x1,40 м);
№63(1)	(2,10x1,30-0,70x0,80 м);
№67(2)	(2,40x0,60x0,90 м);
№78;	(3,40x3 м)
№96	(3x1,30x1,70 м);
№98;	(5x3 - 4,25 м)
№100	(3x2x1,10 м);
№107	(2,80x0,80x1,80 м);
№110	(4,45x3,50x3,70-3,60x2,50 м);
№117	(3,25x2,25 м);
№118	(2,50x1,80 м);
№119	(2,90x1,60x2 м);
№145	(4,10x2,65x3,50x1,70 м).
№ 121(1)	(2,5x0,85x1,60 м);
№121(2)	(2,30x1,10 м);
№123	(3,10x3,20x1,70 м);
№124	(2,30x0,80x1,40 м);
№126	(2,53x1,20x1,30 м);
№127(1)	(2,40x0,18x1,40);
№127(2)	(2,25x0,90x1,26 м);

Таблиця 7.
Розміри камерних поховань
Шестовицького могильника.

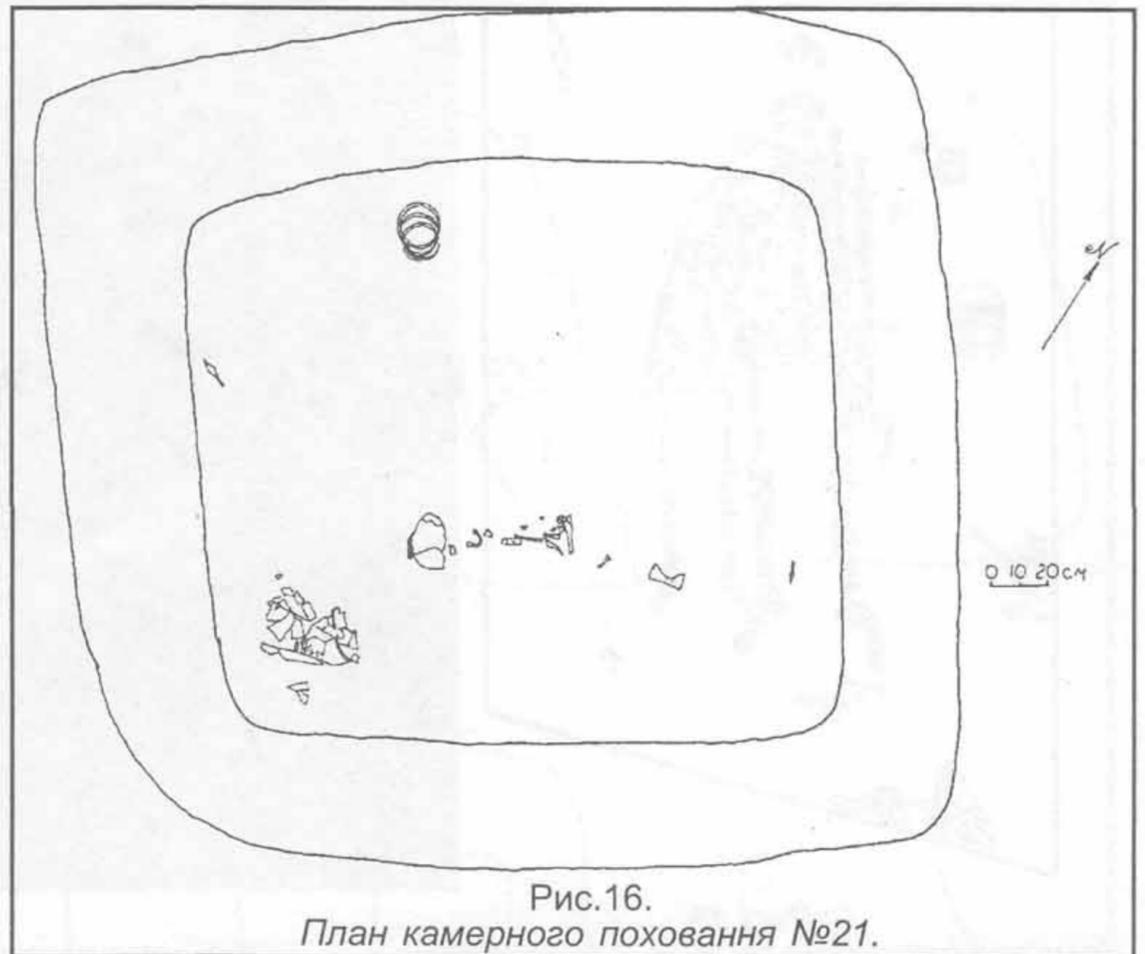

Рис.16.
План камерного поховання №21.

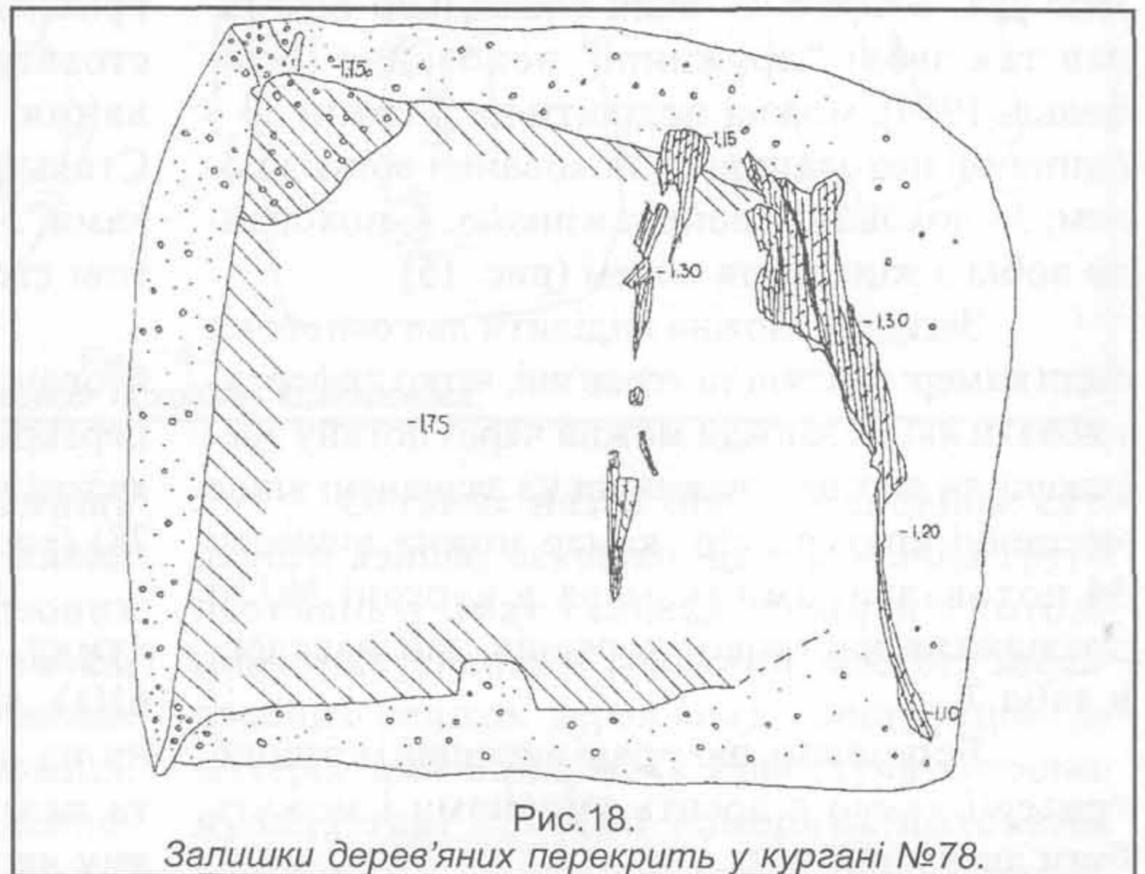

Рис.18.
Залишки дерев'яних перекриттів у кургані №78.

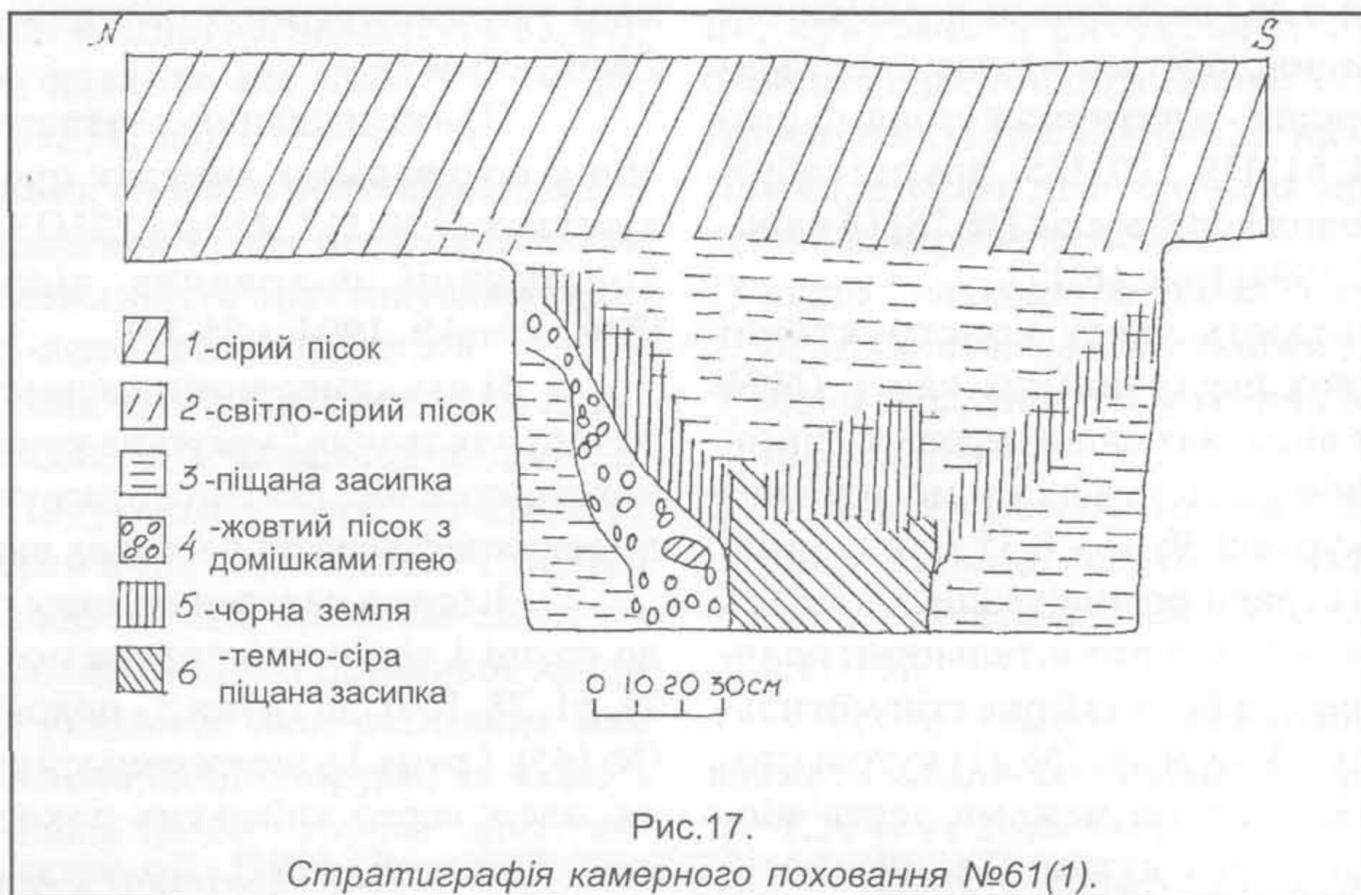

Рис.17.
Стратиграфія камерного поховання №61(1).

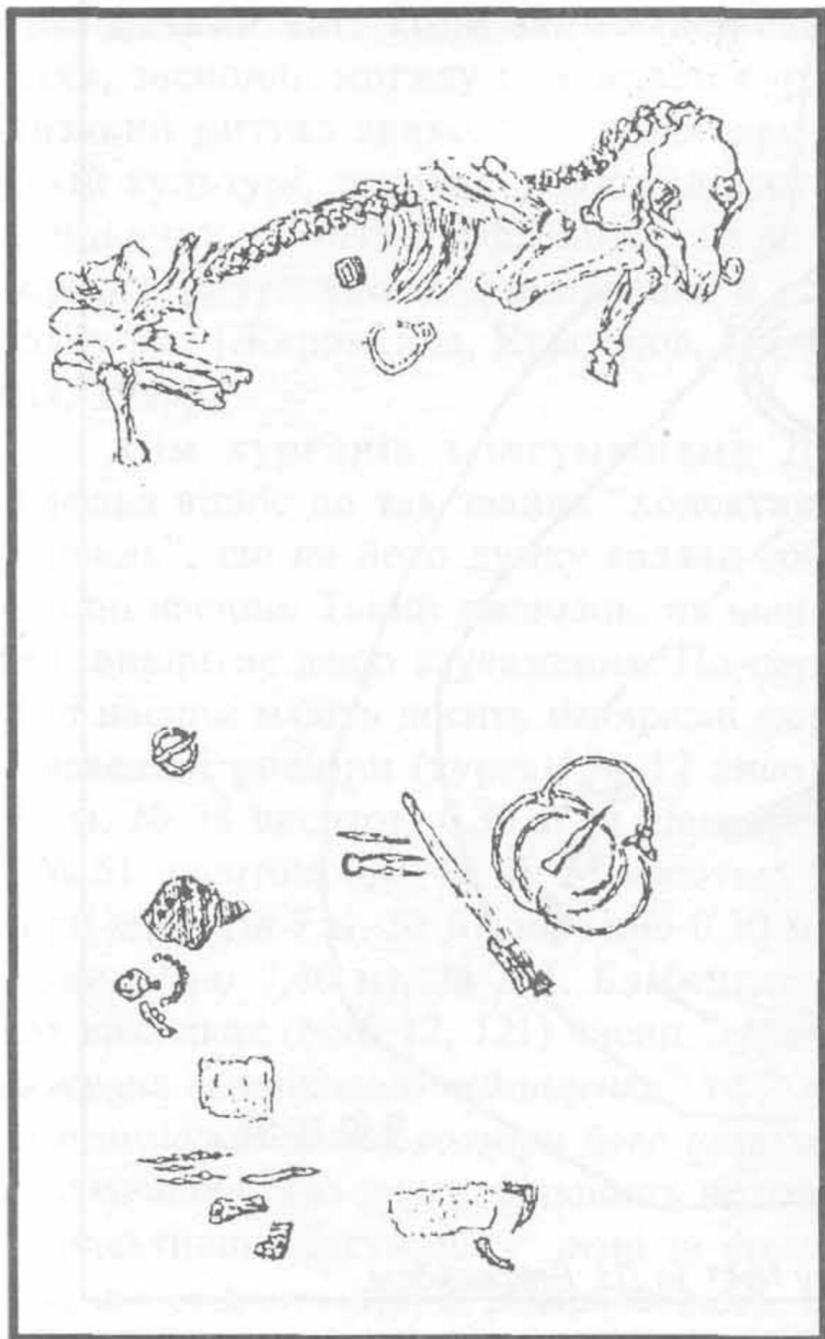

Рис. 18.

Камерне поховання №36 за П.І.Смолічевим.

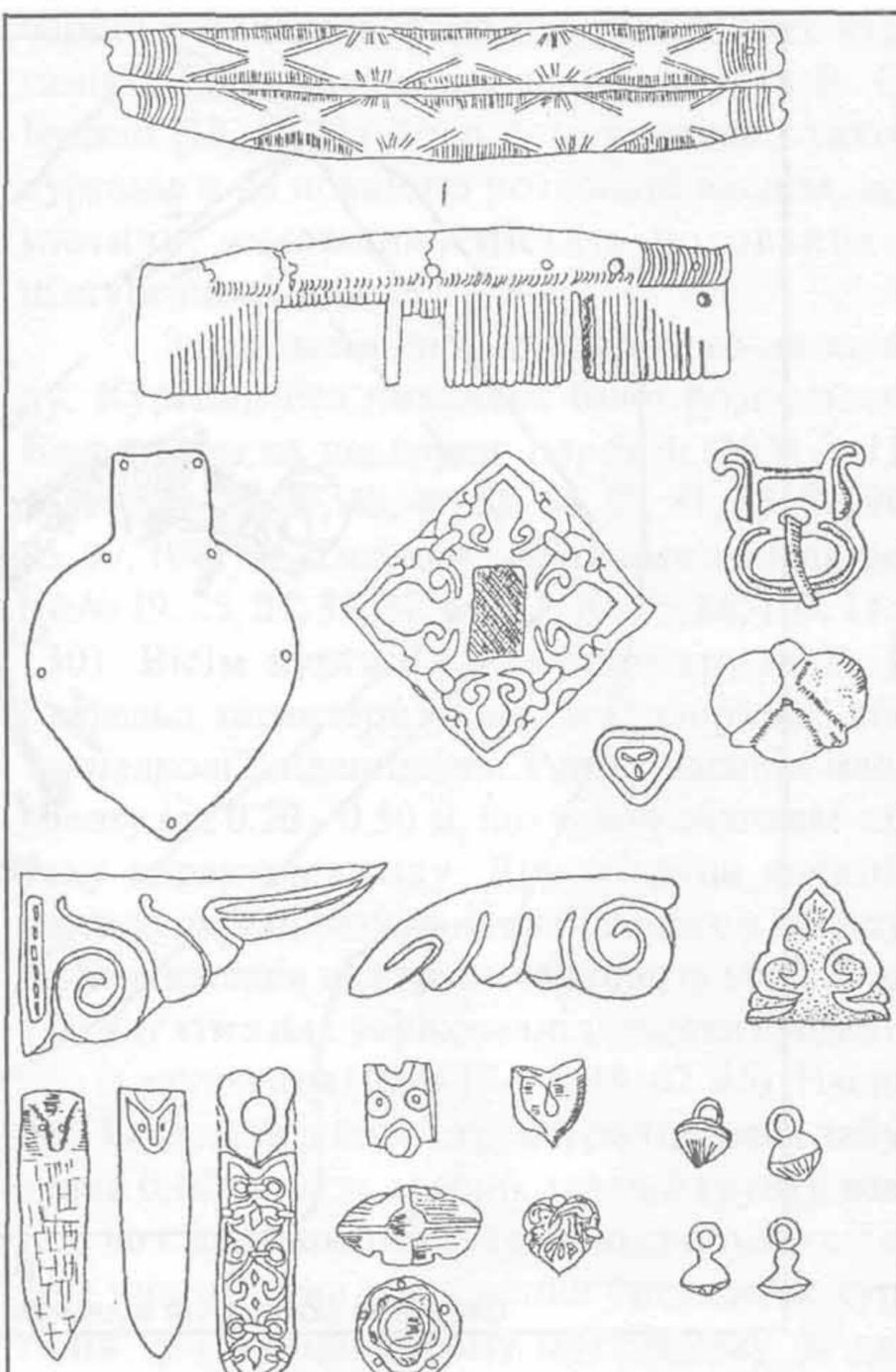

Рис.20.

Речі з камерного поховання №42.

віднесено поховання курганів №№ 142, 110, 98. Кістяки коней у парних похованнях останньої групи, як правило, розміщувалися поблизу нижніх кінцівок померлих.

Материкова платформа виявлена у двох випадках (кургани №№ 98, 36). Заслужує на увагу чернігівський курган № 17, в якому поховано двох коней, покладених за межами зрубу в один ряд, головами у протилежні напрямки. Камерним, імовірно, було поховання в кургані №145, у якому виявлено кістяк коня і багатий поховальний інвентар (рис.19).

Поховальний інвентар камер такий самий, як і в аналогічних комплексах Бірки [Arbman, 1943]. Чоловіче вбрання представлене елементами поясного набору, зброєю, кресалами, кільцевими фібулами (Рис.20). Жіноче - намистом, фібулами та ножицями. До унікальних знахідок відноситься набір інструментів (курган № 42).

Крім камерних поховань, інгумація померлих в Шестовицькому могильнику здійснювалися у поховальних ямах з округлими кутами. За визначенням Д.І. Бліфель-

да, розміри поховальних ям коливаються від 1,45 до 3 м в довжину і від 0,60 до 1,80 м в ширину. Положення померлих звичайне для більшості давньоруських могильників: небіжчики покладені у випростаному стані, орієнтовані головою на захід, інколи з більшим чи меншим відхиленням на північ або південь. Положення рук різне. У шести померлих руки були витягнуті вздовж тіла, в одному випадку - права рука лежала на животі, ліва на грудях, в двох - руки були складені на грудях [Бліфельд, 1977, с.18-20]. До виняткових випадків можна віднести скорчені поховання (рис.21) та некомплектність кісток небіжчика (№№ 2, 61/1, 118, 119, 121): відсутні кістки тазу, грудної клітки, окремих кінцівок (рис.22).

Пояснення, що це сталося через особливість ґрунту слід зразу ж відкинути, оскільки очевидні сліди навмисного перемішання або ж руйнування кістяків. У похованні кургану № 107 виявлено череп без нижньої щелепи, яку знайдено в засипці ями. Даний факт дозволяє припустити, що в деяких по-

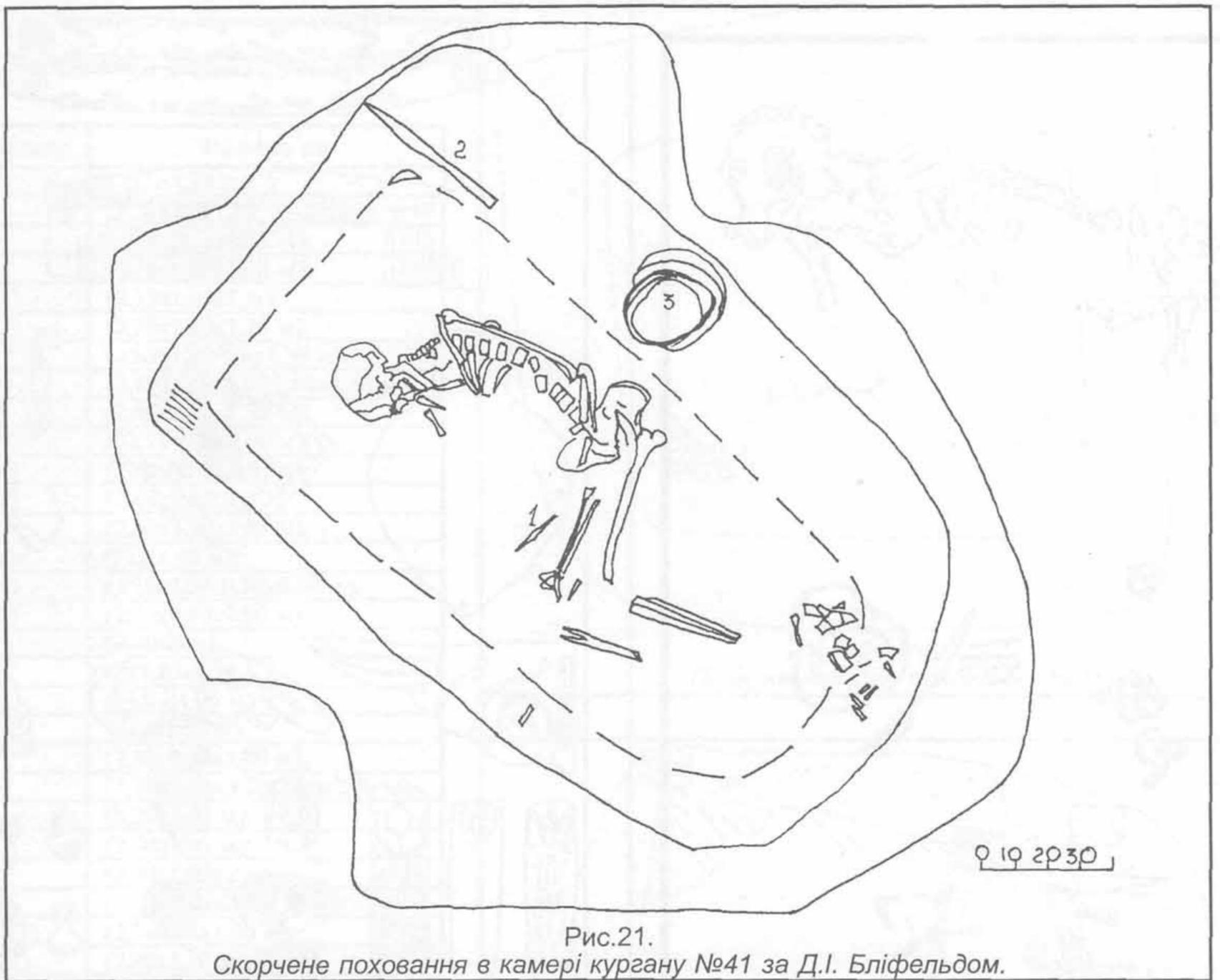

Рис.21.
Скорчене поховання в камері кургану №41 за Д.І. Бліфельдом.

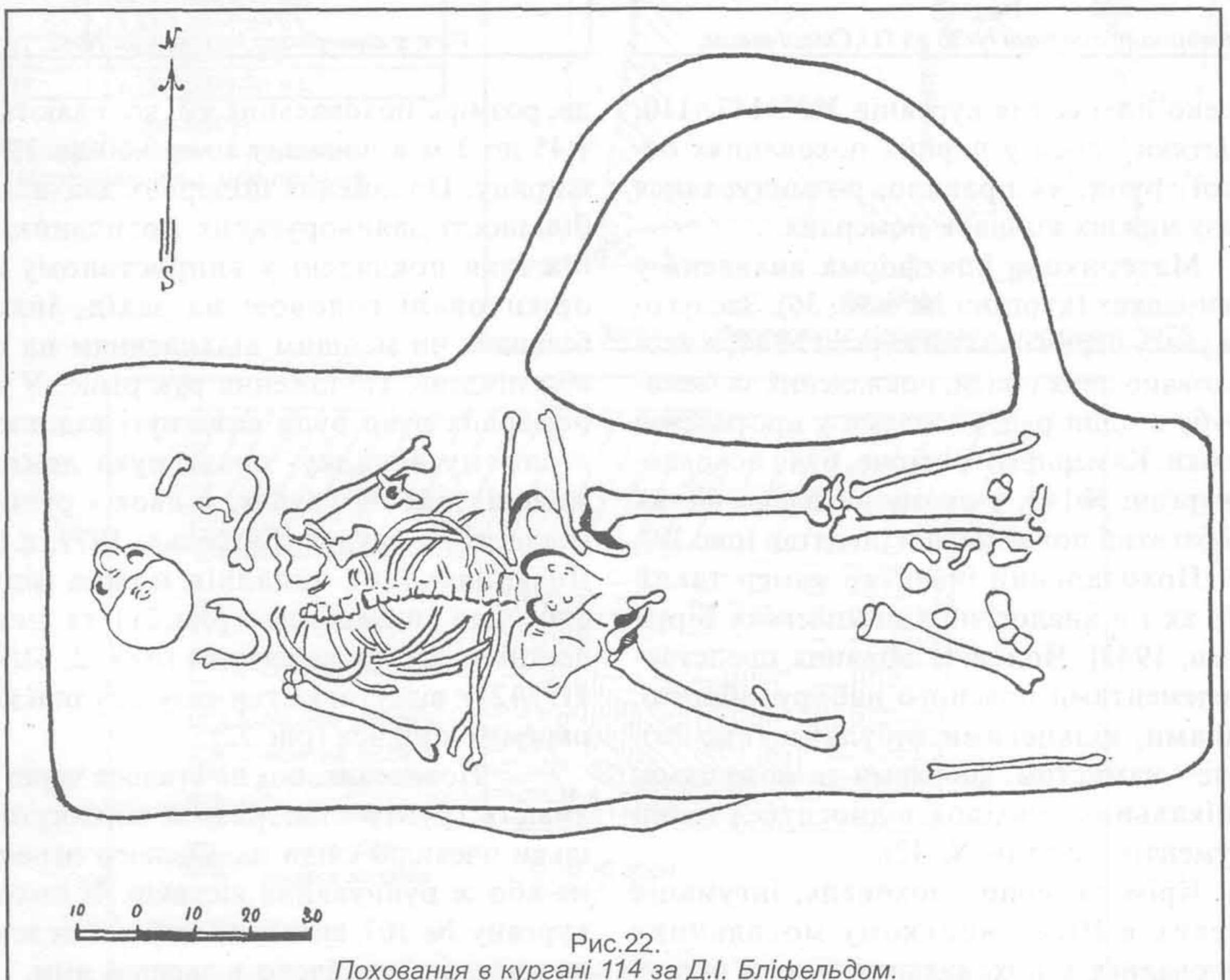

Рис.22.
Поховання в кургані 114 за Д.І. Бліфельдом.

хованнях небіжчиків засипали не відразу, а через деякий час, коли залишався самий кістяк, засипали могилу і насипали курган. Близький ритуал знаходимо в салтово-маяцькій культурі, зокрема у Нетайлівському могильнику, де чітко зафіксовані сліди повторного ритуального проникнення в поховальну яму [Жиронкіна, Крыганов, Цитковская, 1995].

Сім курганів з інгумаціями Д. І. Бліфельд відніс до так званих “колективних поховань”, що на його думку являли собою родинні насипи. Такий висновок, на наш погляд, викликає деякі зауваження. По-перше, усі ці насипи мають досить невиразні форми та невеликі розміри (курган № 12 висотою 0,10 м, № 38 висотою 0,30 м та діаметром 8 м; № 61 висотою 0,40 м; № 63 висотою 0,30 м при діаметрі 7 м; № 67 висотою 0,30 м; № 127 висотою 0,40 м). За Д.І. Бліфельдом, у двох випадках (№№ 12, 121) насип “*справляє враження випадкового підвищення*” та “*курган невеликий, точні розміри його неможливо визначити*”. По-друге, більшість поховань у “колективних інгумаціях” різні за орієнтацією, що свідчить про їх різночасовість. Взагалі, судячи з ситуаційного плану розташування шести поховань відносно інших трьох у кургані № 36, їх було зафіксовано лише завдяки прирізці до східної поли кургану.

Немає сумніву, що кількість подібних “колективних поховань” у процесі подальших прирізок могла б зрости, причому з різних боків кургану. Дане спостереження, очевидно, свідчить на користь того, що більшість з цих поховань були окремими поховальними об’єктами, які не мали або з плином часу втратили курганний насип. Таким чином, не має переконливих підстав називати ці поховання “родинними”.

Д.І. Бліфельд 38% усіх досліджених насипів Шестовицького могильника відніс до так званих “курганів без поховань” або кенотафів, які, на його думку, слід розглядати як пам’ятні могили, символічні поховання тих членів громади, які померли на чужині і яким не могли надати відповідної шани [Бліфельд, 1977, с.33]. Нагадаємо, що свого часу В. І. Сизов висловив припущення, що у верхній частині насипу аналогічних курганів колись знаходились залишки кремацій, які не збереглися через певні причини на час розкопок [Сизов, 1902, с.30]. Справді, у Гньоздівському могильнику траплялися такі випадки, проте вони не дають ви-

черпних пояснень феномену “порожніх курганів”. Інше пояснення запропонував В. О. Булкін [1973]. На його думку, деякі з таких курганів є не повністю розкопані насипи, що містили, а можливо містять поховання в підкурганних ямах.

Звернемося до шестовицького матеріалу. Кургани без поховань були розподілені Бліфельдом на дві групи: порожні (№№ 3, 11, 16, 20, 34, 35, 39, 48, 49, 51, 56, 77, 81, 85, 87, 90, 95, 99, 108, 136) і насипи з речовими знахідками (№№ 19, 25, 27, 33, 37, 44, 62, 70, 75, 86, 103, 113, 130). Вісім курганів з першої групи Д. І. Бліфельд характеризує як “маловиразні” або “випадкові” підвищення. Решта насипів мала висоту від 0,20 - 0,50 м, що також підпадає під таку характеристику. Друга група насипів містила окремі знахідки, здебільшого у насипу. Висота насипів цієї групи становить від 0,20 до 1 м. У п’яти з них зафіксовані залишки вугликів або їх скупчення (№№ 19, 25, 44, 62, 86). Насип № 130, судячи з його структури (цегляна забутовка 0,10 - 0,17 м, м’який, темний ґрунт), взагалі не є давньою поховальною спорудою. Таким чином, стан збереження “порожніх курганів” у Шестовицькому могильнику не дає можливості перевірити запропоновані вище гіпотези і дати відповідні пояснення.

У цьому зв’язку висловимо власні міркування. Як правило, археологи, досліджуючи могильники, звертають увагу тільки на видимі ознаки курганного насипу. При такій методиці давня денна поверхня могильника, простір між курганами залишаються поза увагою фахівців. Можливо, саме дослідження подібних ділянок, на яких, без сумніву, могли відбуватися ритуальні дії, змогло б пролити світло на проблему “порожніх курганів”. Наприклад, колоди вогнища, складені штабелем, досліджені у кургані № 103, при розмірах 0,35x0,35 м і при висоті 0,45м навряд чи могли бути залишками поховальної споруди. Правдоподібніше розглядати його як ритуальне багаття, розпалене на денній поверхні могильника, але з часом засипане або зтягнуте земляними нашаруваннями з навколишніх курганів. У будь-якому випадку таку можливість не варто відкидати, досліджуючи “кургани без поховань”.

Хронологія Шестовицького могильника

Для реконструкції динаміки розвитку поховальної обрядовості важливим є визначення чітких хронологічних меж побутуван-

ня різних поховальних типів, що можна встановити на підставі датування окремих типів речей, які використовувалися в поховальній обрядовості. Свого часу цю проблему розглядав Д. І. Бліфельд. Засновуючись на датуванні монет у восьми похованнях і виходячи із загально прийнятого уявлення, що звичай інгумації порівняно з кремацією з'являється пізніше, дослідник визначив хронологічні межі датування могильника першою половиною X - початком XI ст. [Бліфельд, 1977, с.90-91].

Наявний матеріал та застосована методика кореляції типів поховального інвентарю у закритих комплексах дозволив нам дещо звузити запропоновані Д.І. Бліфельдом хронологічні межі [Андрощук, 1995]. Така методика обумовлена тим, що наявний склад поховального інвентарю не дозволяє здійснити детальну типологічну класифікацію кожного типу речей [Norgard Jorgenssen, 1992, p.17-25]. З іншого боку, відсутність ярусних поховань унеможлиблює застосування методу лінзо-хронологічного спостереження [Богуславский, 1991]. Принципові заперечення викликає метод групування хронологічно важливих елементів (зброя, фібули, монети) з ліпною та гончарною керамікою, застосований В.О. Булкіним для Гньоздівського могильника. За останніми дослідженнями [Петрашенко, 1992, с.47-50], найбільш ранні зразки гончарного посуду з'являються у Середньому Придніпров'ї вже в середині VIII ст. під впливом салтівських культурних традицій. Загалом, аналіз шестовицької кераміки приводить до висновку, що кераміка "курганного типу" взагалі не може бути надійним хронологічним індикатором.

Для прикладу розглянемо поховальний комплекс кургану №92. В ньому поруч з трьома горщиками "курганного типу" знайдено великий широкий горщик з опуклими плечиками та округлим вінцем, загнутим до середини, орнаментований під шийкою вдавленнями [Бліфельд, 1977, с.168, Табл.Х-ХУІІ:8]. Д.І. Бліфельд зазначив, що за профілюванням вінця даний горщик слід датувати XI-XII ст. [Там само, 1977, с.88], однак за сукупністю усіх речових знахідок (уламок одностороннього кістяного гребінця, намистини та уламки черепахоподібної фібули) дане поховання слід датувати не пізніше середини X ст. Як бачимо, у даному випадку гончарна кераміка не може бути надійним

хронологічним показником, оскільки залишається невідомим механізм та обсяг салтівського культурного впливу на гончарне виробництво в пізніший час. Про це свідчать і матеріали Гньоздівського могильника, де в кургані 17 (розкопки С. І. Сергеева 1901 р.) поруч з таврованою керамікою знайдено рівноплічну скандинавську фібулу 58 типу, датовану IX ст. [Спицын, 1905, с.49-50]. Крім того, нагадаємо, що гончарний посуд так званого "курганного типу" датується IX - кінцем X ст. [Рыбаков, 1948; Петрашенко, 1992, с.91], а клейма на ньому знаходять майже ідентичні аналогії таврам на посуді салтово-маяцької культури [Плетнева, 1967].

Найбільш придатним вбачається метод фіксування зміни набору типів речей у похованнях за допомогою їх кореляції у закритих комплексах [Шаров, 1992]. На думку окремих дослідників, використовуючи цей метод, необхідно проводити кореляцію речей окремо для жіночих та чоловічих поховань [Бажан, Еременко, 1992]. На наш погляд, такий підхід може бути об'єктивним за умови конкретного визначення статі цих померлих антропологами. Статевий розподіл поховань на підставі речового інвентаря є суб'єктивним, оскільки досить поширені випадки, коли речі жіночого вжитку трапляються в чоловічих похованнях і навпаки. З цього приводу Б. Вербарт пише: *"Об'єкти, знайдені поза межами їх географічного поширення, втрачають своє значення, цінність та статево-вікову приналежність і можливо означають щось зовсім відмінне, вони рідко мають одне і теж саме значення"* [Werbart, 1991, p.126]. З цим важко не погодитися, оскільки в Шестовицькому могильнику таких випадків відомо вісім (№№ 15, 18, 24, 30, 40, 53, 102, 145). Виходячи з цього, вважаємо необхідним здійснити кореляцію за типами поховань. Крім того, це дозволить перевірити думку Д.І. Бліфельда щодо наявності еволюції поховальної обрядовості.

Зазначимо, що деякі речі військового та кінського спорядження з Шестовицького могильника були піддані типо-хронологічному аналізу А.М. Кірпічніковим [1966; 1973]. Зупинимося на деяких з них. Серед шестовицького матеріалу А.М. Кірпічніков виділив такі типи списів: тип I (кургани №№ 42, 41, 58); тип III (кургани №№ 11, 98); тип V (кургани №№ XII, 83). Тип I датується дослідником 900-1050 рр.; тип III - VIII - XIV ст. (X ст. датується поява

Рис.23.

Мечі з курганів Шестовицького могильника: I - з кургану №36, II - з кургану №110, III - з кургану №42.

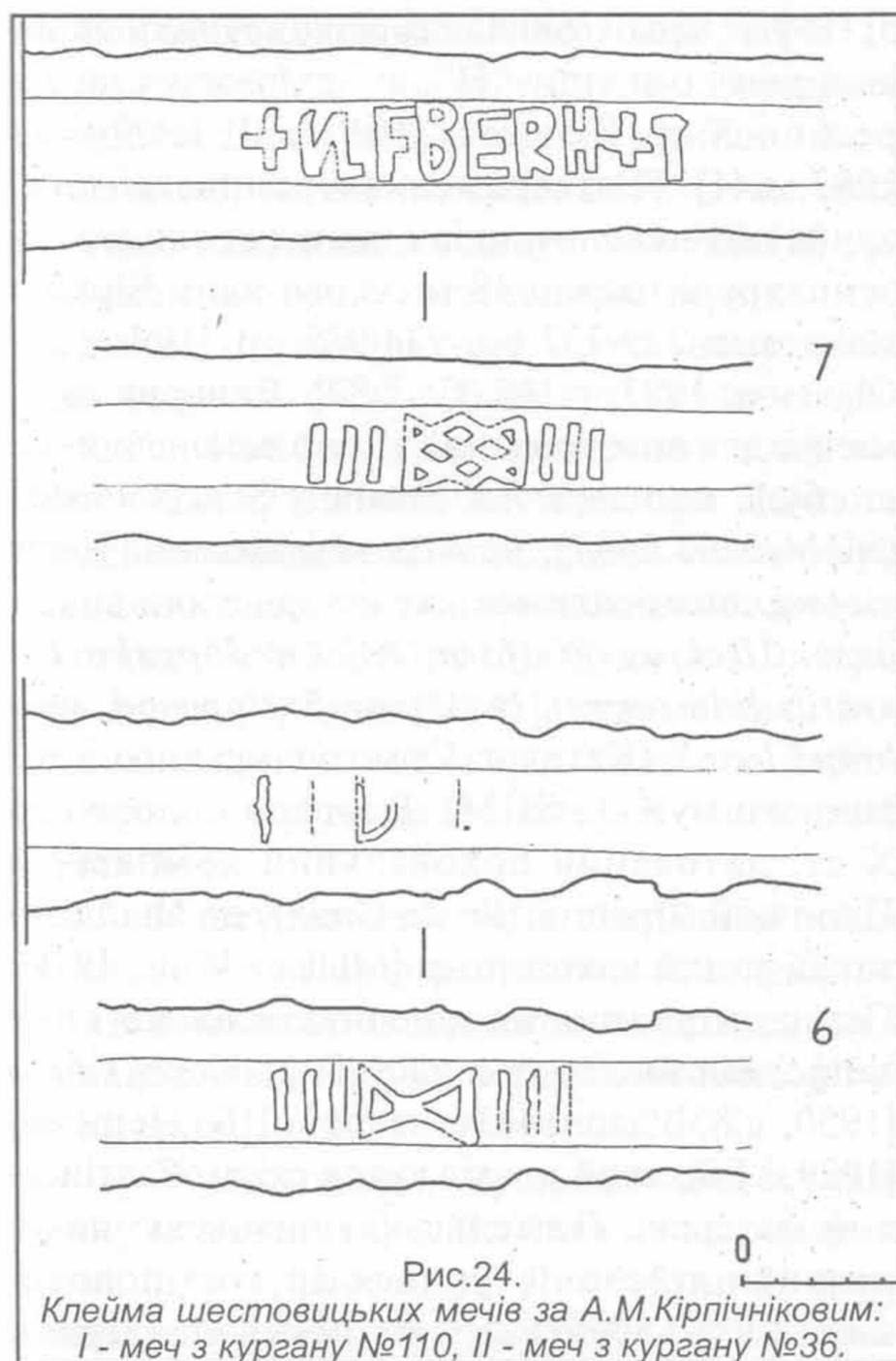

Рис.24.

Клейма шестовицьких мечів за А.М.Кірпічником:
I - меч з кургану №110, II - меч з кургану №36.

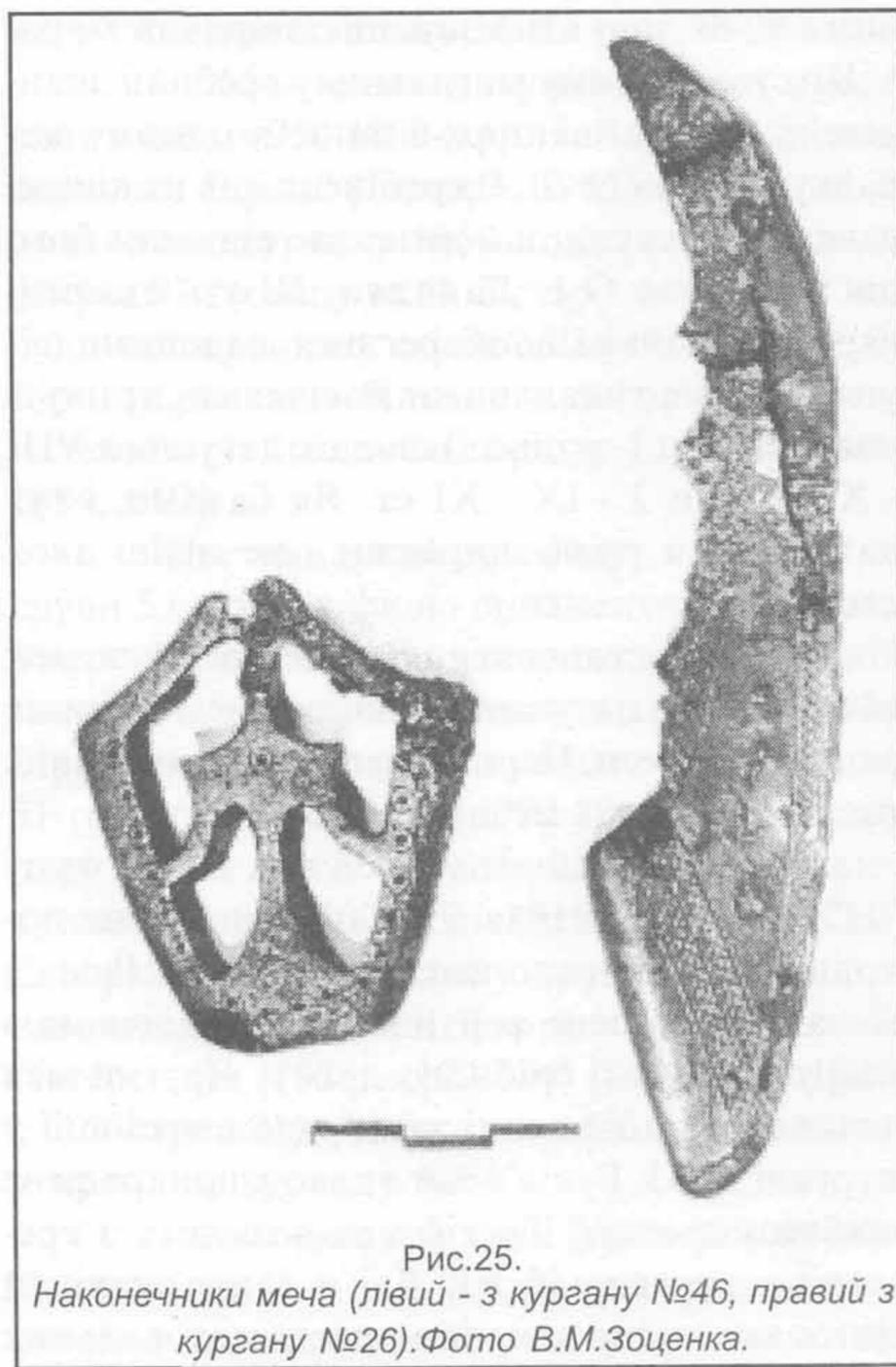

Рис.25.

Наконечники меча (лівий - з кургану №46, правий з кургану №26). Фото В.М.Зоценка.

вувьколезових, майже пікоподібних наконечників - тип III Б); тип V - VIII - XIII ст. [Кирпичников, 1966, с. 9-14]. Абсолютно очевидно, що користуватися цими датами можна лише тоді, коли маєш справу з великою кількістю знахідок на великій території, однак стосовно Шестовиці ці дати є занадто широкими.

Аналогічна ситуація складається з датуванням сокир: тип II (курган № 98) - X - початок XI ст.; тип III (кургани №№ 21, 61) - IX - XII ст.; тип IV (кургани №№ 2, 121) - X - XII ст. [Кирпичников, 1973, с.35-37].

Не втішає і датування кінського спорядження: вудил типів I (кургани №№ II, X) - IX-XIII ст. та I-a (кургани №№ 46, 98) - X-початок XI ст.; стремен типу I (кургани №№ II, X, XII, 98, 41) - IX-XI ст.; типу II (кургани №№ X, XXV) - X-XI ст.; типу V (курган № 83) - X-XIII ст.; тип VI (курган № 83) - VIII-XI ст. [Кирпичников, 1973, с.14].

Скористаємося хронологічною класифікацією кістяних односторонніх гребінців, розробленою для Старої Ладogi О.І. Давидан [1968; Davidan, 1992, s.17-21]. Нею виділено два типи: 1 - гребінці з накладками дугоподібної форми з чотирма варіантами орнаментации та 2 - гребінці з кінцями, оформленими у вигляді стилізованих звірячих морд. У Шестовицькому могильнику гребінці знайдено у 12 похованнях, і лише в одному випадку (курган № 61/4) гребінець мав на кінцях невеликі виступи, що дозволяє віднести його до типу 2 за О.І. Давидан. Шість екземплярів, які найкраще збереглися, оздоблені нарізками, вертикальними насічками, трикутниками. Тип 1, згідно Давидан, датується VIII - X ст., тип 2 - IX - XI ст. Як бачимо, і тут датування є дуже широким - не менш двох століть.

Для встановлення хронологічних меж важливими є датування скандинавських типів речей та монети. Першу групу скандинавських речей складають мечі (рис.23).

Найраннішими серед них є мечі типу "Н" [Petersen, 1919, s. 99-100]. Один з них походить з камерного поховання № 36. Руків'я меча прикрашене вертикальною насічкою з інкрустованого срібного дроту. Другий меч знайдено в похованні за обрядом кремації у кургані № 53. Руків'я його також прикрашене срібним дротом. Третій меч походить з кремації у кургану № 83. Дві останні знахідки датовані згідно з хронологією поховальних

комплексів близько 900 р., меч з кургану № 36 разом з поховальним інвентарем, датовано фазою II (до 950 р.). З камерного поховання кургану № 110 походить меч типу "V". На лезі меча збереглося тавро "UFBERHT" (рис.24).

Знахідки наконечників піхов мечів, за типологією П. Паульсена, належать до шведсько-варяжського типу з ажурним зображенням птаха [Paulsen, 1953] (рис.25).

У Шестовицькому могильнику знайдені чотири таких наконечники. Два з них разом з мечами типу "Н" (кургани з тілоспаленнями №№ 58, 83), один з мечем типу "V" (курган № 110). Четвертий знайдено у кремації кургану № 46. Відзначимо, що один з таких наконечників знайдено в кургані № 3 Седнівського могильника [Ширинский, 1968]. Розглянемо датування наконечників цього типу детальніше. У Бірці наконечники такого типу знайдено у трьох похованнях: Gr 750 з монетами 894/895-909/910 або 911/912 pp.; Gr 643 з монетою близько 900 р.; Gr 944 з мечем "Н", скрамасаксом, кістяним гребенем, гудзиками, рівноплечною фібулою, місяцеподібною підвіскою та умбоном [Arbman, 1943, s. 220-221; 368-371; 269-272; Arbman, 1940, Taf.2:2, 5]. В усіх трьох випадках наконечники знайдені з мечами типу "Н", які датуються до середини X ст. [Petersen, 1919, s.91; Jakobsson, 1992, s.41]. Підтвердженням раннього датування цих наконечників є знахідка одного екземпляру в шарі с 48 міського валу Бірки з монетами 729-737 pp.-934/935 pp. [Holmquist Olausson, 1993, p.108, fig.7.32]. Ливарна формочка для виготовлення таких наконечників, що була знайдена Я.Стольпе у Svarta Jorden (SHM 5208:2497), не стратифікована. Існує тільки дискрептивна характеристика знахідки: "*Del av gjutform till en doppsko till svärdsslida formen består av finslammad, hårt bränd lera*" (Каталог Стокгольмського історичного музею - SHM). Першою половиною X ст. датований поховальний комплекс у Північній Франції (Ile de Groix), де знайдено такий самий наконечник [Müller - Wille, 1978]. Пізніше датування наконечників цього типу запропоноване свого часу Г.Ф. Корзухіною [1950, с.85], засноване на праці Б. Нермана [1929, s.96], який досліджував східнобалтійський матеріал. Латгальські і литовські наконечники дійсно датуються другою половиною X ст. і навіть початком XI ст. [Zigrīda,

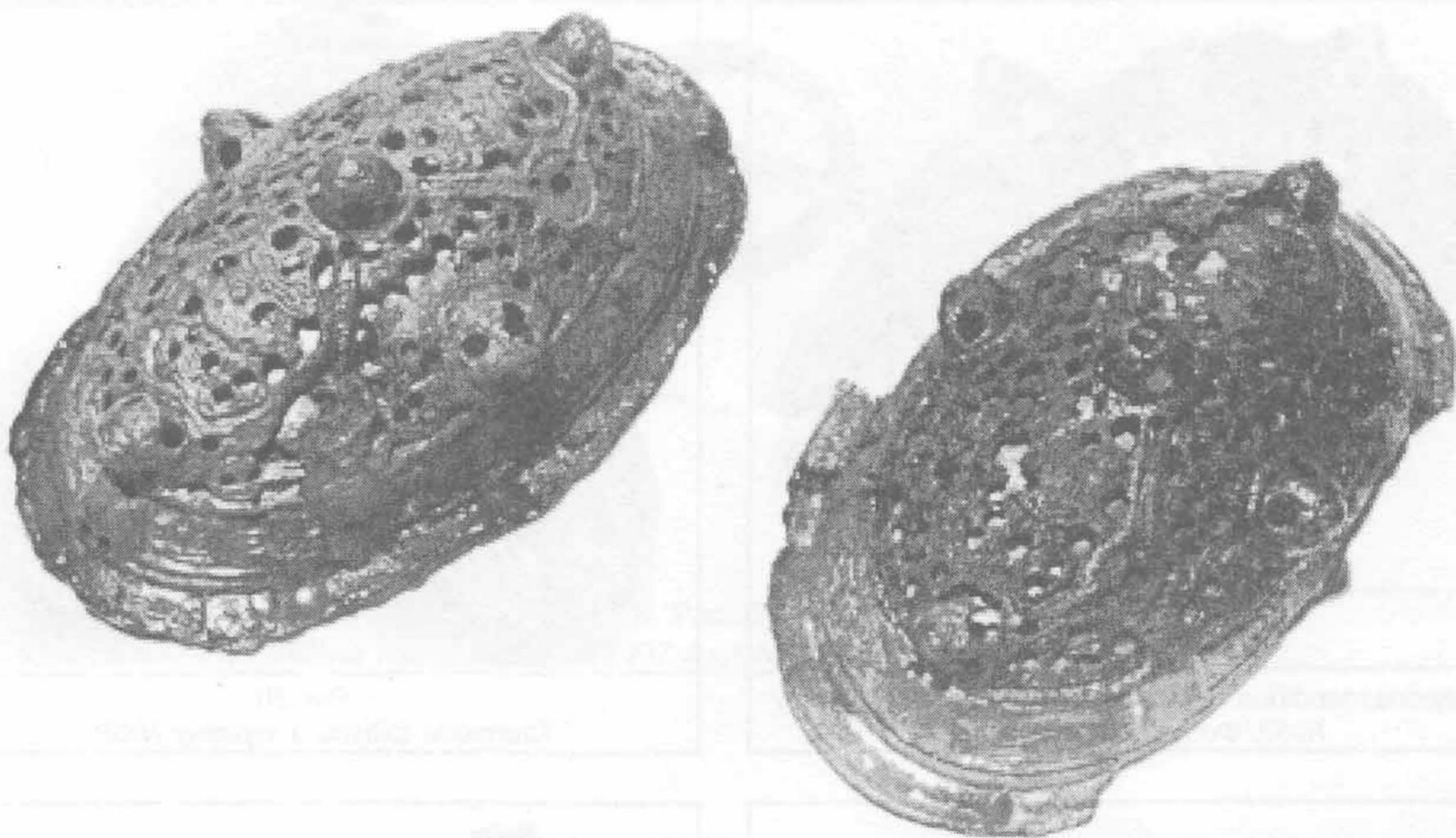

Рис.26.

Черепахоподібні фібули типу ЯП 51-с з кургану №78. Фото В.М.Зоценка.

Janos, 1992, s.9-17; Kazakevicius, 1992, p.91-107]. Однак їх пізнє датування, ймовірно, пов'язане з проблемою верхньої дати доби вікінгів на Готланді [Thunmark-Nylen, 1988, s.34-37]. Окремі екземпляри наконечників з Середньої Швеції та Бірки датуються не пізніше 10 ст. [Ambrosiani, Arrhenius, 1973, s.13]. Отже шестовицькі наконечники датуються 900-950 рр. і загалом синхронні матеріалам Бірки.

У Шестовицькому могильнику знайдено залишки восьми бойових ножів - скрамасаксів. Найбільшого поширення вони набули в епоху вікінгів на території Данії та Південно-Західної Швеції. Деякі екземпляри знайдено разом з вищеописаними мечами (кургани №№ 36, 83, 110). Судячи з матеріалів Бірки [Arbman, 1943], скрамасакси побутували протягом усього "пізнього періоду Бірки", тобто на початку X - останній чверті X ст.

Наступна категорія предметів поховального інвентарю репрезентована фібулами. Найбільшого поширення як на Русі, так і в Скандинавії, набули черепахоподібні фібули 51 типу [Jansson, 1985] (рис.26-27).

У Шестовицькому могильнику їх знайдено у похованнях, здійснених як за обрядом кремації, так і інгумації. Дві фібули 51 типу виявлено в камері кургану № 78. Вони лежа-

ли на рівні плечових кісток небіжчика. Фібула групи 52/55 походить з тілопокладення кургану № 59. Уламок такої фібули знайдено у спаленні кургану № 92 (рис.28-29).

О. Монтеліус датував фібули цього типу в межах 950-1000-х рр., І. Янссон - "пізнім періодом Бірки" [Jansson, 1985, s. 177-186]. З поховання кургану №59 походить трилисна фібула 97-го типу за Я. Петерсеном. Вони набули поширення у східній Швеції (рис.30). У Бірці переважна більшість фібул цієї групи належать до "пізнього періоду Бірки" [Hårdh, 1984, s.92].

Шестовицький екземпляр належить до групи 5 із зооморфною орнаментикою в стилі Борре. Найближчою аналогією шестовицькій знахідці є фібула, знайдена у похованні № 954 Бірки, де її виявлено у комплексі з фібулою 51-го типу та монетами 772-804 рр. Ще одну пару фібул 51-го типу знайдено в інгумації кургану № 53. Тут же знайдено ще одну скандинавську річ - маленьку круглу фібулу, орнаментовану в стилі Борре типу 128 за Я. Петерсеном [1928, s.122-124] [Бліфельд, 1977, с. 144] (рис.31). Аналогічну фібулу знайдено у кремації кургану №69.

Згідно з матеріалами Бірки фібули цього типу (тип II A за І. Янссоном) трапляються разом з черепахоподібними фібулами типів

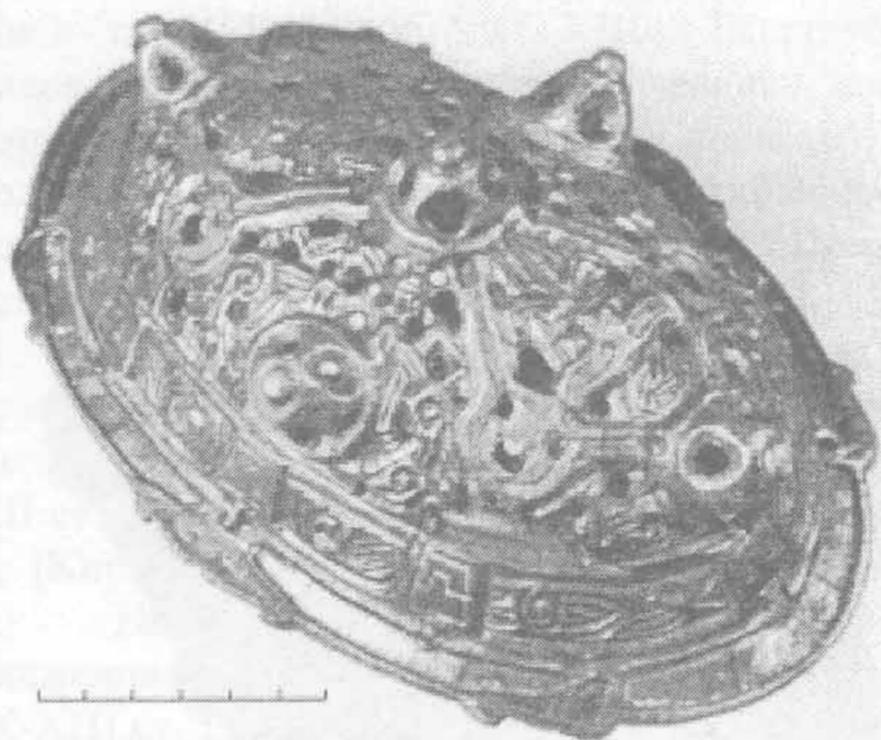

Рис.27.
Черепанолюбна фібуба тубу ЯП 51-с з кургану
№53. Фото Д.О.Деканчїєва.

Рис.30.
Трилисна фібуба з кургану №59.

Рис.29.
Уламки верхньої "шкаралупи" фібуби ЯП 52
з кургану №92.

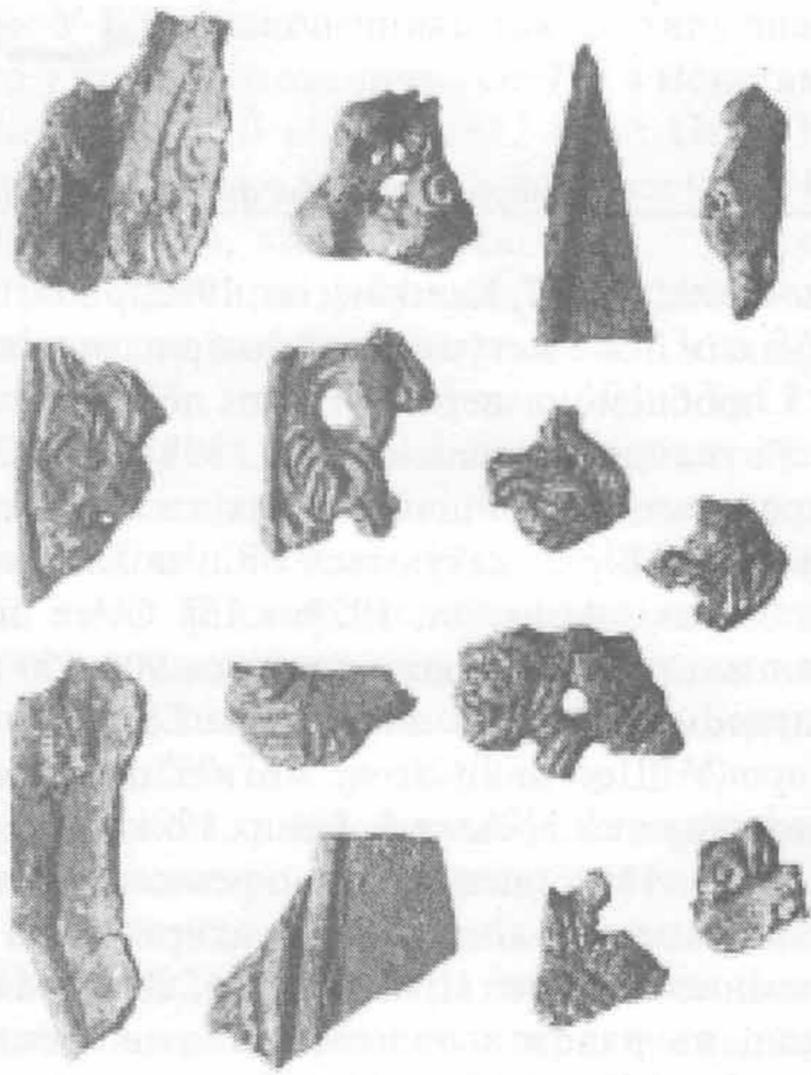

Рис. 28.
Уламки фібуби тубу ЯП 52
з поховання кургану №92.

ЯП 51, ЯП 52 та ЯП 55 і монетами, датування яких не виходить за межі середини X ст. [Jansson, 1984, s.72-74]. З кремації кургану № 58 походить кільцева фібуба, виготовлена з бронзового, ромбічного у перетині, дроту і належить до 237 типу за Я. Петерсеном [1928, s.193] (рис.32).

Ці фібуби (тип IV за Л. Тунмарк-Нїлен) за походженням південно-шведські та готландські і мають досить широку дату -

кінець IX - кінець XI ст. [Thunmark-Nylen, 1984, s. 6]. У склад намиста поховання кургану № 78 входила філігранна підвіска дископодібної форми, що набули поширення у Південній Скандинавії у X ст. (рис.33).

Шестовицький екземпляр належить до типу підвісок з чотирма волютами [Duzko, 1985, p. 32-39]. Тут же виявлено ще три скандинавські підвіски, одна з яких являє собою позолочений литий медалйон з кільцевим зоб-

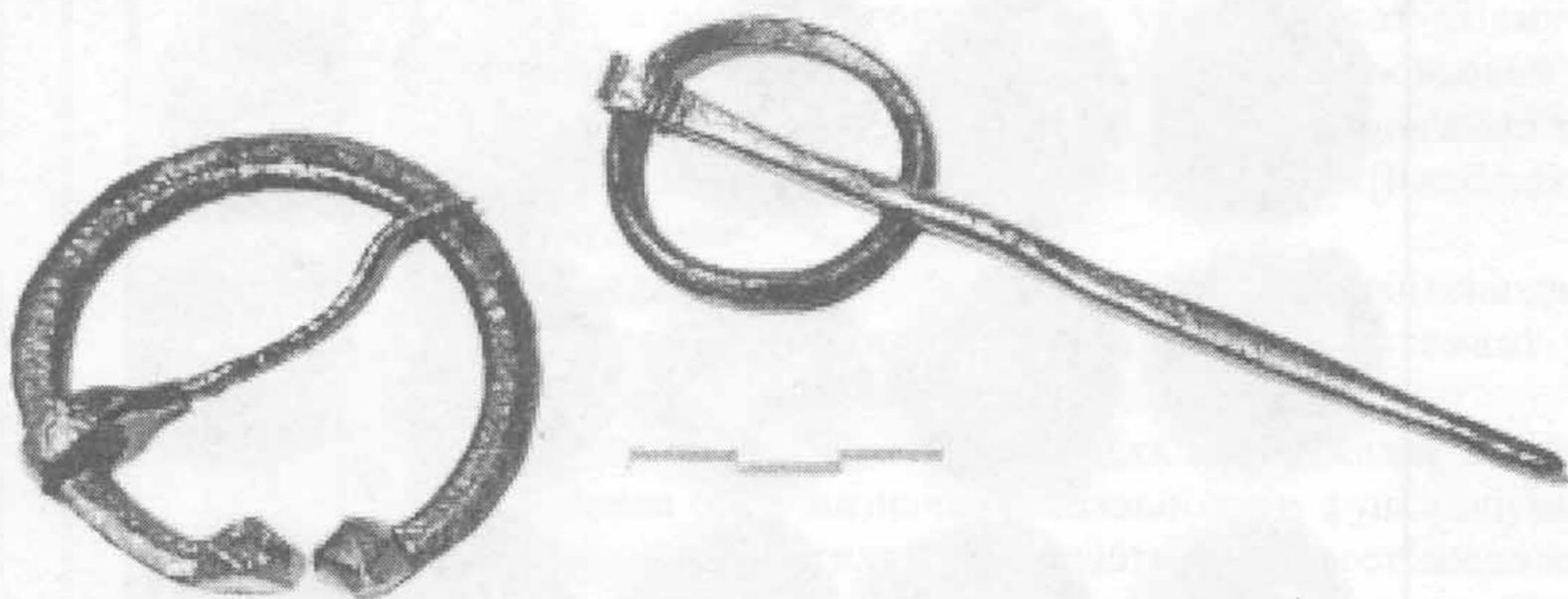

Рис.32.

Фібула (права) типу ЯП 237 з кургану №58 Фото В.М.Зоценка.

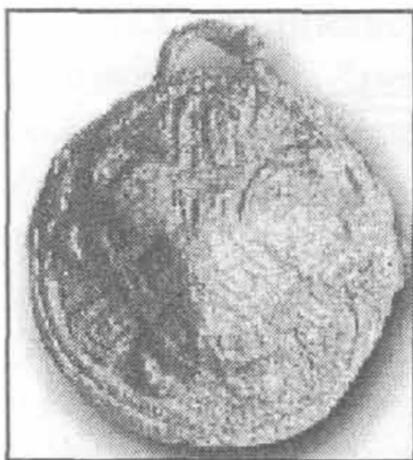

Рис.31.
Фібула типу ЯП 128
з кургану № 53.

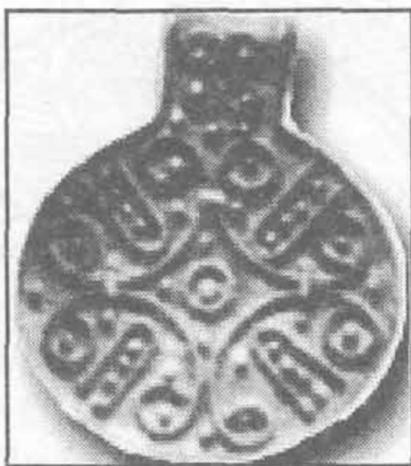

Рис.33.
Підвіска
з поховання кургану №78.

Рис.34.
Підвіска типу ЯП 159
з кургану №78.

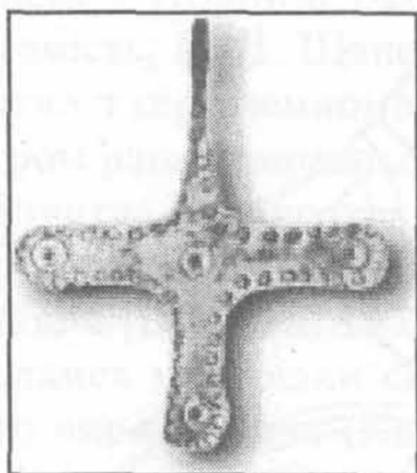

Рис.35.
Хрестоподібна підвіска
з поховання кургану №78.

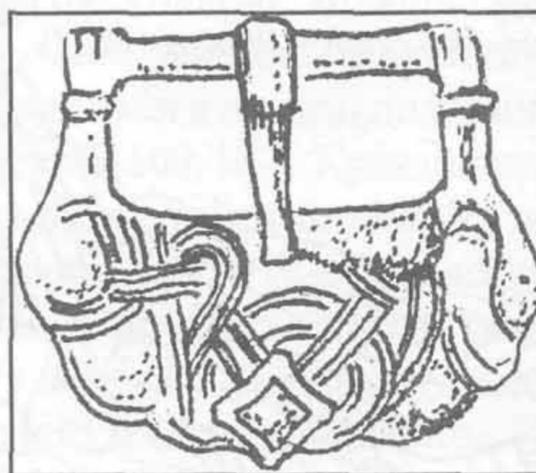

Рис.36.
Пряжка з кургану №36.

Рис.37.
Скляні шахи. з кургану №98.

Рис.38.
Накладка луки сідла
з поховання кургану №42 (архів ІІМК, ф. №77).

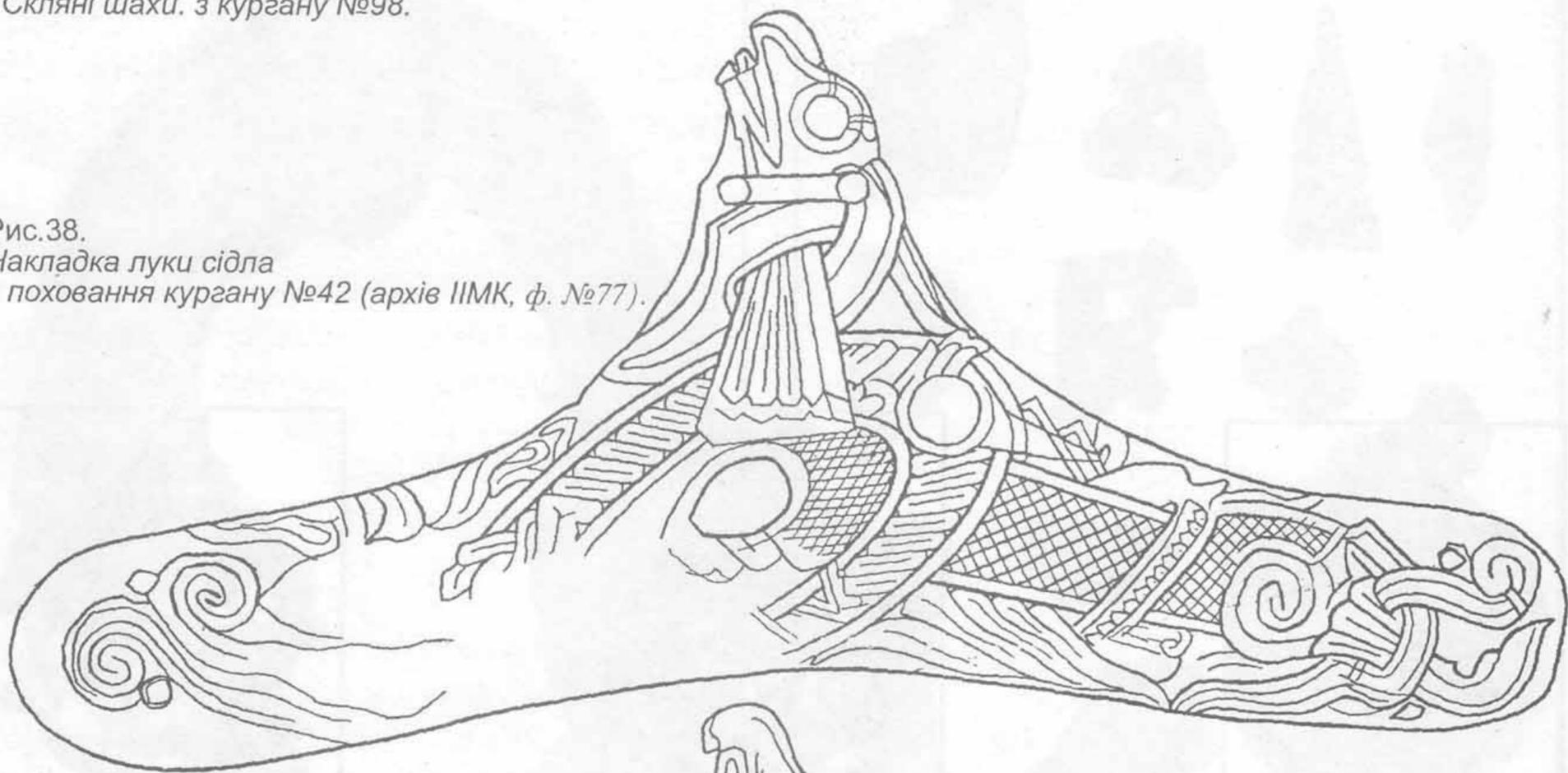
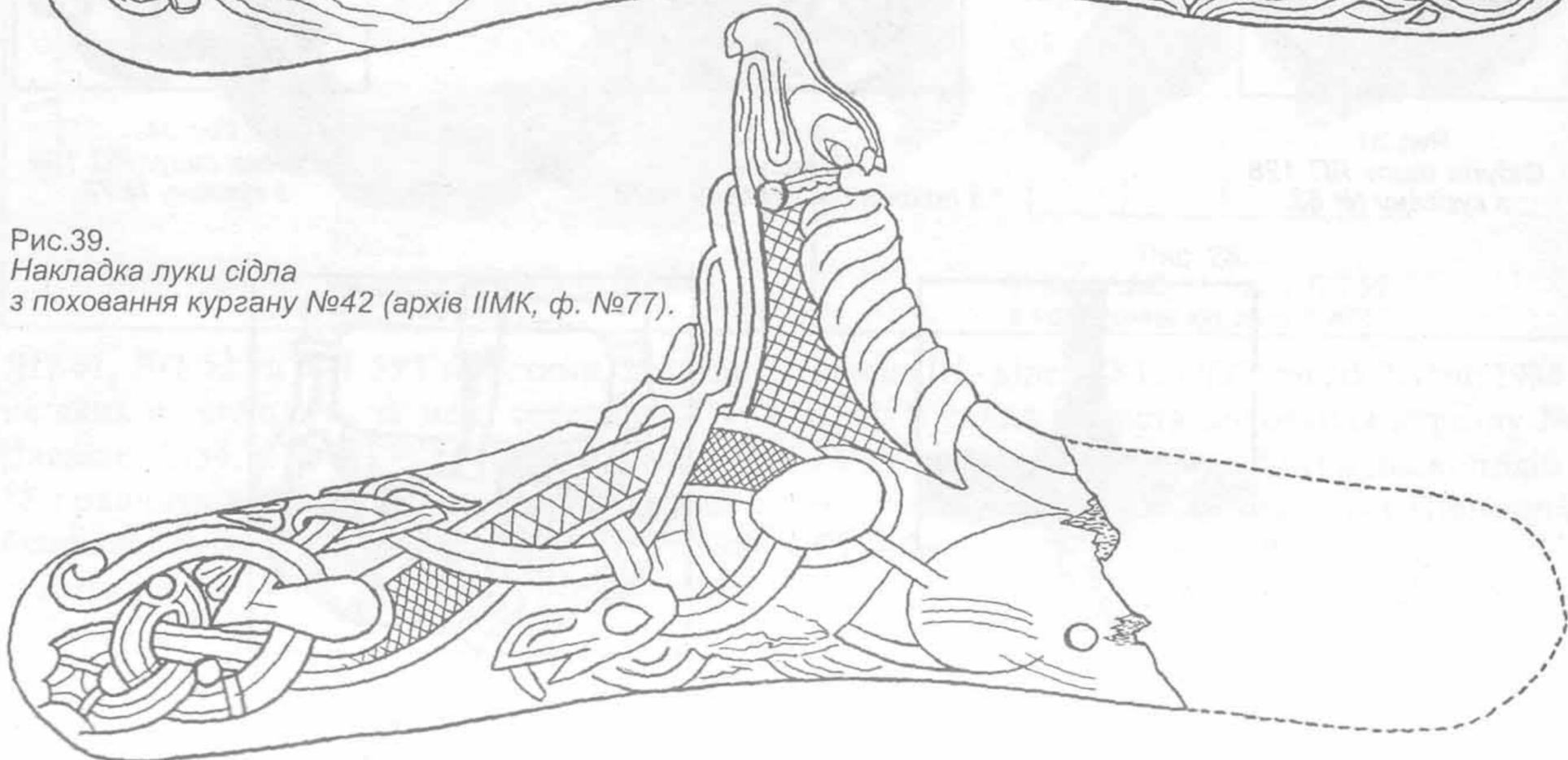

Рис.39.
Накладка луки сідла
з поховання кургану №42 (архів ІІМК, ф. №77).

раженням фантастичного звіра (рис. 34).

Такі підвіски належать до 159-го типу за Я. Петерсеном (згідно з Й. Кальмером група "В", тип "Норелунд") і з'являються у Скандинавії близько середини X ст. [Calmer, 1989, s.24, 26, abb.3:10]. Друга підвіска виготовлена з срібла і відповідає типу опуклих медальйонів з орнаментом у вигляді "сегнерового колеса" і походить з Південної та Центральної Швеції та Готланду. Третя підвіска, хресто-подібної форми, прикрашена пуансонним орнаментом, датується в Бірці "пізнім періодом" [Gräslund, 1984, s.114-115] (рис. 35).

Скандинавськими за походженням є так звані "льодохідні шипи" (за Я. Петерсеном "кінські жала"), що походять зі східних районів Норвегії (близько половини їх знайдено у Вестфольді). У Швеції ці речі називали "шиповий підбор". З'являються вони в епоху Меровінгів і побутують протягом усієї епохи вікінгів [Petersen, 1951, s. 53-54, 59, 512]. У Шестовицькому могильнику вони знайдені в похованнях курганів №№ 58 та 83 разом з іншими скандинавськими речами.

Унікальною є бронзова лита пряжка з орнаментованою дужкою рамки, знайдена в кургані № 36, аналогії якій відомі у Швеції та Норвегії [Petersen, 1951, s. 495, 534] (рис.36).

Скандинавськими за походженням є залізні гривні з "молоточками Тора" (курган № 138). Згідно з класифікацією К. Стрьом, за формою молоточка шестовицький екземпляр близький до типу "F" і датується досить широко IX-X ст. Їх поширення пов'язане з округом Бірки, де їх знайдено близько 95. Більшість з них знайдено в жіночих похованнях і датуються X ст. [Ström, 1984, s. 127-137]. Дискусійними відносно походження залишаються скляні шахи з кургану № 98 (рис.37). У Бірці їх знайдено 40 екземплярів. На думку Х. Арбмана, вони виготовлені у Подонні [Arbman, 1937, s. 61-80]. Натомість, Ю.Л. Щапова пов'язує їх виробництво з середземноморсько-візантійським центром ранньосередньовічного скляного виробництва, де виготовлялися речі за рецептурою як античного, так і європейського скловаріння [Щапова, 1972]. Останнім часом з'явилися матеріали скандинавського скляного виробництва (Каупанг, Хьольге, Павікен, Хедебю), в яких поєднані класичні та європейські традиції виготовлення скла [Dekowna, 1980, s. 179-198, 220].

Серед речей побутового вжитку заслуговують на увагу оселок зі смугастого сланцю (курган № 98) та бронзовий гольник (курган № 38/6), що також пов'язані з територією Північної Прибалтики [Raudonikas, 1930, s. 73, fig. 61].

У кургані № 42 знайдено дві кістяні накладки сідла, орнаментовані у стилі "Mammen" (рис. 38-39).

Ця знахідка має важливе значення для визначення пізньої дати функціонування могильника. Існують розбіжності щодо визначення часу побутування цього стилю. Так, тривалий час було загальноприйнятим датувати його 960-1020 рр. Причому дослідники відзначали, що взагалі дуже важко відрізнити цей стиль від стилю "Jelling" [Foote, Wilson, 1980, p. 287, 294]. Однак окремі зразки цього стилю відомі в Бірці, яка припинила своє функціонування близько 970 р. [Jansson, 1991, s.267-284].

Отже, найважливішими хронологічними індикаторами серед скандинавських речей слід визнати черепахоподібні фібули типів 51 та 52, мечі типів "H", "V", "W", прорізні наконечники піхов з зображенням птаха та зображеннях у стилі "Mammen" на кістяних пластинах з кургану №42.

Початкову дату поховань за обрядом кремації визначають речові набори курганів №№ 83, 58. У обох випадках мечі типу "H" знайдено разом з ажурними наконечниками піхов з прорізним зображенням птаха. У кургані № 83 виявлено втульчастий спис з широкою конічною втулкою, скрамасакс, умбон від щита, стремено салтівського типу, що датується за салтівськими аналогіями VIII-IX ст. У похованні кургану № 58 виявлено ланцетоподібний спис з довгою втулкою, що відповідає типу "E" і за скандинавськими аналогіями датується кінцем VIII - першою половиною IX ст. [Petersen, 1919, s. 26-27], та кільцеву фібулу з довгою голкою. Більшість мечів типу "H" датуються першою половиною IX ст., хоча й трапляються в першій половині X ст. [Petersen, 1919, s. 99-100, 182]. Крім цього, в кургані знайдено дві мідні візантійські монети Лева VI Філософа (886-912 рр.) доброї збереженості, що дає можливість припустити вилучення їх з обігу невдовзі після карбування. Знахідку монет Лева VI слід, ймовірно, пов'язувати з датуванням візантійського моливдовула, виявленого на Шестовицькому городищі (див. Додаток 5), а це в свою чергу дозволяє датувати

початок функціонування Шестовицького могильника першим десятиріччям X ст., а не другою половиною IX ст., як припускалося раніше [Андрощук, 1995]. Характерним типом поховання цього періоду є кремація на дерев'яному штабелі прямокутної форми, орієнтованого з півночі на південь.

Хронологічними реперами цієї фази II (900-950 рр.) в кремаціях є черепахоподібні фібули ЯП-51 (№№ 53, 69), ЯП-52 (№ 59, 92), круглі фібули (№ 69), зафіксовані разом з бронзовими гудзиками (№№ 101, 27, 31), бочкоподібними гирками, нашивними бляшками і наконечниками ремня.

Для визначення часу появи інгумацій у Шестовицькому могильнику велике значення має інвентар поховання кургану № 100, розташованого у підкурганній ямі [Бліфельд, 1977, с.171-172]. Поховальний інвентар складався з намистин - одна кришталева, три пастові, срібні, прикрашені зерню, сердоліку, залізного ключика, кістяної трубочки, ножа, дирхема Ісмаїла ібн Ахмеда (895-896 рр.), бронзового кільця із зав'язаними кінцями. Біля голови померлої знаходилося дерев'яне відро, біля ніг - гончарний горщик з тавром. Серед намиста заслуговує на увагу намистина біконої форми, звита з рубленого срібного дроту [Бліфельд, 1977, табл. XXVII, I]. Вона є досить унікальною, оскільки намистини цього типу трапляються тільки у Північній Прибалтиці, Скандинавії та на Аландських островах. Як зазначає Г. Ф. Корзухіна, в тих випадках, коли комплекси з дровим намистом піддаються датуванню, вони відносяться до IX ст. У Східній Європі вони відомі в кремації кургану № 7 могильника Плакун біля Старої Ладоги, яке датується початком IX ст. [Корзухіна, 1971]. Друга знахідка походить з тілоспалення кургану № 95 Тимерьовського могильника, де вона знайдена з іншими речами першої половини IX ст. і визначає початкову дату існування могильника [Дубов, 1976, рис. 2,1,4]. Шестовицьку намистину знайдено разом з двома іншими металевими намистинами, виготовленими у техніці зерні, що набула поширення у Моравії в IX ст. [Duzko, 1985]. Крім кургану № 100 металеві намистини знайдені в шестовицьких курганах №№ 14, 17, 92. Цікаво, що намистини з курганів №№ 17 та 92 датуються фазою II (900-950 рр.), а в кургані № 92 були знайдено уламки фібули ЯП-51, нижня

дата появи яких може опускатися до 90 рр. IX ст. [Jansson, 1985, s.181-182], не виходячи за межі першої половини X ст. Таким чином, зважаючи на дату дирхема з поховання № 100, а з іншого боку, на винятковість знахідок металевих намистин, культурно-хронологічна атрибуція яких тяжіє до зламу IX - X ст., можна висловити припущення щодо появи інгумацій у Шестовицькому могильнику вже наприкінці IX - початку X ст.

Хронологічні репери фази II (900-950 рр.) у інгумаціях такі: меч типу "V" (850-950 рр.), курган № 110; меч типу "H", курган № 36; фібули ЯП-51, курган № 78; ланцетоподібний спис типу "E" за ЯП, курган № 41; наконечник піхов із зображенням птаха, кургани №№ 110, 46; кістяні вістря. До цієї фази відносяться призматичні, зонні та кільцеві намистини синього кольору. Намистини цього типу каролінгські та скандинавські за походженням і у Північній Європі відомі вже в періодах IV (875-905 рр.) та VII (905-935 рр.), згідно з хронологією цих виробів, розробленої Й. Кальмером [Calmer, 1977, р.80, 170]. Крім намистин, фаза II характеризується появою бронзових гудзиків. Характерною рисою є співіснування двох видів інгумацій: у ямах та поховальних камерах.

Для датування фази I (950-960-і рр.) хронологічно важливими є такі речі поховального інвентарю: бочкоподібні гирки, стремена округлої форми з витягнутою підніжкою та виступаючим вушком, наконечники стріл з пером листоподібної форми, пружинні ножиці, меч типу "W" (курган № 42), бляшки, наконечники від поясу (№№ 42, 61/4). З метою визначення "вузької" дати фінальної фази могильника звернемося до речових комплексів кургану № 61. За припущенням Д.І. Бліфельда, курган містив рештки чотирьох поховань під одним насипом. Час спорудження кургану допомагає визначити речі з поховань №№ 1 та 4. У похованні № 1 знайдено візантійську конусну печатку, кресало, дирхем 935-936 рр., сокиру з вузьким лезом і обухом зі щічками. Як довів Дж. Шепард, який присвятив спеціальну працю печатці з цього поховання, зображення хреста-німба і напису "IC-XC" по боках голови Христа з'являються лише після січня 945 р. при Костянтині VII Багрянородному [Shepard, 1986]. Верхню дату спорудження кургану № 61 визначено за інвентарем поховання № 4. У ньому виявлено 26 бронзових гудзиків, підковоподібну фібулу, залиш-

ки сумки-ташки, бляшки, однобічний гребінець, калачеподібне кресало, ніж, сокиру з широким асиметричним лезом, зігнуту шаблю з перехрестям, що закінчувалося кульками на кінцях гарди. Східне походження гир, ремінної гарнітури та озброєння певних типів вже визнано дослідниками [Орлов, 1984; Jansson, 1986; 1988]. Бляшки ремінної гарнітури з'являються в Бірці на початку X ст. і побутують впродовж X ст.¹¹ [Jansson, 1986, s.97], сумки-ташки в угорських похованнях також датуються в межах X ст. [Istvan, 1986]. Проте в даному похованні трапилися дві речі, які можуть датуватися вужче - 60-70 pp. X ст.: сокира та шабля. Знахідка останньої є рідкісною в "дружинних" похованнях. Найближчі аналогії цим речам відомі у Чорній Могилі, поховання якої датоване монетою Костянтина VII і Романа II (945-959 pp.). Таким чином, час спорудження кургану № 61 визначається в межах 945-960 pp.

Для перевірки наведеної хронології звернемося до дат монет.

Курган № 100. Дирхем Ісмаїла ібн Ахмеда аш Шаша 895/896 pp. (фаза II).

Курган № 83. Дві візантійські Лева VI Філософа 886-912 pp. (фаза II).

Курган № 78. Дирхем Ахмеда ібн Ісмаїла аш-Шаша 909-910 pp. і монета ібн Андераба 913-914 pp. (фаза II).

Курган № 110. Дирхем Ахмеда ібн Ісмаїла (фаза II).

Курган № 36. Половина дирхему Наср ібн Ахмеда аш-Шаша 927 p. (фаза II).

Курган № 61/4. Половина дирхему Наср ібн Ахмеда аш-Шаша 935-936 pp. (фаза II).

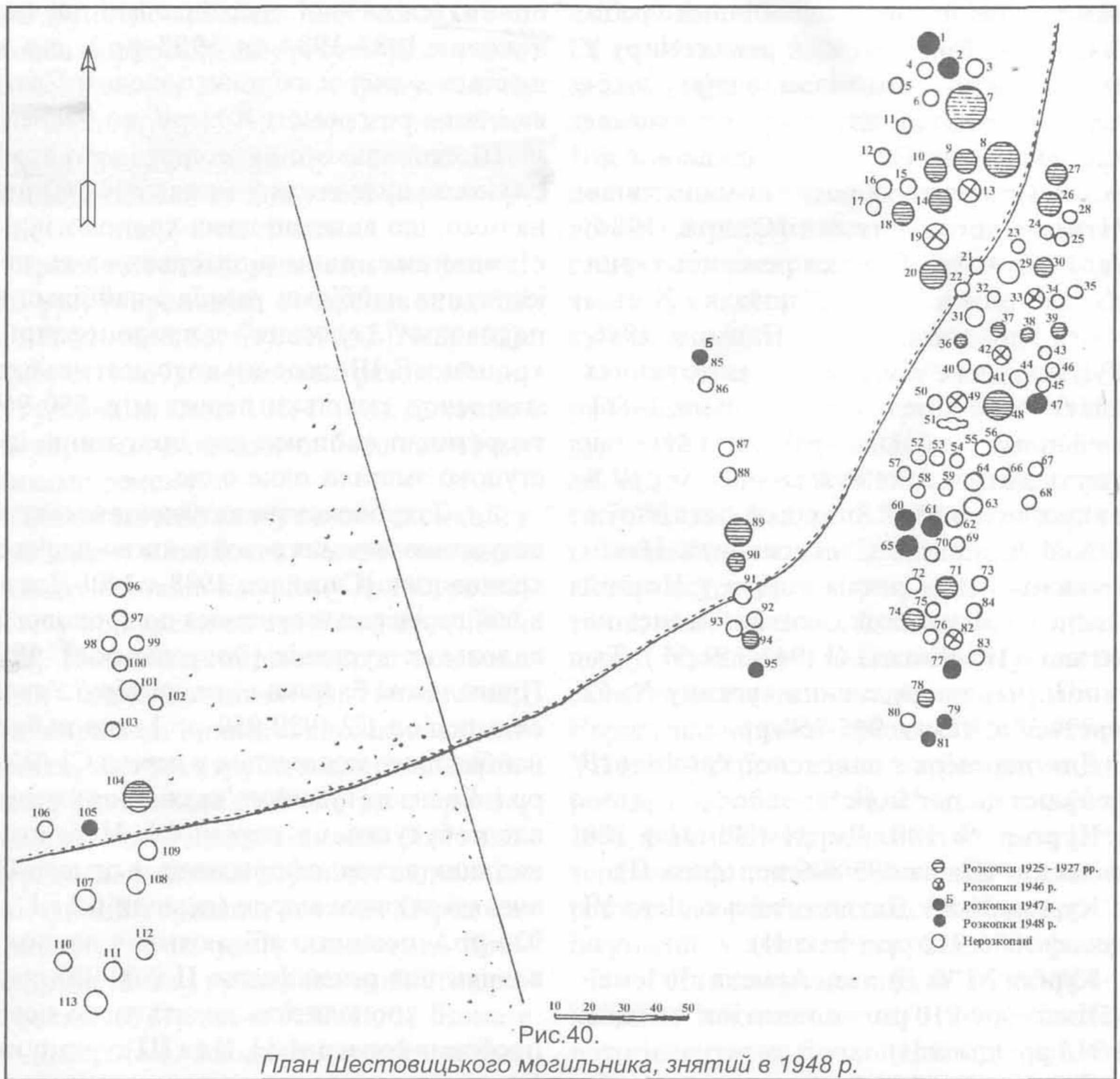
Як бачимо, розглянуті у нашій вибірці монети датуються в межах фази II (900-950 pp.). "Запізнення" потрапляння монет у похованнях слід відразу відкинути, оскільки жодної монети другої половини X ст. у похованнях не знайдено, хоча монети цього періоду добре представлені у скарбах, знайдених у межиріччі Дніпра та Десни. З іншого боку, датування фібул ЯП-51 та мечів не виходить за межі першої половини X ст. (правда, можливе запізнення в кургані № 36 меча типу "Н"). На користь останньої дати свідчить і відсутність фібул пізніх типів - ЯП 55 та ЯП 48. Якщо до цього додати факт загибелі поселення від

пожежі (сліди якої прослідковані під час досліджень 1983-1984 та 1993 pp.), що корелюється у часі зі східним походом Святослава і його розгромом Хозарії, то час існування Шестовицького археологічного комплексу можна визначити у межах 890-960 pp. Зазначимо, що виділені нами хронологічні фази є умовними, вони віддзеркалюють появу і існування найбільш ранніх і найбільш пізніх поховань. "Звуження" запропонованої нами хронології Шестовицького могильника не має сенсу, оскільки період між 890-960 pp. теоретично охоплює два покоління, що поступово змінили одне одне.

Запропоноване датування не суперечить датуванню окремих речей за киево-подільською хронологією [Сагайдак, 1988, с.140]. Для додаткової перевірки звернемося до хронології приладозьких курганів [Богуславский, 1991]. У Приладожжі бляшки кінської зброї з'являються у період С2 (920-950 pp.), але набувають найбільшого поширення у період С1 (950-1020 pp.). Бронзові гудзики з'являються у період С2, але побутують і у період С1. Нарешті, дата кістяних вістер, оформлених з одного боку у вигляді звірячої морди (періоди С2 і D2 (890-920 pp.)), повністю збігаються з нашим датуванням цих речей фазою II (900-950 pp.).

З хронологією досить тісно пов'язана проблема топографії I, II та III курганних груп Шестовицького могильника, а також питання щодо еволюції поховальної обрядовості. Д.І. Бліфельд поділив могильник на шість курганних груп [1977]. Три з них, на його думку, розташовувалися на лузі, поблизу мису Коровель. Візуальна топографія цих груп спонукала вченого до думки, що у їх формуванні відбився процес часової еволюції поховальної обрядовості і переходу від звичаю кремації до інгумації, причому закріплення останнього він датує кінцем X - початком XI ст. Однак, як показала наша перевірка, подібний висновок суперечить датуванню найпізніших кремацій фазою I (950-1000 pp.). Найраніші інгумації з'являються у Шестовицькому могильнику вже наприкінці IX ст. і набувають масового поширення впродовж 900-950 pp., що дозволяє зробити висновок щодо співіснування цих двох видів поховального обряду. Саме про це явище ранньосередньовічного поховального біритуалізму гово-

¹¹ Стилістика цих бляшок відмінна від подніпровських, за одним винятком - орнаментики бляшок з шестовицького кургану №40 [Бліфельд, 1977, Табл.IX], яку можна бачити на бляшках з поховання №1074 у Бірці [Arbman, 1940, Taf.90].

рив Сноррі Стурлусон, поділивши людську історію на дві епохи - "вік курганів" та "вік спалень", зазначивши, що "ще тривалий час у шведів та норвежців продовжувався "вік спалень" [Стурлусон Снорри, 1980, с.10].

Привертає увагу, що стрункість логічної концепції Д.І. Бліфельда починає викликати сумніви при детальнішому вивченні топографії могильника. Так, співставлення кількості опублікованих у монографії курганів з тими, що нанесені на ситуаційний план у тій самій публікації, приводять до висновку, що вони абсолютно різні. Кількість курганів, опублікованих в групі I, - 105, тоді як на плані зазначено лише 84; у групі III - 20 насипів, а на плані - 17, з яких розкопано 8 [Бліфельд, 1977, с. 10]. У архіві Інституту археології НАН України вдалося відшукати план трьох курганних груп з топографічною нумерацією курганів, знятий Д.І. Бліфельдом у 1948 р. (рис.40).

Кількість нанесених на плані курганів повністю збігається з кількістю насипів, по-

значених на плані публікації 1977 р. Це можна бути пояснити лише тим, що після 1948 р., під час розкопок 1956-1958 рр., кількість курганів у групі I зростала відповідно до масштабів дослідження поза межами видимих курганів. На це вказують і частини ремарки автора: "...курган маловиразний, справляє враження випадкового підвищення". Новий топографічний план, судячи з усього, так і не був знятий, тому нумерація курганів на плані в публікації відсутня, однак стає зрозумілим подвійна нумерація поховальних комплексів на колекційних речах, де другий номер означає прив'язку кургану до плану 1948 р. Прикро, але саме ця обставина спонукала деяких дослідників до непорозумінь. Так, Р. Ролле, засновуючись на порядковій нумерації курганів, даній Д. І. Бліфельдом у публікації 1977 року, марно намагалася відшукати їх на колекційних шифрах, дійшовши помилкового висновку, що нумерація курганів у публікації неправильна [Rolle, 1988, s.480-482].

Якщо врахувати, що відстані між трьома курганними групами, визначені Я. В. Станкевич та Д. І. Бліфельдом, є різними, стає зрозумілим, що поділ курганів на три групи є штучним.

Цікава інформація щодо топографії могильника міститься в польовому щоденнику П.І. Смолічева. Зокрема, зазначає він, під час весняних паводків, коли весь луг заливався водою, це була єдина висока точка, що не затоплювалася (див. Додаток 1). Даний факт може свідчити про мінливість водного режиму Десни протягом сторічч. Цілком можливо, що протягом існування Шестовицького поселення рівень зволоження був нижчий ніж сучасний, що дозволяло споруджувати поховання (а можливо і житла) у заплаві Десни.

Таким чином, дані хронологічної перевірки та аналізу топографії Шестовицького могильника свідчать, що всі три курганні групи, розташовані поблизу мису Коровель, були єдиним курганним полем, яке функціонувало тривалий час.

Зазначимо, що досить поширений погляд на еволюцію поховального обряду походить із загального положення, що заміна обряду кремації інгумацією обумовлена впливом християнства. Однак поховання в ямах з'являються в Шестовиці вже наприкінці IX ст. Їх появу, на нашу думку, можна пояснити інтенсивними слов'яно-скандинавськими взаємовідносинами. Поховання у камерах-катакомбах та ґрунтових ямах, разом з наявністю у інгумаціях ритуальної некомплектності кісток - звичайні явища для салтівської культури. З іншого боку, численні салтівські паралелі (парні поховання з кіньми, кінські поховання, розташування речей особливими групами) дають можливість припустити існування взаємодії хозарських та скандинавських культурних традицій, про що свідчать і досить близькі скандинавські і аланські уявлення про потойбічний світ (вірування в "живих мерців", особливе групування та ритуальне пошкодження зброї, рунічне письмо).

Соціально-економічна інтерпретація матеріалів Шестовицького археологічного комплексу

Ідея про те, що матеріали Шестовицького могильника віддзеркалюють майновий стан померлих, була вперше сформульована

Д.І. Бліфельдом [1977, с.92]. На його думку, оскільки у більшості курганів знайдено поховання без інвентарю або тільки з незначними речами (окремими гудзиками, намистинами, ножами, кресалами та точильними брусками), їх можна інтерпретувати як рядові могили-поховання найнижчої категорії населення. З іншого боку, знахідки елементів озброєння, кінського спорядження та прикрас дозволили йому висловити припущення щодо існування чотирьох груп дружинних поховань:

- 1) воїна-дружинника;
- 2) воїна з конем;
- 3) дружинника з жінкою;
- 4) дружинника з жінкою і конем.

Поховання багатих жінок Д.І. Бліфельд виділяє на підставі знахідок фібул, срібних або бронзових підвісок, лунниць, монет, значної кількості намистин. Такі самі критерії застосовані й до дитячих поховань [Бліфельд, 1977, с.92-96].

Соціологічний підхід Д.І. Бліфельда викликає декілька суттєвих питань.

По-перше, як можна встановити, які типи речей і поховань були престижними?

По-друге, як можна встановити, що поховання "бідні", а не є наслідком природного розкладення або необхідною умовою поховального ритуалу?

По-третє, як сучасне поняття "багатство" відповідає давньому? Які його критерії?

Прийнято вважати, що важливими соціальними критеріями є функція матеріальних предметів, обстановка (англ. furniture) та одяг. Серед не менш важливих показників називають знаряддя праці і господарський реманент, які поділяються на чотири типи утилітарних предметів: 1) господарські; 2) знаряддя праці, що використовуються у домашньому виробництві; 3) сільськогосподарські інструменти; 4) знаряддя для спеціалізованого ремісничого виробництва (для обміну) [Ringstedt, 1995, p.58-59].

Щодо шестовицьких знахідок, то імовірним критерієм багатства може бути матеріал, з якого вироблено річ, але не завжди. Зокрема, у Шестовицькому могильнику знайдено три кільцеподібних фібули, дві з яких виготовлені із заліза, третя - з бронзи. Одну із залізних фібул знайдено у камерному похованні № 61(4) разом із залишками розкішного костюму (гудзики, ремінна

Соціальна приналежність	Поховальний інвентар	Спосіб поховання	Номер поховання
Бідні,	Без знахідок; ніж, точильний брусок, залізна пряжка, тканина, голки, кресала.	В ямах, домовинах, кремаціях	12(2); 1; 6; 23; 38(7); 47; 52; 55; 61(2); 61(3); 63(1)4 64; 66; 67(2); 71; 72; 74; 76; 79; 82; 88; 89; 106; 107; 109; 112; 114; 119; 122; 128; 129; 132; 133; 134; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 146; 147
Середньо-багаті	Чоловічий: ніж, бойова сокира, гудзики, горщик, заклепки, гири, стріли, срібні кільця, перстні Жіночий: скляні і срібні намистини, срібні скроневі кільця, скляні перстні	В ямах, домовинах, кремаціях	2; 4; 7; 8; 14; 15; 24; 38(8); 38(9); 67(1); 67(4); 84; 94; 97; 118; 121(1)
Найбільш багаті	Чоловічий: поясні набори, кінське спорядження, відра, стріли, мечі, сокири, точильні бруски, заклепки, посуд, залізні пряжки, бронзові кільця, золоті нитки, бронзові наконечники піхов, гудзики, монети, сумки, сережки, кістяні вістря, ритони, бронзові ланцюжки, кресала, важки Жіночий: бронзові гудзики, скляні, кришталеві та срібні намистини, підвіски, ножі, фібули, заклепки, золоті сережки, срібні позолочені лушпиці, тканині золотом тканини, посуд, гольники	В ямах, домовинах, кремаціях, камерах	9; 10; 17; 18; 21; 22; 38(1); 38(2); 38(4); 38(6); 40; 41; 42; 50; 53; 58; 59; 60; 61(1); 61(4); 69; 72; 83; 92; 93; 96; 98; 100; 101; 102; 105; 110; 121(2); 127(1); 127(2); 135; 144; 145

Таблиця 8.

Розподіл груп поховань Шестовицького могильника за соціальною приналежністю.

гарнітура). Знахідки “багатих” речей у дитячих похованнях можуть бути надійним показником належності до певних соціальних категорій. Наприклад, шестовицьке поховання з кургану № 38, де виявлено парне камерне поховання та шість дитячих. У похованні дівчинки знайдено кільце, бронзовий дзвіночок та гольник. У похованні хлопчика з кургану № 61(4) знайдено сокиру і візантійську конусну бронзову печатку [Бліфельд, 1977, с.95-96].

Транспортування скляних виробів вимагає великої обережності та зусиль, що дає підстави вважати, що вони цінувалися досить високо і, згідно з інформацією ібн-Фадлана, навіть були еквівалентом грошей. За підрахунками Д.І. Бліфельда, у Шестовиці намисто знайдено у 28 похованнях, що становить 24,3 % загальної кількості досліджених поховань і 38,3% поховань з інвентарем [Бліфельд, 1977, с.54]. У 12 випадках знайдено лише по одній-дві намистини, що, можливо, свідчить про наявність певної соціальної градації у шестовиць-

кому суспільстві. Приналежність виробів з скла вищому соціальному прошарку підтверджується знахідкою уламків скляної посудини у багатому камерному жіночому похованні № 78 [Бліфельд, 1977, с.95].

Монети, що є надійним показником соціального статку, знайдені у Шестовиці у восьми похованнях. Майже у всіх випадках їх належність до представників соціальної “еліти” підтверджується як супровідним інвентарем (залишки розкішного костюму, зброя), так і специфічним поховальним ритуалом, що вимагав значних витрат праці (кургани №№ 36, 38(1), 38(4), 61(1), 78, 100, 110 - камерні поховання; курган № 83 - кремація на дерев'яному штабелі).

Подібні критерії застосовані Р. Крістлайном до матеріалів могильників Меро-вінгського часу. Це дозволило йому виділити чотири основні групи поховань, які інтерпретовані як “князівські поховання”, “поховання знаті”, “поховання вільних” та “поховання невільних” [Steur, 1989, p.100-122].

Спробуємо застосувати такий підхід

до матеріалів Шестовицького могильника. Зазначимо, що найбільш соціально престижними речами прийнято вважати гудзики [Орлов, 1988], ремінні гарнітури [Мурашева, 1997, с.71-79], гирки та вагів [Sperber, 1996], озброєння та кінське спорядження [Кирпичников, 1966; 1973]. Щодо окремих жіночих поховань, то вищими соціальними показниками в них можна вважати знахідки скроневих кілець, виготовлених з срібла, у кількох похованнях Шестовиці [Бліфельд, 1977, с.54]. За О.О. Спіциним вони вважаються надійним етнографічним атрибутом слов'янок [1899, с.92]. Соціально престижними вважаються такі типи поховальної обрядовості, як великі кургани, кремації з кінями, тваринами та камери [Бліфельд, с.148-162; Лебедев, 1985, с.81; Eischmidt, 1994].

Якщо застосувати усі ці ознаки до Шестовицького могильника, то можна скласти, зважаючи на ступінь "багатства," три умовних групи поховань (табл. 8).

Згідно з даними таблиці до умовних типів "бідних" поховань можна віднести 40 комплексів, до "середньобагатих" - 16, до "найбільш багатих" - 38. Враховуючи нечіткість визначення критеріїв, дві останні групи поховань можна об'єднати у загальну - "багаті поховання", що склало б 54 поховання. Гадаємо, що навряд чи отримана статистика віддзеркалює реальну картину соціальної диференціації шестовицького суспільства. Зокрема, згідно із зазначеними вище критеріями, поховання кургану № 119, що супроводжувалося тільки одним ножом, слід було б віднести до групи "бідних", однак воно здійснене в камері, спорудження якої вимагало значних зусиль, пропорційних "багатим" камерним похованням. У кремації кургану № 15 знайдено тільки одну намистину та два горщики, що дає підстави віднести це поховання як до "бідних", так і "середньобагатих". У цьому похованні серед перепалених людських кісток виявлені кістки собаки і коня, наявність яких дозволяє віднести це поховання до "найбільш багатих".

Усі ці спостереження, на наш погляд, дозволяють висловити припущення щодо відсутності чітких соціальних меж у шестовицькому суспільстві та можливе ритуальне нівелювання прижиттєвого соціального статусу померлих. З іншого боку, знайдені речі можуть мати зовсім протилежну символіку, що

також значно ускладнює соціологічні реконструкції [Werbart, 1995]. Тому заслуговує на увагу найбагатше камерне поховання чоловіка з кургану № 36 з жінкою і конем. В ньому знайдені залишки розкішного одягу, зброя та численний інвентар, у склад якого входив і набір різноманітних інструментів та знарядь праці [Бліфельд, 1977, с.128-131] (рис. 41).

До групи речей входили:

- 1) шиферний точильний брусок, чотирикутний у перетині, діаметром 22, шириною 1 см ;
- 2) залізне "весло" із зігнутих лезом і залишком дерева у втулці діаметром 12, шириною леза 7,5 см;
- 3) ковальські кліщі невеликого розміру;
- 4) залізний предмет у вигляді вузької пластини, зігнутої у двоє, діаметром 20, шириною 1,3 см;
- 5) кругле залізне шило діаметром 10,5 см;
- 6) маленький залізний двосторонній молоточок з овальною втулкою посередині діаметром 6, шириною 1,5 см;
- 7) маленьке залізне ковадло, нижній кінець заокруглений, верхній - плоский, висотою і шириною 4 см;
- 8) залізний предмет у вигляді лопаточки довжиною 4, шириною 2,2 см;
- 9) залізні цвяхи;
- 10) три окиснені вагові гирки шароподібної форми із зрізаними площинами (збереглися дві: одна 12,5 г, друга 12,25 г).

Підкреслимо, що даний набір інструментів має найтісніші аналогії у Скандинавії [Müller-Wille, 1982, s.216-260]. Зокрема, ковадла такого типу відомі у Норвегії [Petersen, 1951, s.93; fig.66]. Досить близькою шестовицькій знахідці є ковадло, знайдене в ящику з інструментами у Готланді [Arwidson, Berg, 1983, p.15; fig.21; p.72]. Ковальські кліщі відповідають одному з типів скандинавських, що характеризуються середньою довжиною до 15 см [Petersen, 1951, p.33]. Молоточок має аналогію у староладозькому скарбі інструментів [Рябинин, 1994, с.5-59; 31; рис.15]. Однак шестовицький екземпляр має більш широку овальну втулку з дещо звуженою до краю ударною частиною та задником. У публікації Д.І. Бліфельда зовсім не згадуються три напилки, зображені на малюнку П.І. Смолічева [Бліфельд, 1977, с.128; рис.13]. Подібні коліноподібні напилки відомі у Швеції та Норвегії [Arwidson, Berg, 1983, p.13, pl.23-37]. Ще од-

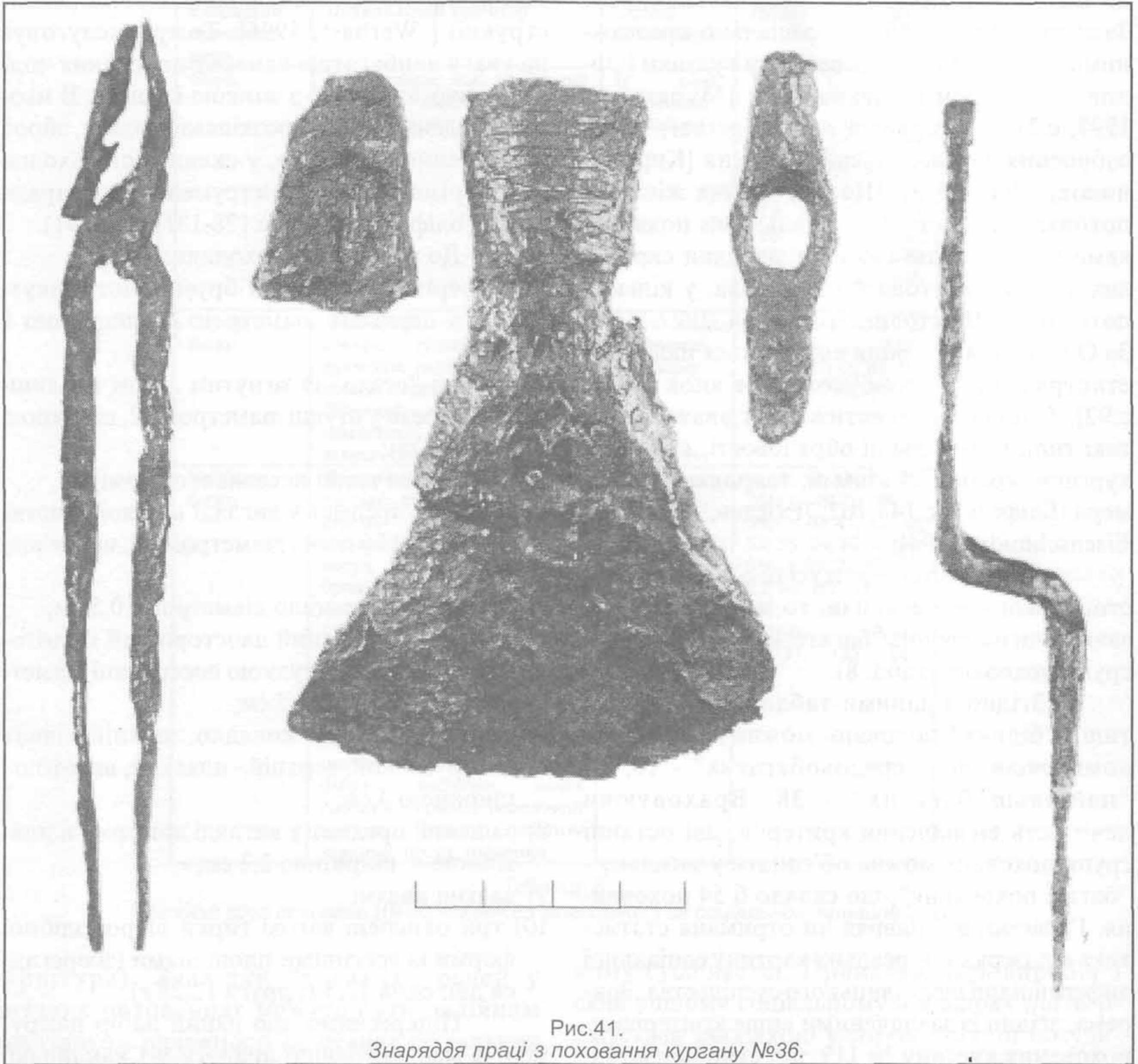

Рис.41.
Знаряддя праці з поховання кургану №36.

нією знахідкою, що заслуговує на увагу, є так званий “кельт” або “Quegaxt”, за визначенням Т. Арне [Arne, 1931, s.285-301, 292].

Свого часу Б.О. Рыбаков та Д.І. Бліфельд одноставно інтерпретували шестовицьке поховання кургану № 38 як поховання ювеліра [Рыбаков, 1948, с.133; Бліфельд, 1954, с.30-41]. Дійсно, більшість інструментів з цього поховання пов’язана з ювелірною справою, за винятком згаданого “кельта” або мотики, що могла бути знаряддям землероба. Власне кажучи, це єдиний предмет X ст. з численного шестовицького матеріалу, який міг би свідчити про заняття місцевого населення сільським господарством. Однак, за даними Я. Петерсена, подібні “кельти” використовували для розчистки землі під оранку, розколювання льоду, вирізання торфу та спорудження поховань [Petersen, 1951, s.517]. На користь землеробсь-

кого використання цього предмета можуть свідчити дані, зібрані В.Й. Довженком: “...в тих місцевостях де панувало вирубне землеробство (а саме таким був район Чернігівського Подесення), мотички були основними знаряддями праці: ними розпушували ґрунт на лісових ділянках після випалу перед посівом, особливо там, де цього не можна було зробити за допомогою орного знаряддя, наприклад, коло пнів” [Довженок, 1961, с.95].

На нашу думку, знахідка мотики у шестовицькому похованні може мати два пояснення:

- 1) це основний інструмент, за допомогою якого була викопана поховальна камера і який був залишений на місці;
- 2) мотика разом з іншими інструментами мала символічне значення, уособлюючи собою володіння померлого основ-

ними засобами виробництва.

Розглянемо обидві можливості. Відомо, що сільськогосподарський реманент (серпи, коси, лопати, мотики) досить часто трапляються в давньоруських курганах [Довженок, 1961, с.49-51]. Наявність їх у похованнях можна пояснювати участю цих предметів у підготовці території перед спорудженням могили (після чого вони ставали табуйованими), або ознакою господарської заможності небіжчика. На користь того, що сільськогосподарські знаряддя мали досить високу ціну, свідчать скарби (Пастирське, Битиця) [Довженок, 1961, с.32-34; Сухобоков, 1992, с.76-82]. Отже, покладення мотики у похованні могло мати символічне значення.

За даними М. Мюллера-Віллі (з посиланням на спостереження Согнесса), сільськогосподарські інструменти нерідко трапляються в складі ковальських поховань Скандинавії: *“Небіжчик отримував при похованні своє ковальське устаткування, але разом з тим одночасно й інші знаряддя, які він використовував у повсякденному житті. Жодне поховання не вказує на специфіку ремесла. Незважаючи на те, що небіжчики були протягом свого життя ковалями, вони також були і селянами (землеробами) і в більшості випадків займалися й іншими ремеслами”* [Müller-Wille, 1982, §.254].

На особливу увагу заслуговує знахідка у цій самій групі речей трьох напівсферичних гирок, оскільки їх пов'язаність з комплексом ювелірних інструментів свідчить на користь того, що східні дирхеми використовувалися як сировина для виготовлення ювелірних прикрас [Arghenius, Linder, Tappert, 1973, s.156-160; Орлов, 1993].

Підсумовуючи огляд інструментарію поховання кургану № 38 зазначимо, що загалом це поховання можна вважати своєрідним “символом в дії”, про що свідчать як спосіб поховання, так і поховальний інвентар. У сукупності вони являють собою певну символічну структуру:

- 1) камерне поховання - “знатний, багатий чоловік”;
- 2) поховання жінки - “господар наложниці або рабині”;
- 3) кінь у похованні - “достаток, сакральна тварина, що супроводжує померлого у потойбічний світ”;
- 4) зброя - “воїн, вільна людина”;
- 5) ритони - символ достатку у обрядовому “весіллі” на похоронах;

6) набір інструментів - “ремісник, господар”;

7) горщики та кістки тварин - “достаток”.

На мою думку, певну соціально-господарську символіку мають деякі дитячі поховання. Свого часу Д.І. Бліфельд, звернувши увагу на наявність у двох дитячих похованнях Шестовиці деяких атрактивних речей, дійшов висновку щодо приналежності похованих до вищого соціального прошарку суспільства [Бліфельд, 1977, с.95-96]. Як уявляється, дані речі слід розглядати в якості символів основних господарсько-побутових занять чоловіків та жінок Шестовицького поселення. Порівняємо речовий склад та його імовірну символіку в обох похованнях (табл. 9).

Ножі, гребінці та кераміка, судячи з усього, не мали певної статевої прив'язки. На думку Д.І. Бліфельда, соціально-господарською основою шестовицького суспільства була “Familie”, яка об'єднувала не тільки членів сім'ї, а й певну кількість слуг [Бліфельд, 1977, с.97]. Зважаючи на означену вище диференціацію, можна припустити, що основними функціями чоловіків були: участь у військових походах, торгівля, мисливство, рибальство та ремесло. Жінки займалися переважно домашнім господарством - доглядали за дітьми та худобою, стригли вовну, готували їжу. У рідкісних випадках дуже заможні жінки могли займатися торгівлею.

Загалом, шестовицьке суспільство, як і населення соціально близьких йому пам'яток (Бірка, Гньоздово, Тимерьово та ін.), судячи з усього, не мало жорстких соціальних меж. Парні поховання з жінкою (кургани №№ 36, 92, 98, 110) з багатим жіночим інвентарем, зважаючи на інформацію ібн-Фадлана, слід вважати похованнями господарів з наложницями-рабинями.

Матеріальна культура і зовнішні контакти

Для визначення соціально-економічної оцінки району, де розташована Шестовиця, важливе значення мають речі, появу яких можна пояснити лише зовнішніми контактами. Поряд з вищепереліченими виробами скандинавського походження заслуговує на увагу вивчення ролі східно-євразійських та візантійських впливів.

Вперше думку про значення східних впливів на формування давньоруського ху-

Курган №38(6)

- 1) намисто - "багатство";
- 2) срібна лунниця - "жінка-слов'янка";
- 3) бронзовий дзвіночок - "оберіг";
- 4) ніжик - "господиня";
- 5) гольник - "жінка-господарка";
- 6) ключ - "жінка-господарка"

Курган №61(4)

- 1) камерне поховання - "багатство";
- 2) сокира - "воїн";
- 3) астрагали - "чоловік";
- 4) ваги - "торговець";
- 5) візантійська печатка - "торговець"

Аналіз речей у чоловічих та жіночих похованнях Шестовиці дозволяє визначити речі, які несли символіку соціальної діяльності:

Чоловіки

- 1) кресало - "чоловік";
- 2) точильний брусок - "чоловік";
- 3) зброя - "воїн";
- 4) кістяне вістря для розв'язання корабельних вузлів - "чоловік";
- 5) важки - "торговець";
- 6) ритони - "заможний господар"

Жінки

- 1) голка, гольник - "жінка-господарка";
- 2) ножиці - "жінка-господарка";
- 3) важки - "жінка-господарка"

Таблиця 9.

Поховальний інвентар дитячих поховань Шестовицького могильника та його соціальна символіка.

дожнього ремесла висловили М.П. Кондаков та Б.О. Рыбаков [Кондаков, 1896, с.17; Рыбаков, 1948, с.283-289]. Згодом роль цього впливу була дещо конкретизована. Дослідники визначили вплив торевтики Ірану, Середньої Азії і Угорщини [Маршак, 1970, с.55; Орлов, 1984, с.32-52; Лелеков, 1975, с.124].

Найбільш численну категорію предметів східного походження становлять ремінецьві бляшки, що використовувалися для оздоблення ременів, кінського спорядження, шкіряних сумок і гаманців. Через морфологічну подібність іноді досить складно розділити ремінецьві бляшки за функціональною приналежністю [Мурашева, 1997, с.71-79].

Залишки сумок або гаманців, як правило, представлені великими квадратними бляшками з прямокутним отвором посередині для дужки, через яку пропускали ремінець, який прикрашався маленькими бляшками. Іноді поверхня сумки прикрашалась квадратними бляшками з розетоподібним орнаментом, а нижні краї - підтрикутними бляшками. За спостереженнями Д.І. Бліфельда, у Шестовиці зафіксовано чотири випадки залишків шкіряних сумок, а в одному - припускається, що сумка була виготовлена з тканини [Бліфельд, 1977, с.52-54]. Залишками кінської зброї, на думку дослідників, є листоподібні бляшки з невеликою опуклістю посередині, розмірами до 5-6 см, що трапляються в кількості від 1 до 20 [Орлов, 1982, с.163-174; Мурашева, 1997, с.72]. Такі бляшки знайдені у Києві, Шестовиці, Табаївці (відома також і формочка) (рис. 42), Гньоздові і Чернігові.

Знахідка на Подолі у Києві ливарних формочок свідчить, що до зброї відносилися

також круглі, бобоподібні та щитоподібні бляшки, які прикрашалися зіркоподібними та пелюстковими пальметами. Подільські формочки дають підстави для реконструкції ремінного набору [Орлов, 1982, с.171-172]. Зокрема, широкі бляшки з трикутником прикрашали основний ремінь, а менші - витягнутої форми - розміщувалися на додаткових, звисаючих до низу ремінцях, що закінчувалися наконечниками. Основний масивний наконечник прикрашений пальметками завершував кінець ременя. На думку Р.С. Орлова така конструкція київського поясу близька до угорських та печенізьких зразків [Орлов, 1982, с.171].

Іншою категорією східних речей є скляне намисто (рис. 43), знайдене у Шестовиці у 28 похованнях (усього 624 намистини). За матеріалом вони розподіляються на сердолікові, кришталеві, скляні та срібні [Бліфельд, 1977, с.55-56]. Заслужують на увагу сердолікові намистини та виготовлені з гірського кристалю, масове поширення яких пов'язане з районами Закавказзя, Ємену та Індії [Calmer, 1977, р.94; Jansson, 1988, s.564-647, 584-585]. У Шестовицькому могильнику знайдено 17 сердолікових (у восьми похованнях) та 18 кришталевих (у п'яти похованнях) [Бліфельд, 1977, с.55-56].

Потужні східні впливи позначилися також і на формуванні одягу, залишки якого виявлені у Шестовиці у дев'яти похованнях [Бліфельд, 1977, с.42-43]. Зокрема, два фрагменти полотняні тканини знайдено в похованнях кургану № 38(7) та 61(4) (рис. 44).

В останньому випадку Д.І. Бліфельд пов'язує її з залишками підкладки від плащу. Шовк представлений шматками і обривка-

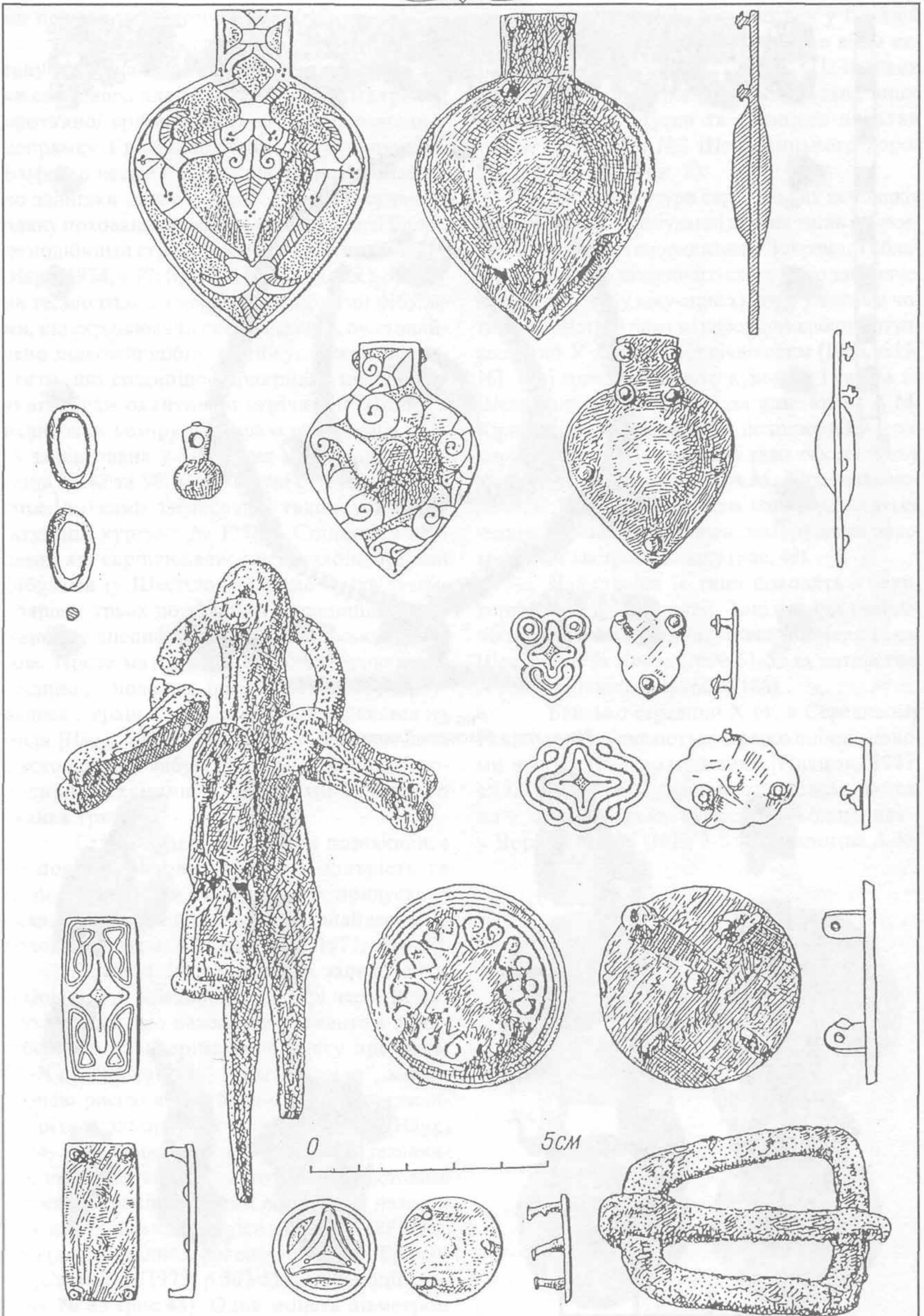

Рис.42.
Бляшки з табайвського кургану № II.

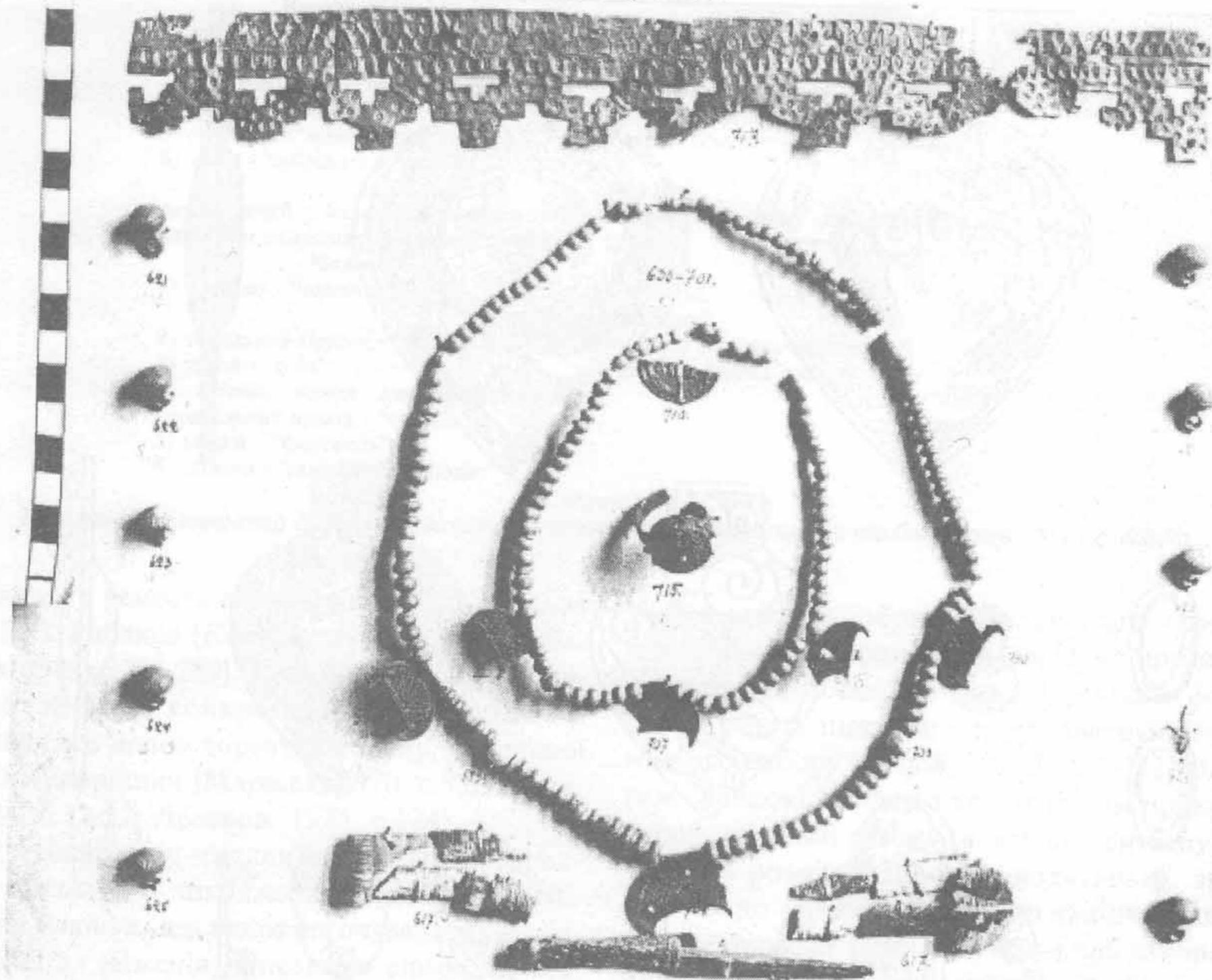

Рис.43.
Намісто з поховань Шестовиці.

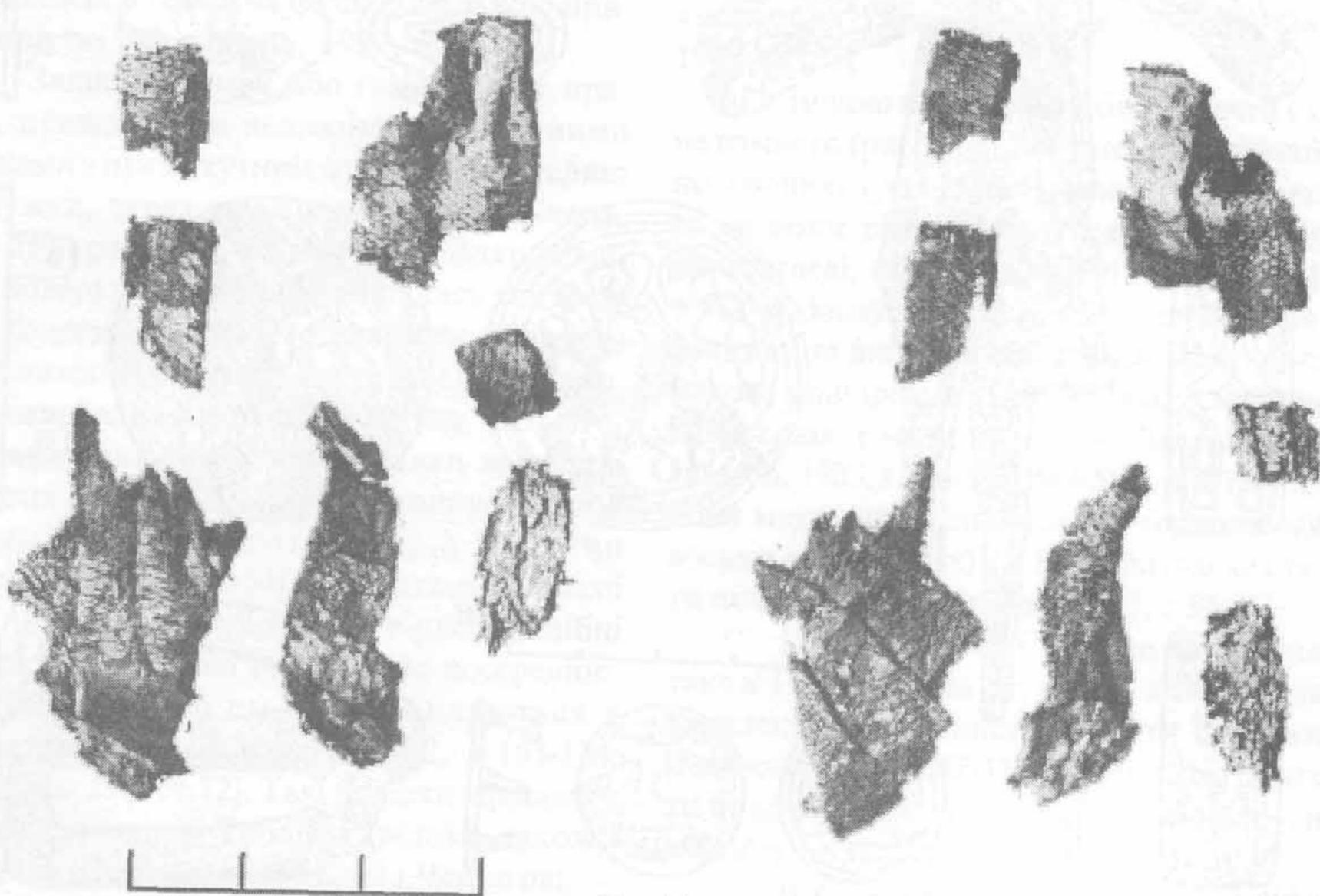

Рис.44.
Полотняна тканина з поховань Шнестовиці.
Вигляд з обох боків.

ми позументних стрічок (рис. 45).

У жіночому камерному похованні кургану №78 знайдено шматочки тонкої тканини саржевого плетіння і два обривки стрічки, протканої срібною ниткою у поперековому напрямку з ромбоподібним візерунком. Д.І. Бліфельд не дав визначення місцю, де знайдено залишки одягу померлої. Однак, судячи з плану поховання і зважаючи на аналогії Бірки, де подібними стрічками обшивали поли одягу [Hägg, 1974, s.77; fig.48, s.129], а також з огляду на те, що разом з черепахоподібними фібулами, що скріплювали петлі спідниці, було знайдено підковоподібну застібку, можна припустити, що спідницю прикривав плащ, краї якого були окантовані стрічками. Подібна окантовка коміру або краю шовкового одягу зафіксована у камерних похованнях курганів № 42 та 98. Позументні стрічки із золотими нитками зафіксовані також у жіночій інгумації кургану № 127(2). Спідниці з петлями, які скріплювалися черепахоподібними фібулами (у Шестовиці відомо шість екземплярів у трьох похованнях), традиційно вважаються специфічним скандинавським одягом. Проте матеріал, з якого виготовлялися спідниці, - полотно, шерсть, шовк, експортувалися з країн Сходу, а одяг виготовлявся на місці [Hägg, 1974, s.36;58;99]. У середині двох шестовицьких фібул збереглися залишки полотняної тканини зі стрічками складного ткання (рис.46).

Східні культурні впливи позначилися на появі бронзових гудзиків, кількість та місцезнаходження яких дозволяє припустити наявність сорочок та каптанів (знайдені у 28 похованнях) (рис.47) [Бліфельд, 1977, с.44-45].

Останні, імовірно, були запозичені у самонідській військовій культурі через Візантію. Відомо, що важливим елементом візантійського кавалерійського одягу протягом IX-X ст. був каптан - "skagamangion", характерною рисою якого було строкате поєднання різнокольорових частин матерії [Hägg, 1974, s.99; Kondakov, 1924, s.13-49]. Зазначимо, що серед візантійських речей Шестовиці є досить унікальні. Серед них можна назвати два візантійських фоліси Лева VI (886-912 рр.) (клас 3 згідно з класифікацією Ф. Грісона [Catalogue, 1973, p.507-511] з кремації кургану № 83 (рис.48). Одна монета діаметром 2,8 см, вагою 11,92 гр., інша - діаметром 2,6 см і вагою 4,33 гр. (монети втрачені). Як відомо,

монети Лева VI трапляються у Східній Європі досить рідко - відомо лише вісім екземплярів [Кропоткин, 1962, с.11]. Іншими унікальними знахідками є вже згадана вище візантійська конусна та свинцева печатки знайдені у житлі №2 Шестовицького городища (див. додаток 5).

Вплив культури євразійських кочовиків позначився на формуванні деяких типів озброєння та кінського спорядження. Зокрема, з областей степового південного сходу було запозичено давньоруську піку-спис з пером у вигляді чотиригранного стрижня і воронкоподібною втулкою (тип У за А.М. Кірпічниковим [1966, с.15-16]. Такі списи знайдено у курганах Гущина та Шестовиці (№№1 84-187 за каталогом А.М. Кірпічнікова). Східними за походженням є сокири-чекани, задню частину яких оформлено у вигляді молотка (тип І за А.М. Кірпічниковим [1966, с. 104]. До II типу цих сокир відносяться чекани з трапецеподібним лезом і вузьким пластинчатим виступом із заду (рис. 49).

Найдавніші їх типи походять з території Кавказу і Башкирії. Такі сокири знайдено в курганах Гущина, Левенки, Чернігова, Шестовиці та Києва (№№ 51-55 за каталогом А.М. Кірпічнікова [1966, с.106].

Близько середини X ст. в Середньому Подніпров'ї з'являються сфероконічні шоломи азійського походження [Иванов, 1987, с.172-184, рис.4-5]. Один такий шолом знайдено у чернігівському кургані Гульбище, два - у Чорній могилі (№№ 3-5 за каталогом А.М.

Рис.48.
Монети Лева VI Мудрого з кургану № 83.

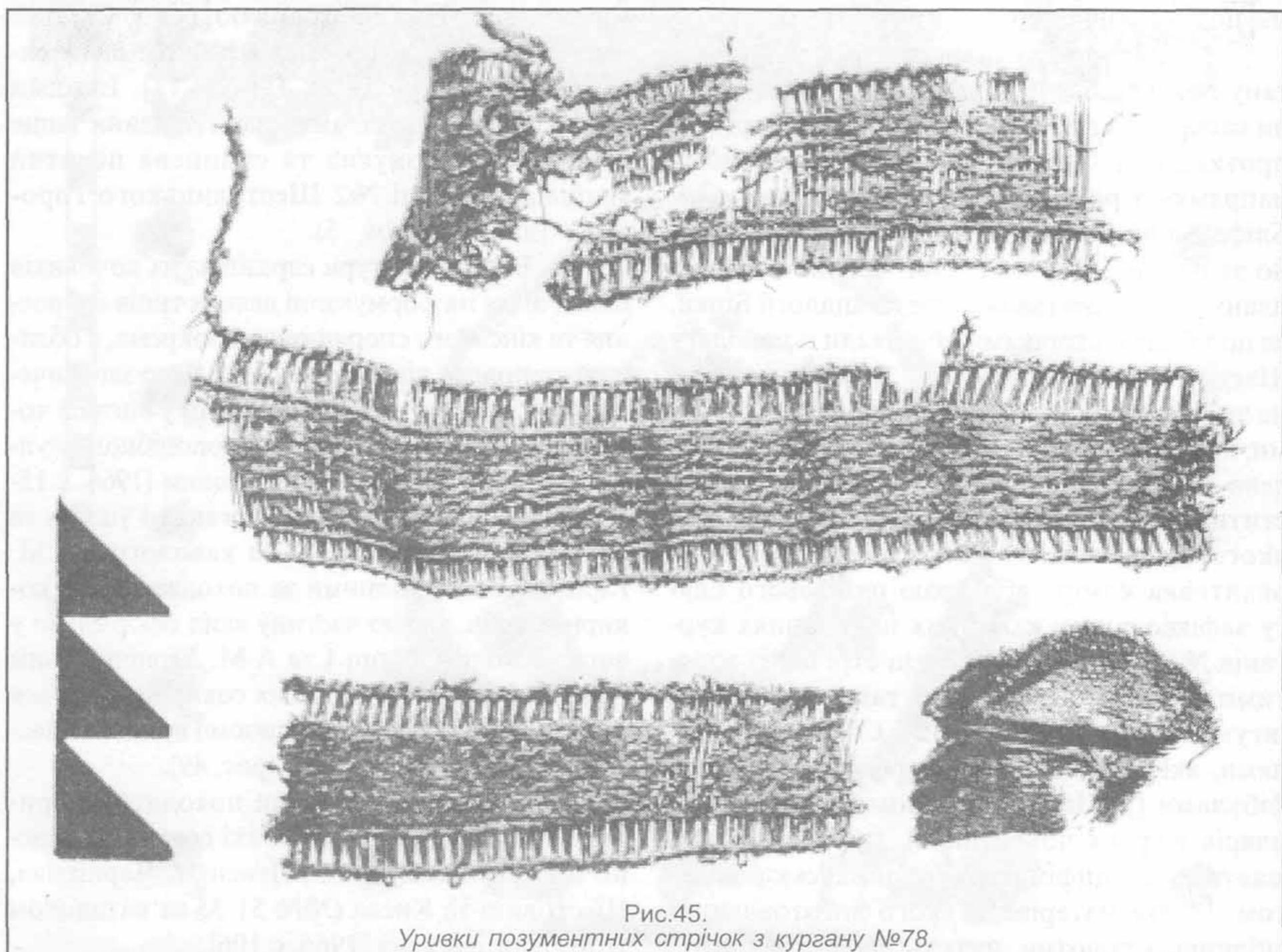

Рис.45.
Уривки позументних стрічок з кургану №78.

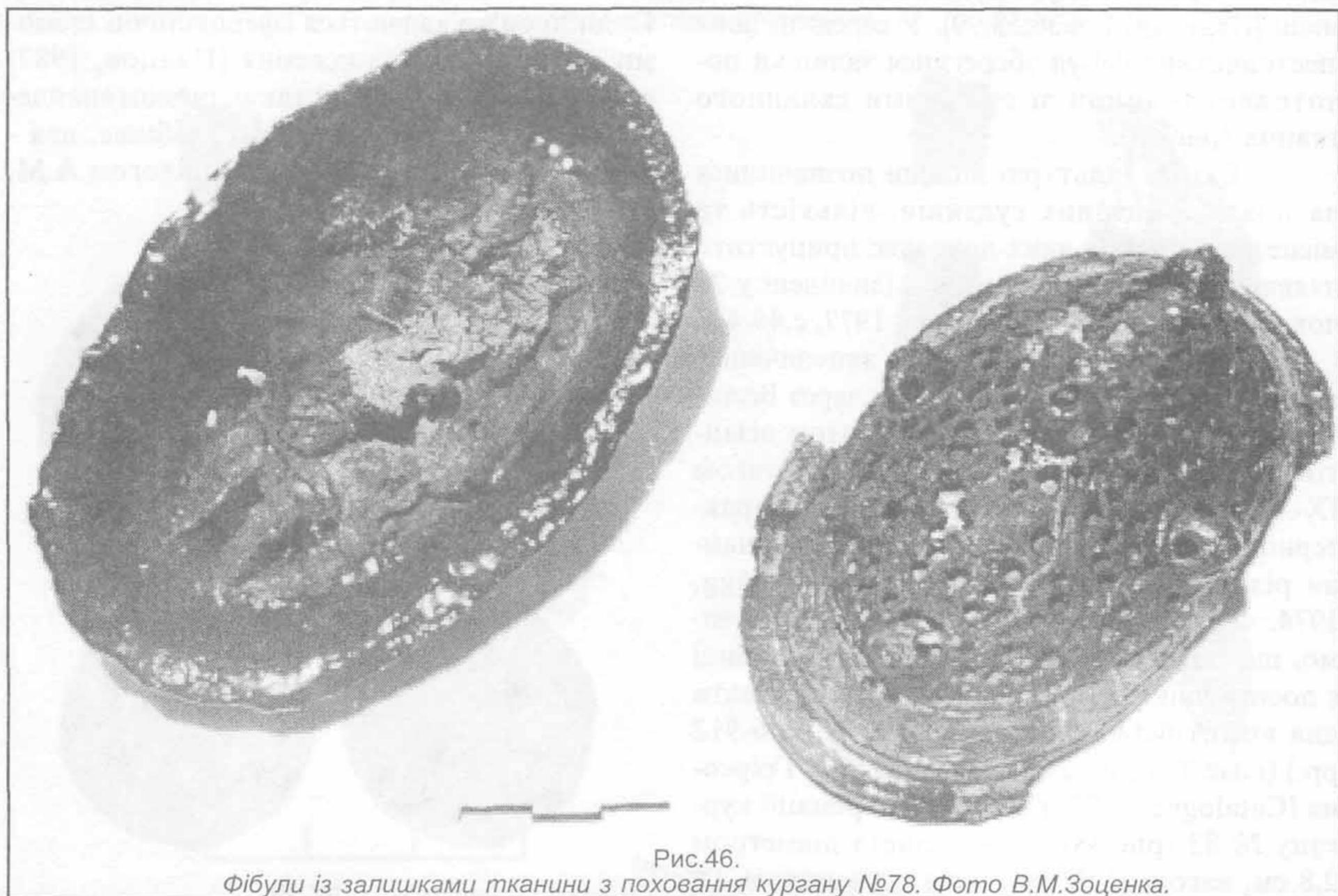

Рис.46.
Фібули із залишками тканини з поховання кургану №78. Фото В.М.Зоценка.

Рис.47.
Фрагмент тканини з гудзиками з розкопок П.І.Смолічева.

Рис.49.
Типи сокир, знайдених в Шестовицьких похованнях.

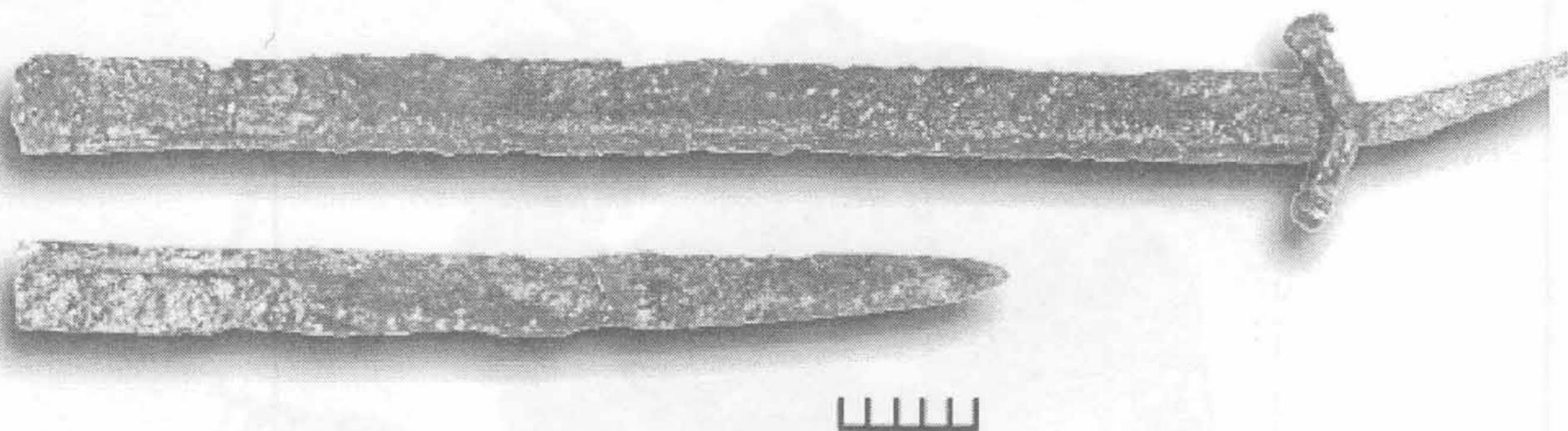

Рис.50.
Шабля з кургану №61(4).

Кірпічнікова [1971, с.25].

Кочівницькою зброєю є шаблі, знайдені у похованнях Чорної Могили і шесто-вицькому кургані № 61(4) (рис. 50).

Важливим елементом кінського спорядження були вудила, які з'являються на Русі під впливом кочовиків. Добре відомі вудила з витягнутими псаліями, що набули поширення в районах, де практикувалося приручення диких коней [Кирпичников, 1973, с.12]. Прототипом металевих псалій були кістяні (тип I за А.М. Кірпічниковим), поширені серед

угрів. Такі вудила зафіксовані у Любечі, чернігівських курганах Гульбище, кургані "у Берізках" та Шесто-виці (№№ 70-72, 80-81 за каталогом А.М. Кірпічнікова [1973, с.91-92].

Наслідком степових впливів є поява сідел, залишки яких трапляються у вигляді кістяних пластин [Кирпичников, 1973, с.35-36], стремен (типи II, V, VI за А.М. Кірпічниковим) та підпружних пряжок, що виявлені у десятих шесто-вицьких похованнях [Кирпичников, 1973, с.91-92, №№ 71-72, 74, 76-79, 81-83; Бліфельд, 1977, с. 50] (рис. 51).

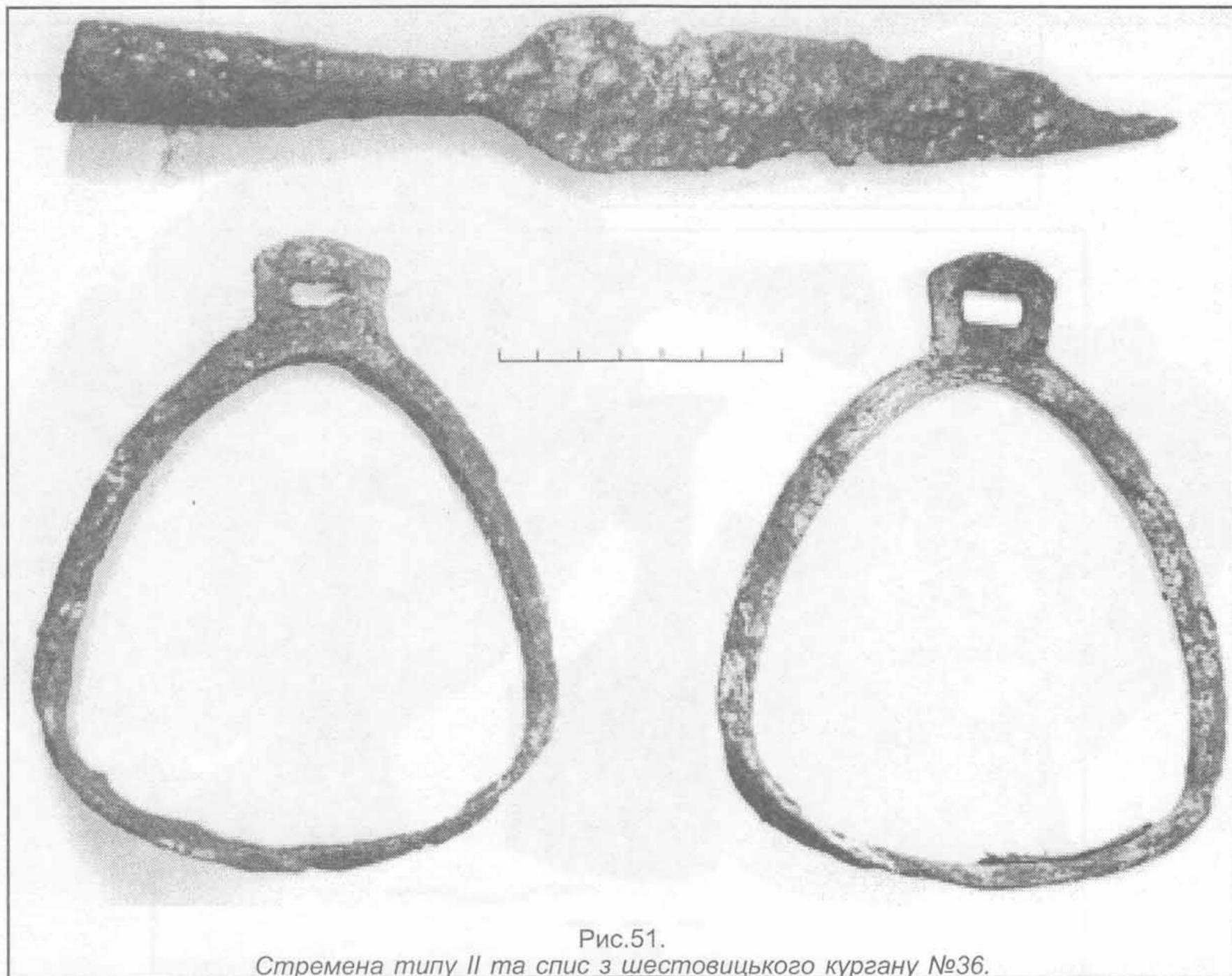

Рис.51.
Стремена типу II та спис з шесто-вицького кургану №36.

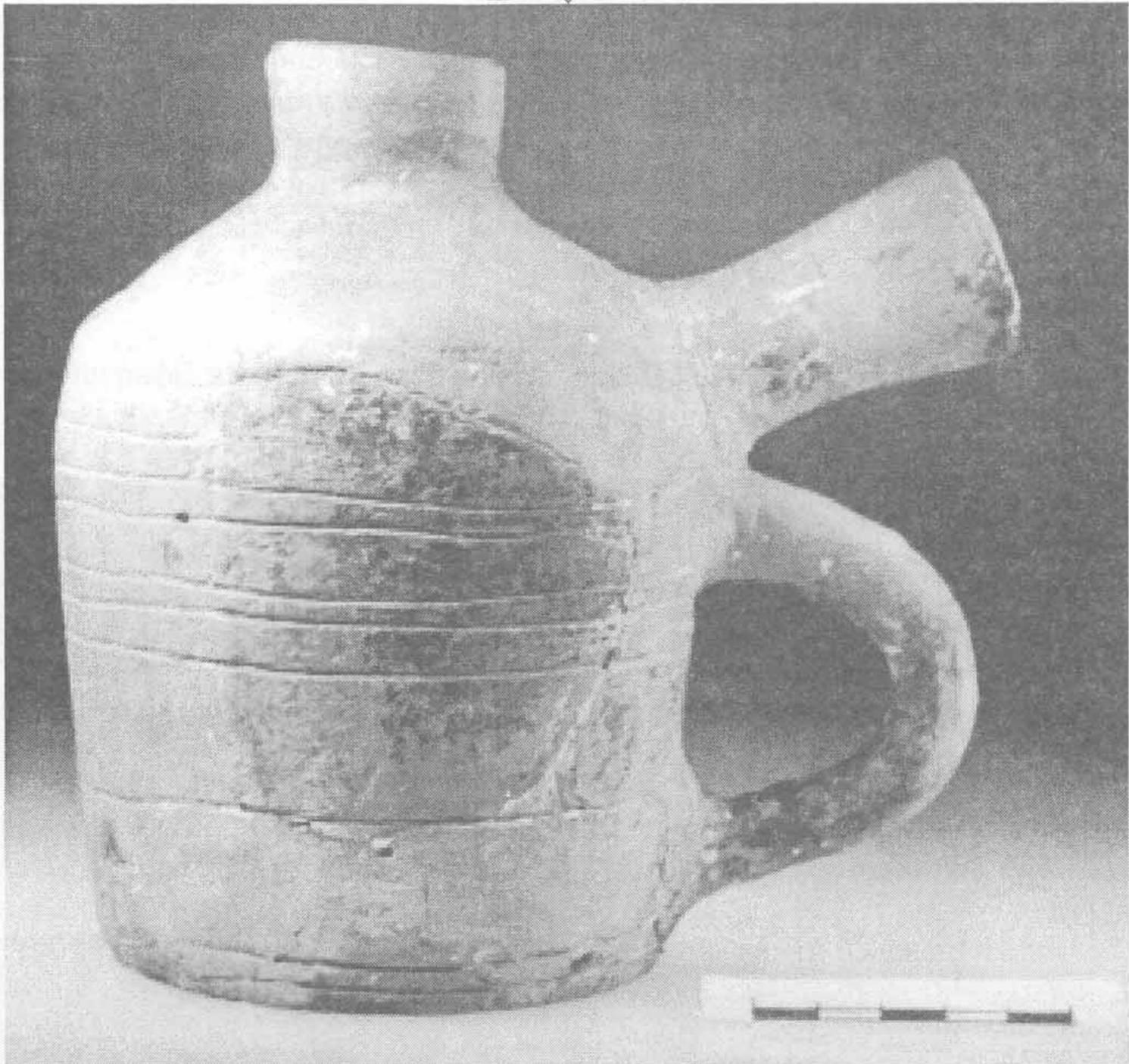

Рис.52.
Керамічний водолій з кургану №105 Шестовицького могильника.

Унікальною знахідкою є керамічний водолій близькосхідного або причорноморського виробництва, знайдений у шестовицькому кургані № 105 (рис. 52) [Бліфельд, 1977, с. 218; Табл. XXIX].

Шестовицький матеріал дає підстави для висновку щодо існування зв'язків Шестовицького поселення з подібними торговельно-ремісничими центрами Північної та Східної Європи. Зокрема, широкогорлий горщик з грубими домішками з кургану № 60, має найближчі аналогії в керамічному матеріалі Гньоздова [Каменецкая, 1988, с. 261-262]. Іншою унікальною знахідкою є ритуальна глиняна лапа (курган № 141), яка може бути пов'язана з Тимерьовом або Аландськими островами [Дубов, 1981; Calmer, 1994].

Отже, розглянуті матеріали дають надійні підстави для твердження щодо інтенсивних культурно-економічних зв'язків Чернігівського регіону як з країнами Північної Європи, Азією, Закавказзям та Візантією, так і з торговельно-ремісничими центрами Східної Європи (Гньоздово, Тимерьово). Значна кон-

центрація іноземних речей та їх імітацій і поява синкретичних форм свідчать про значну економічну та культурну роль Шестовиці в межиріччі Дніпра та Десни.

Викладені вище міркування дозволяють внести суттєві корективи щодо реконструкції історичної долі пам'ятки. У літературі вже зазначалося, що Шестовицьке поселення належить до типу "відкритих торговельно-ремісничих поселень", які займалися зовнішньо-економічною діяльністю [Толочко, 1989]. На мою думку, виникнення Шестовицького поселення в стороні від Дніпра можна пояснити інтенсивним функціонуванням "Хозарського шляху" (Десна - Сейм - Сіверський Донець - Каспій - Чорне море). Є всі підстави вважати, що просування норманів у Середнє Подніпров'я відбувалося не лише з півночі на південь, а й у зворотньому напрямку - з півдня на північ та захід, про що свідчать знахідки візантійських та східних речей у поховальних комплексах. Близько 970 р., у зв'язку з розгромом Святославом Хозарії,

срібної кризи на Сході та активізацією державотворчих процесів на терені Східної та Північної Європи у другій половині X ст. Шестовицьке поселення, як і соціально та хронологічно близька шведська Бірка, припиняє своє існування. Започатковану

інтеграцію різноманітних культурних традицій завершив шлях “із Варяг в Греки”, що поєднав культурні центри язичницької Півночі та християнського Півдня, остаточно сформувавши культурний простір “Руської землі”.

Вид на тісцю розташування Шестовицького погачьника

Чернігів і Шестовиця

У історіографії вже давно зверталася увага на факт сусіднього місцезнаходження таких пам'яток як Гньоздово і Смоленськ, Городище і Новгород, Сарське городище і Ростов. Пошук можливих історичних пояснень такому явищу привів до виникнення ряду теорій, серед яких викликали тривалі дискусії теорії “переносу” та “парності” давньоруських ранньоміських центрів [Дубов, 1985, с. 12-32; Толочко, 1989]. Теорія “переносу” давньоруських ранньоміських центрів сформувалася під впливом гіпотези О.А. Спицина, який на підставі вивчення матеріалів Гньоздовського могильника дійшов висновку, що саме Гньоздово було давнім Смоленськом, а на нове місце місто було перенесене у XI ст. [Спицын, 1905, с.7-8]. Цю гіпотезу підтримав В. І. Равдонікас, який навів інші аналогічні приклади: Новгород, Ростов, Стара Рязань, Білозерськ. Він підкреслив, що “переміщення міста на нове місце в окремий момент його розвитку спостерігається повсюдно” [Равдонікас, 1934]. Явище “переносу” міст розглядалося В.В. Мавродіним, на думку якого “місто перенесли у тому випадку, коли змінювався етнічний склад населення, або коли родоплемінна знать зазнавала розгрому, або тоді, коли перенесення диктувалося необхідністю торгівлі і військових заходів князя” [Мавродин, 1971]. На думку Г.В. Штихова, переміщення міст пов'язане з переселенням людей, внаслідок чого в іншому місці виникав новий пункт, що переймав головні функції старого міста [Штыхов, 1975, с.19-20]. Непослідовність аргументації причин “переносу” міст викликала сумніви щодо існування такого явища. Так, Д.А. Авдусін категорично заперечував можливість таких перенесень, оскільки це б викликало значні економічні витрати, пов'язані зі спорудженням нових помешкань, господарських будівель, будівництвом нових шляхів, освоєнням нових угідь [Авдусин, 1980].

На початку 80-х років дискусію з приводу явища “перенесення” міст відновив І.В. Дубов. На його думку, “перенесення” міст

відбувалося у тих випадках, коли новий клас феодалів був незможі повністю подолати опір родоплемінної знаті, а протоміста та племінні центри починали втрачати своє значення і поступово витіснялися новими містами - центрами адміністративної та духовної влади, ремесла та торгівлі, навколо яких консолідувалася сільськогосподарська округа [Дубов, 1983]. На даний час прихильників теорії “перенесення” міст, окрім І.В. Дубова, мабуть, немає. З'ясувалося, що пояснення, в підґрунті якого лежить чинник простого “перенесення”, не може бути прийнятним [Толочко, 1989, с. 159-167]. Своєрідною спробою вийти з кризи теорії “перенесення” стала стаття В.О. Булкіна та Г.С. Лебедева. Серед “парних” центрів ними виділено особливу групу пам'яток, так звані “відкриті торговельно-ремісничі поселення”, що за своїми функціями та характером були аналогічні західним та північноєвропейським протомістам - “вікам” [Булкін, Лебедев, 1974].

Явище “парності” стало предметом дослідження В.Я. Петрухіна та Т.О. Пушкіної. Наслідуючи історіографічну традицію ототожнення племінних центрів з найдавнішими руськими містами - Новгородом, Смоленськом, Черніговом, ці дослідники розглядають сусідні з ними Городище, Гньоздово та Шестовицю як “погости” - центри, що зобов'язані своїм виникненням процесу феодалізації і були створені великокнязівською владою з метою протистояння боярській верхівці в центрах племінної округи [Петрухін, Пушкіна, 1979]. Дискусії викликала також “парність” Чернігова та Шестовиці. Зокрема, Б.О. Рыбаков розглядав Шестовицю, разом з іншими “курганними центрами” Чернігівської округи, як боярський центр, “супутник” Чернігова [Рыбаков, 1949, с. 52]. Проте з таким висновком не погодився Д.І. Бліфельд, оскільки, на його думку, за своєю різноманітністю і багатством Шестовиця може бути порівняна лише з Києвом. Як вважає дослідник, поселення Шестовиця було поза системою вотчино-боярського феодаль-

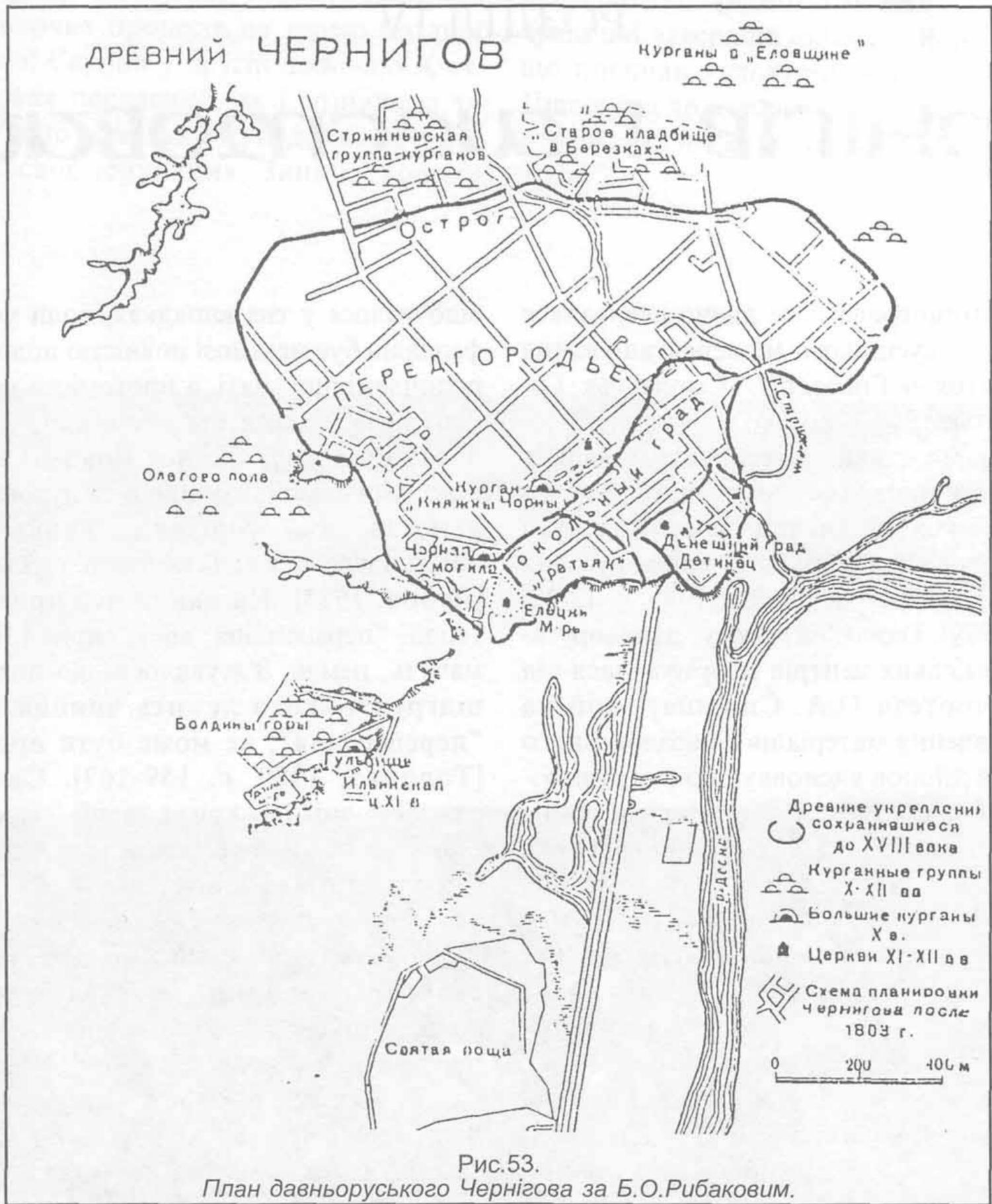

Рис.53.
План давньоруського Чернігова за Б.О.Рибаківим.

ного землеволодіння і відіграло роль передмістя Чернігова, де зосереджувалося дружинно-боярське оточення чернігівського князя [Бліфельд, 1977, с. 100]. Військовим табором дружинного гарнізону київського князя вважає Шестовицьке поселення Г.С. Лебедев [Лебедев, 1985]. Шестовиця, як опорний пункт феодалізації Чернігівської округи київським князем, розглядається в працях О.П. Моці [1988; 1993].

Наведені вище погляди, на нашу думку, не пояснюють феномену "парності" цих давньоруських центрів. Виходить, що так звані "племінні центри" давніші за князівські табори або "погости", хоча в дійсності археологічні матеріали свідчать про зворотне. У 1989 році П.П. Толочко запропонував віднести Шестовицьке поселення до типу "відкритих торговельно-ремісничих поселень", функціонально

спрямованих на зовнішньоекономічну діяльність. Під таким кутом зору спробуємо і ми розглянути проблему "парності" давньоруських ранньоміських центрів. Для цього скористаємося методикою співвідношення археологічних пам'яток, які змінювали одна одну на території обох поселень. Звернемося до матеріалів Чернігова (рис.53).

Існують два погляди щодо формування давнього Чернігова. Перший, висловлений Б.О. Рибаківим і розвинутий В.П. Коваленком, виходить з положення, що місто сформувалося на основі колочинських пам'яток [Рыбаков, 1949; Коваленко, 1988]. Останній, засновуючись на знахідці залишків будівлі з керамікою колочинської культури, в північно-східній частині дитинця, визначає нижню хронологічну межу становлення міста VII ст. [Коваленко, 1988, с. 22]. Свого часу ці ж самі матеріали дали підставу Б.О.

Рибакову та Д.І. Бліфельду зробити висновок, що Чернігів утворився шляхом синойкізму [Рыбаков, 1949, с. 10; Блифельд, Коваленко, 1986]. Однак, як зазначає В.П. Коваленко: “Правильніше, імовірно, в данному випадку говорити не про злиття окремих поселень, а про виділення одного, яке стало центральним і перейняло всі провідні функції міста” [Коваленко, 1988, с.22]. Для підтвердження своєї думки дослідник посиляється на спостереження Б. О. Рибакова за стратиграфією правобережної тераси р.Стрижень, де помічено “переростання шарів VII - VIII ст. у більш пізні” [Коваленко, 1988, с. 23-25]. Зазначимо, що у звіті Б.О. Рибакова дійсно відмічено наявність невеликих ділянок з шарами VII-VIII ст. вздовж 70 м зачищеного берега р.Стрижень. Проте безпосередньо над ним було знайдено кераміку не IX-X ст., а XI-XII ст., виготовлену на гончарному колі, а також уламки скляних браслетів [Рыбаков, 1946]. Саме тому виникає сумнів щодо факту “переростання” культурних шарів. І хоч до дослідженої Б.О. Рибаковим будівлі останнім часом додалося ще кілька об’єктів (яма та будівля з розкопок 1985 року), однак не можна погодитися з припущенням щодо їх культурної спадковості, оскільки колочинська культура не має прямого виходу в культуру Київської Русі [Шмидт, 1990].

Другу версію походження Чернігова запропоновано Ю.Ю. Шевченком, на думку якого місто утворилося на основі волинцевських пам’яток [Шевченко, 1992]. Як слушно помітив дослідник, майже півстолітній хронологічний розрив між волинцевськими та колочинськими пам’ятками не дозволяє розглянути останні як вихідні в процесі містоутворення. Ю.Ю. Шевченко запропонував таку схему розвитку міста. Близько середини VIII ст. на території при впадінні р. Стрижень у Десну утворюється агломерація поселень: на західній частині дитинця, на Єлецькій горі, Єловщині та в урочищі “Святе”. Починаючи з середини IX ст. заселяється територія Подолу, що поклато початок “територіальній безперервності протоміської асоціації”. Наприкінці IX-X ст. заселяється надзаплавна тераса між майбутнім дитинцем і Єлецькою горою. У X ст. виникає городище навпроти Болдиногірського монастиря, яке стратегічно прикривало з заходу міський Поділ. На початку X ст. Чернігів стає дружинним центром. У цей час з’являється кільце оборони, що захищало язичницьке святилище. Засновуючись на подібності обряду

тризни навколо ритуального вогнища чернігівських великих курганів, Ю.Ю. Шевченко висловив думку стосовано переселення скандинавських дружинників з Гньоздова в Чернігів, не відкидаючи думку Б.О. Рибакова щодо існування цілої династії незалежних сіврянських князів у Чернігові [Уманец, Шевченко, 1995; Новик, Шевченко, 1995].

На наш погляд, викладена Ю.Ю. Шевченком схема має дві суттєві вади. По-перше, лакунарність матеріалів, відсутність певного їх археологічного контексту, оформленого у вигляді публікаційного або архівного першоджерела, змушують нас ставитися до них із обережністю. По-друге, залишається незрозумілим механізм трансформування волинцевських пам’яток в давньоруські. Крім того, особливості матеріальної культури цих старожитностей різні. Останнє повинно передбачати або існування якогось перехідного стану (приміром, роменська культура), як це вважає О.В. Сухобоков [1975; 1992], або ж взагалі відсутність такого, як припускає О.В. Григорьев [1988; 1993]. Розглянемо поширення волинцевських пам’яток у межах давнього Чернігова. Як вже зазначали дослідники, кераміку волинцевської та роменської культур VIII-X ст. знайдено на Третьяку, Детинці, Єлеці. У 1951 році таку саму кераміку начебто було знайдено на Чернігівському Подолі, хоча останні систематичні дослідження цього не підтвердили. Ці матеріали дали підстави припустити існування одночасних поселень на надзаплавній терасі р.Стрижень. На думку В.О. Богуевича, в передфеодальні часи укріпленим сховищем і культовим місцем для мешканців поселення на Подолі було Єлецьке городище.

Цікаво, що серед волинцевських матеріалів Чернігова присутні домішки “салтоїдної” гончарної кераміки, появу якої разом з речами салтівського кола дослідники датують другою половиною VIII ст. [Щеглова, 1987]. Крім волинцевських старожитностей на території мисового городища між Десною та Стрижем виявлено матеріали роменської культури [Рыбаков, 1949; Ляпушкин, 1961, с. 314]. Сьогодні, не зважаючи на деяке співпадання ранніх роменських шарів з волинцевськими, ще не відомо жодного поселення, де б фіксувалася їх стратиграфічна тяглість¹².

Деякі дослідники вважають, що волинцевська культура в цілому має більш тісні зв’язки з пам’ятками VIII-IX ст. Правобережжя Дніпра, і ставлять під сумнів генетичну по-

слідовність волинцевських та роменських старожитностей [Петрашенко, 1990, с. 49].

На думку О.В. Григор'єва, роменські пам'ятки не утворюють еволюційного ланцюга з ранніми давньоруськими [1988; 1993]. Зауважимо, що на даний час у межиріччі Дніпра та Десни виявлено лише три пам'ятки з роменськими і ранніми давньоруськими старожитностями - Любеч, Седнів та Чернігів. Однак відсутність роменського посуду в курганах цих пам'яток наводить на думку, що роменці, імовірно, були витіснені новим населенням.

До ранніх давньоруських комплексів на території Чернігова можна віднести житло з глиняною піччю, досліджене В.О. Богусевичем у 50 м на північ від Катерининської церкви. На долівці житла знайдено кружальну кераміку і мідну півіску, прикрашену плетеним орнаментом. Поруч з будівлею досліджено дерев'яну вимостку, датовану X ст. Під час дослідження верхнього замку в Чернігові виявлено будівлю з ранньогончарною керамікою, датованою дослідниками другою половиною IX ст. [Гребінь, Коваленко, 1993].

Зазначимо, що така фрагментованість джерельної бази дещо не узгоджується з висновком про те, що у IX - X ст. місто займало всю південну частину мису, утвореного правим берегом р.Стрижень та високою корінною терасою берега Десни [Коваленко, 1988, с. 26]. Одночасно зауважимо, що відомі поховальні комплекси Чернігова дозволяють датувати їх не раніше середини - другої половини X ст. Тому важливими є матеріали, виявлені Д.І. Бліфельдом в чернігівському некрополі [Бліфельд, 1965]. Зокрема, у кургані № 7 знайдено дископодібну скандинавську підвіску, прикрашену філігранню, що датується X-XI ст. [Duzko, 1985, р. 42]. Ромбоподібні бляшки від сумки з курганів №№ 15 та 16 мають аналогії у шестовицьких курганах №№ 42 та 61(4), які датуються фазою I. З чернігівського кургану № 15 походить 11 серцеподібних бляшок, схожих на знахідки з шестовицьких курганів №№ 18 та 42. 43 овальних бляшки з срібною інкрустацією і мідною ромбоподібною вставкою з

цього ж самого кургану, як і 4 бляшки у формі стилізованого трилисника мають аналогії у кремації шестовицького кургану № 145, що датується фазою I. У камерному чернігівському похованні № 17 знайдено бронзову ліроподібну пряжку, що близька знайдений у шестовицькому кургані № 42.

Серединою X ст. слід датувати поховальний комплекс Гульбища - найраніший курган Чернігова. Датування його раніше цього часу викликано сумнівною атрибуцією арабської монети, опис якої навів Д.Я. Самоквасов: *"Срібна куфічна монета прогорівши та окислена до такого стану, що прочитати на ній увесь напис немає жодної можливості, але з двох збережених слів, за визнанням п. Тізенгаузена, очевидно, що монета датується часом не пізніше IX ст."* [Самоквасов, 1878, с.191-192]. Пояснення намаганням Д.Я. Самоквасова подавнити чернігівські кургани знаходимо у його виступі на III Археологічному з'їзді: *"Якби ми мали можливість довести, що Чорна Могила і Гульбище насипалися не раніше останньої чверті IX ст., що ці могили насипані не прийшлим народом на Русі - варягами-русами, а місцевим..."* [Самоквасов, 1878, с. 209]. Крім того, заслуговує на увагу відсутність у Чернігові знахідок скандинавських фібул черепахоподібного типу (ЯП-51), які датуються першою половиною X ст., що також не є випадковим.

Отже, крім літописної згадки міста під 907 р., появу якої, як і згадку Переяслава, можна віднести на рахунок літописців XII ст., археологічних матеріалів, які б надійно датувалися першою половиною X ст., в Чернігові не виявлено.

Наявний матеріал з розкопок Шестовицького археологічного комплексу дозволяє виділити три культурно-хронологічні шари старожитностей, які маркують різночасові етнокультурні процеси у давньому регіоні.

ПЕРІОД I (друга половина VII ст.). Він представлений двома житлами-напівземлянками. Одне - з піччю, що складена зі шматків опаленої глини, досліджене Д.І. Бліфельдом в північно-східній частині городища [1952]. Друге, з такою ж самою піччю,

¹² Точка зору С. П. Юренко відносно наявності такої стратиграфічної послідовності на Новотроїцькому поселенні викликає сумніви [1983] через складність відокремлення пізніх волинцевських старожитностей від ранньороменських, датування яких майже збігається в часі [Сухобоков, 1992]. Разом з тим, саме датування Новотроїцького вимагає перегляду. Датуючи пам'ятку, І. І. Ляпушкін виходив з положення, що знайдені у комплексах монети, враховуючи запізнення, слід датувати кінцем IX ст. [1958]. Однак, їх датування 818/819 рр. та 833 р., склад речових скарбів та наявність слідів пожежі дозволяють пов'язати загибель поселення з припиненням надходження східного срібла на Дніпровське Лівобережжя після 833 р. [Янин, 1950] та відкладенням близьких речових скарбів типу Івахницького та Полтавського [Корзухина, 1954], що можна пояснити активізацією угрів у 30-х роках IX ст. Враховуючи це, можна припустити, що Новотроїцьке, як і близьке йому поселення в Опішні, являють собою ранньороменські пам'ятки.

досліджене в північно-західній частині городища (розкопки 1993 р.) (див. Додатки). Керамічний матеріал з обох жител представлений уламками ліпного посуду, вінця якого прикрашені пальцевими зашипами. Д.І. Бліфельдом знайдено фрагмент сковородки, бортик якої прикрашено відбитком палички, обмотаної мотузкою. Керамічний матеріал Д.І. Бліфельд датував VII - VIII ст. Вважаємо, що знайдені в околиці цієї пам'ятки два браслети з широкими кінцями, що відносяться до 1-ї групи так званих "старожитностей антив" [Щеглова, 1987], дозволяють датувати цей період більш вузько - рубежем VII - VIII ст. Можливо, що з горизонтом цього періоду пов'язане спорудження давнього рову городища. Будівлі IX - X ст., як показали дослідження В.П. Коваленка, як і кліті XII ст., споруджені на викиді з давнього рову. Топографія укріпленого ровом Шестовицького поселення цього періоду дуже близька 2-му типу ранньослов'янських городищ Подоння, що розташовані на подовжених мисах, відокремлених від плато одним або кількома рядами ровів при повній відсутності валів [Москаленко, 1981]. Господарсько-побутовий комплекс даного горизонту має найближчі аналогії в ранніх матеріалах Волинцева, Ходосівки і, можливо, фіксує процес розселення слов'ян з території Правобережжя на схід.

ПЕРІОД II (850-960 рр.). Культурний горизонт цього періоду представлений поселенням, що займало всю територію мису (8 га), розташованим поблизу курганним могильником. Розроблена нами хронологія дозволяє датувати існування Шестовицького археологічного комплексу в межах 850-960 рр., про що вже йшлося. Практично всі досліджені будівлі на поселенні - господарського або промислового призначення. Відсутність культурного шару вказує на те, що поселення існувало з певною періодичністю. Переважно західна орієнтація померлих у Шестовицькому могильнику може вказувати на здійснення їх навесні та восени. Зазначені особливості підтверджують думку щодо торговельно-ремісничої атрибуції поселення цього періоду [Толочко, 1989, с. 159-167].

ПЕРІОД III (середина XII - кінець XII ст.). До нього відносяться два житла, досліджені Д.І. Бліфельдом у східній частині городища, кліті у валу, залишки житла та наземна будівля, відкриті В.П. Коваленком на території посаду. Кераміка тонкостінна із закругленими

вінцями і боріздкою з внутрішнього краю. Поселення поділено на городище та посад. Знахідки скляних браслетів, трубчастих замків дозволяють датувати час існування посаду та городища серединою - кінцем XII ст. Цьому не протирічить і датування натільної іконки [Андрощук, Беляева, Блажевич, Якубов, 1996, табл. 1:5], за аналогіями датованої тим же часом [Николаева, 1983]. Цим же часом слід, імовірно, датувати курганну групу в урочищі Узвіз (11 насипів), що є синхронною поселенню та городищу. Спорудження цих насипів на залишках культурного шару IX-X ст. дозволяють датувати їх не раніше XII ст.

У пізньому середньовіччі в північно-східній частині городища функціонувало християнське кладовище: чотири поховання були виявлені В. П. Коваленком, два - розкопками 1993 р.

Порівняємо отримані результати. Достовірно слов'янськими пам'ятками ранньої пори у Подесенні можна вважати волинцевські. Оскільки поява "салтоїдних" керамічних виробів і речей датується серединою VIII ст., то очевидно, що найранішими волинцевськими пам'ятками слід вважати ті, в яких ці матеріали відсутні. Тому волинцевські комплекси Шестовиці є більш ранніми щодо комплексів Чернігова. З іншого боку, найбільш ранні "дружинні" кургани з'являються спершу в Шестовиці (близько 900 р.), а у Чернігові вони з'являються лише в середині - другій половині X ст. Слід вважати, що волинцевські старожитності Шестовиці, як і власне волинцевські, а згодом роменські матеріали Чернігова, за своєю суттю були окремими епізодами в історії етнокультурних процесів у даному регіоні. Епізодичність ця, імовірно, обумовлювалася не тільки політичними колізіями на Дніпровському Лівобережжі, викликаними, можливо, походами Мервана у 737 р., походами русів або активізацією печенігів на початку X ст., що, безперечно, вплинуло на значні переміщення населення, але, насамперед, це обумовлено системою ведення господарства на цій території. Відомо, що на Чернігівщині практично до XVIII ст. існувало вирубно-орне землеробство. При такому веденні господарства посівні ділянки лісових розкорчовувань існували недовго - від одного до трьох років, після чого їх покидали. Це змушувало землероба перебувати в постійному русі, часто

змінювати поселення-починки. Оселяючись в одному місці і зібравши один-два врожаї, він при перших ознаках недороду підшукував собі інше місце і оселявся там. При цьому особлива перевага пониженим ділянкам берегів, схилам пагорбів, відкритим високим і похилим місцям [Петров, 1965, с. 13-20]. Виходячи з цього, можна припустити, що виділені етапи генезису Чернігова [Коваленко, 1988] відбивають певною мірою процес освоєння території землеробами-вирубниками.

Отже, повертаючись до проблеми “парності” Чернігова та Шестовиці, можна погодитися з висновком, що зміни Шестовиці Черніговом сталися в результаті обмеження торгівельної активності скандинавів, занепаду Хозарії та зміцнення Київської Русі, що неуможливили подальше функціонування неконтрольованої великокнязівською владою міжнародної економічної структури, в якій Шестовицький торговельний центр відіграв важливу роль [Толочко, 1988, с. 164].

Виникає питання, чи знайшов відображення цей процес у писемних джерелах? Гадаємо, що так. Зокрема, заслуговує на увагу договір 945 р. Русі з греками, в якому говориться: “А великий князь руский и боляре его да посылають въ Греки къ Великимъ царемъ греческимъ корабли, елико хотять, со слы и с гостье сребрени; ныне же уве дель есть князь Вашь посылати грамоты ко царству нашему; иже посылаеми бывають от нихъ послы и гостье, да приносять грамоту, пишущие сице: яко послахъ корабель селико, и от техъ да увемы и мы, оже съ миромъ приходятъ. Аще ли безъ грамоты придуть, и противятся, да убъени будутъ, да не изищется смерть ихъ от князя Вашего. Аще ли убежавше в Русь придуть, мы напишемъ ко князю Вашему, яко имъ лобо, тако створять” [ПВЛ, 1996, с. 24]. Свого часу А. М. Сахаров цілком слушно зазначив, що ця стаття договору віддзеркалює намагання київської влади стежити за тим, щоб від імені Русі у Візантію не могли прийти ворожі їй елементи [Сахаров, 1980, с. 242]. На мою думку, цитована стаття мала на меті врегулювати неконтрольований потік ватаг русів у Візантію. Відтепер легітимною владою наділявся тільки київський князь, на якого покладалося контролювання всіх військово-торгівельних експедицій з Русі до Візантії.

Вірогідно, спочатку обмежувалася ку-

півля купцями-русами певних видів товарів: “Входяще же Русь в градъ, да не творять пакости и не имеютъ волости купити паволокъ лише по 50 золотникъ; и ть я запечатаетъ и дастъ имъ” [ПВЛ, 1996, с. 24]. Що саме являли собою ці печатки, можна встановити на підставі вже згадуваної нами візантійської конусної печатки, знайденої в одному з поховань Шестовицького могильника [Бліфельд, 1977, с. 151]. На думку Дж. Шепарда, така печатка могла ставитися на воску - одному з основних товарів, імпортованих русами у Візантію, і могла належати комусь з членів імператорської родини. Крім цього, дослідник не виключає можливості належності її посадовим особам, що мали справу з іноземцями [Shepard, 1986, р. 263-264].

На останньому етапі військово-торгівельна діяльність поселень типу Шестовиці була обмежена запровадженням полюддя, опис якого знаходимо у Костянтина Багрянородного: “їх архонти виходять з усіма росами з Кіава і вирушають у полюддя, яке називається “кружлянням”, а саме у Славинії вервіанів, другувитів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, які є пактіотами росів” [Константин, 1991, с.51]. Роль осередків збирання данини відтепер відіграють нові фортеці - Мілініски (Смоленськ), Теліуци (Любеч), Чернігога (Чернігів) та Вусеград (Вишгород).

Показово, що випадок парного розташування Чернігова і Шестовиці має одну суттєву особливість, яка відрізняє їх наприклад від Гньоздова і Смоленська. Справа в тому, що великі “князівські кургани” розташовані в Гньоздівському могильнику на спільному могильнику поруч з іншими типами поховань. У Шестовицькому могильнику великих “князівських курганів” немає - вони в Чернігові, що зближує ці пам'ятки з Біркою та Адельзо. У Бірці також відсутні великі королівські кургани. Вони розташовані через протоку в Хувгородені на Адельзо. Тут озеро Меларен утворює гавань, у напрямку якої витягнуто плато з терасами, на одній з яких у XIII ст. споруджено королівський палац. На захід від плато ланцюгом тягнуться великі кургани, в одному з яких - Скопінтулли - відкрито багату кремацію в човні у супроводі намиста, пряжки, поясних бляшок, фібули, списа, скрамасакса, гребінця та кінського спорядження, датоване кінцем IX - початком X ст. [Rydh, 1936] (рис. 54).

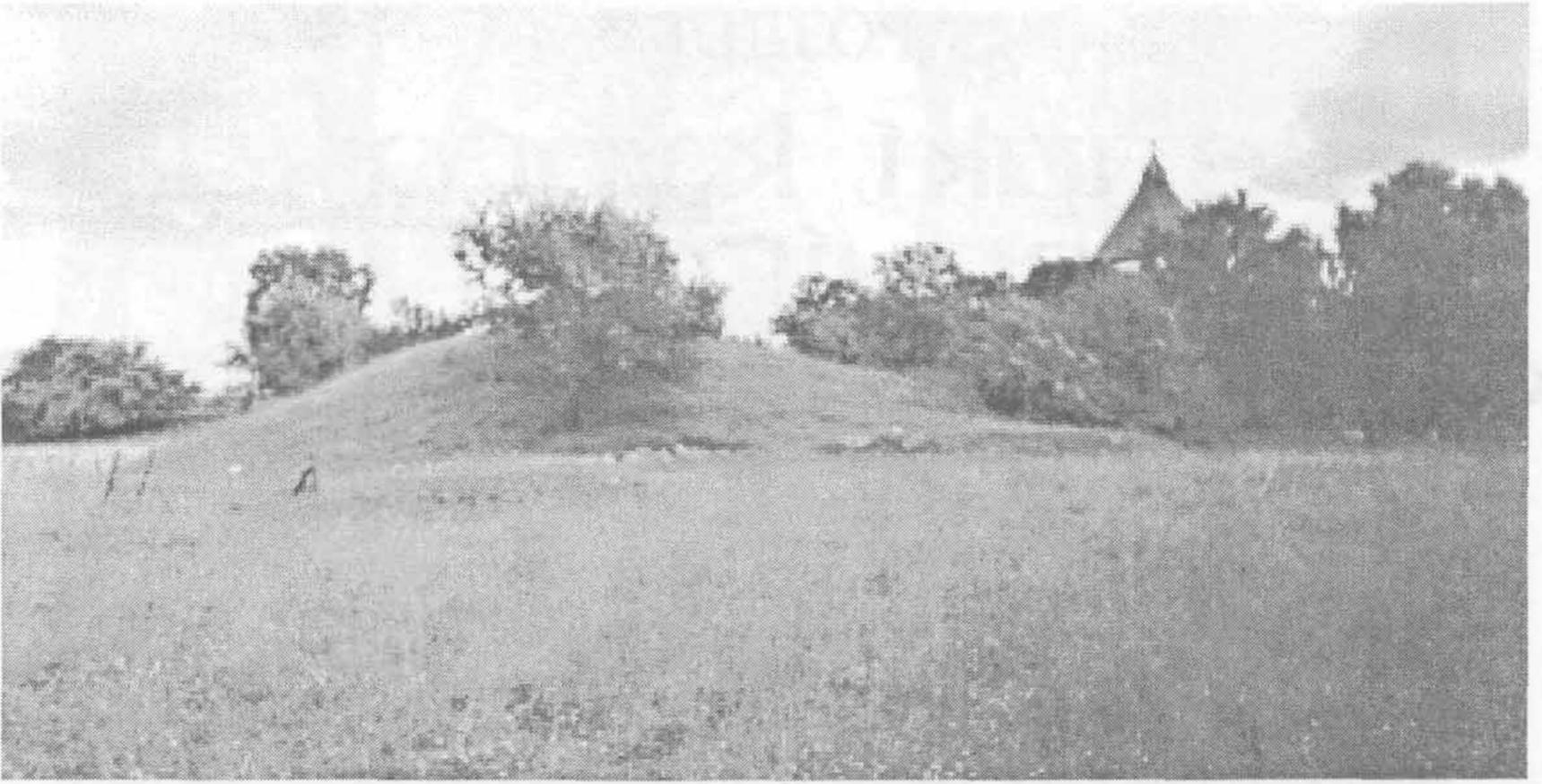

Рис. 54.

Великий курган в Хувгордені на Адельзо. Фото автора.

У 1991-1995 рр. на території Хувгордена виявлено культурний шар з старожитностями, синхронними Бірці [Carlsson, 1995]. Оскільки протягом раннього середньовіччя Швеція була “мандрівним королівством”, дослідники вважають, що король у Бірці постійно не перебував, а змінював свої тимчасові резиденції, поблизу яких іноді зводилися великі кургани. Такі резиденції могли розміщуватися поблизу священних місць та тингів - місць загальних зібрань. Саме в такій перспективі і можуть розглядатися взаємовідношення між Шестовицею та Черніговом.

Згодом договір Русі з Візантією 945 року значно обмежив військово-торгівельну діяльність контингентів, зосереджених в тор-

говельних центрах типу Шестовиці, Гньоздова, Тімерьова та ін. Не маючи колишніх виходів на зовнішньо-економічну торгівлю, переважна більшість цих центрів припиняє своє існування, а решта зазнає остаточного розгрому і занепаду після нищівного східного походу Святослава. Разом з тим, поселення, подібні Шестовиці, активно сприяли формуванню культурно-економічного значення певних регіонів та створенню економічних структур і соціального середовища, в яких виникали нові міста [Носов, 1993] та формувалася давньоруська культура. У цьому відношенні Шестовиця є безперечним хронологічним попередником Чернігова, так само як Гньоздово є попередником Смоленська, Городище - Новгорода, а Сарське - Ростова.

РОЗДІЛ V

Великі кургани Чернігова в контексті слов'яно- скандинавських культурних традицій

Монументальні кургани дружинних некрополей Чернігова та Гньоздова є унікальним явищем у давньоруському поховальному обряді (рис. 55).

Специфіка ритуалу спорудження цих поховальних пам'яток дозволила дослідникам виділити їх у особливу категорію пам'яток [Спицын, 1899; Рыбаков, 1949; Петрухин, 1975; Булкін, 1975; Андрощук, 1993; Седых, 1996; Михайлов, 1996]. О. А. Спіцин вперше звернув увагу на зовнішню подібність цих споруд до "сопок" - поховальних пам'яток Новгородської землі [Спицын, 1899]. Походження останніх дослідник пов'язував зі скандинавськими традиціями, при цьому маючи на увазі три королівські кургани Старої Упсали (рис. 56).

Висновок О. А. Спіцина має своїх прихильників [Конєцкий, 1988]. Навіть пропонувалася ідея своєрідної "еволюції" монументального поховального обряду [Андрощук, 1993], однак деякі її положення залишилися неаргументованими. Насамперед це стосується проблеми хронологічного співвідношення основних еволюційних ланок. Зокрема, Д. О. Мачинський та В. П. Петренко піддали сумніву можливість впливу упсальських курганів та виникнення сопок, посилаючись на хронологічний розрив між ними (кургани Упсали VI ст., в той час як сопки з'являються у другій половині VIII ст.) [Мачинський, Мачинская, 1988; Петренко, 1994, с. 33-40]. Однак відсутність перехідних еволюційних ланок говорить лише про ступінь дослідження цих пам'яток, що повністю не виключає можливості такої еволюції, тим більше,

що великі кургани відомі у Скандинавії і у добу вікінгів. Ця обставина вимагає розгляду типологічно близьких пам'яток Північної Європи.

Як показали останні роботи, монументальні насипи Скандинавії досить різноманітні [Müller-Wille, 1992, s.1-20]. Зокрема, найранішими курганами, що датуються Меровінгською або Вендельською добою, є три кургани Старої Упсали (діаметром 60-70 та висотою 9-12 м), що містили спалення, огорожені камінням та перекриті глиною дерев'яні конструкції. У двох похованнях знайдені залишки коштовностей, озброєння, кераміку та кістки тварин. Синхронними упсальським є кургани з Хьогому (Högom), Медельпаду (Medelpad) та Бертнему (Bertnem) у Північному Трьонделагу (Центральна Норвегія). У великих курганах Хьогому знайдено дерев'яну камеру, перекриту камінням (VI ст.) та кремове поховання, датоване V ст. Близькими скандинавським є великі кургани Східної Англії (Саттон-Ху, Соффолк), де знайдено поховання у ладді VII ст. Кургани Хьогому, Медельпаду, Бертнему та Старої Упсали розташовувалися в лінію. Як вважає М. Мюллер-Віллі, ці насипи розташовувалися у значних політично-релігійних центрах Північної Європи [Müller-Wille, 1992, s.2-4].

Хронологічно пізнішими є великі кургани доби вікінгів. До них відносяться дев'ять курганів з Борре (Ослофьорд), один з яких містив поховання у ладді X ст., та два монументальні кургани датського Еллінгу. Північний курган Еллінгу був насипаний ще за доби бронзи. У X ст. на його вершині було споруджено поховальну камеру розмірами

Рис 55.
Курган Гульбище у Чернігові. Фото автора.

Рис.56.
Королівські кургани Старої Упсали. Фото автора.

6,75x2,6 м та висотою 1,45 м, де знайдено кістки людини, тварин та рештки прикрас. Поховання, датоване 958-959 рр., пов'язується з могилою короля Горма. У південному кургані поховання не виявлено, але в ньому знайдено уламок дубового дерева, що має дендродату 964+/-8 років [Krogh, 1983, p.183-216].

Шведський археолог О. Хіенстранд класифікував монументальні кургани Швеції засновуючись на діаметральній та висотній різниці насипів. В результаті підрахунків насипи діаметром 20-29 м атрибутовані ним, як "великі кургани" (Großhügel), а насипи діаметром від 30 та більше метрів визначені "королівськими" (Königshügel). За отриманими дослідником даними до "великих курганів" віднесено - 197, а до "королівських" 46 з 243

зареєстрованих [Müller-Wille, 1992, s.8-10].

Подібний висновок викликає певні сумніви. Важко уявити таку кількість аристократії навіть протягом 500 років. Головними аргументами аристократичної атрибуції великих курганів є їх територіальна пов'язаність з королівськими садибами навколо озера Меларен та Вестерйотланду і велика кількість трудовитрат, необхідних для їх спорудження, що повинно передбачати наявність залежної категорії населення. У даному зв'язку вимагає більш ґрунтовних пояснень спорудження монументальних курганів без поховань. Наприклад, існування південного кургану в Еллінгу пояснюють необхідністю оформлення певної геометричної композиції [Krogh, 1982, p.188]. Як уявляєть-

ся, ряд монументальних насипів могли насипатися для громадських та ритуальних потреб. Зокрема, Плоский курган в Упсалі мав назву “тинговий” або “судовий курган” (“Tings eder Richterhügel” за М. Мюллером-Віллі). Окремі насипи могли бути місцями жертвоприношень та інших культових відправ. Хрестоматійно відомим є свідчення Адама Бременського про язичницький храм в Упсалі. Свого часу ще Г. Вігвуссон застерігав від буквального сприйняття цієї інформації. Зважаючи на те, що археологічно наявність храму в Упсалі не зафіксовано, а відомі лише великі кургани, можна припустити, що в основі інформації Адама Бременського лежить пізніша фольклорна традиція, заснована на знанні класичних авторів та Біблії, зокрема опису храму Соломона [Nordahl, 1996, s.60-62].

Високі поховальні пам'ятки Північного Заходу Східної Європи також є досить складним культурно-хронологічним явищем. На цей час визначено дві основні традиції спорудження цих пам'яток, одна з яких, на наш погляд, тісно пов'язується з традицією спорудження великих курганів Подніпров'я. Виділена група пам'яток характеризується такими особливостями [Кузьмін, 1990]:

1) вертикальний поділ внутрішнього простору кургану на декілька чітко виражених зон; сліди активної ритуальної діяльності на майданчику перед спорудженням насипу;

2) розташування в насипу тільки одиночних “основних” поховань або відсутність взагалі поховань у самому кургані;

3) розташування курганів на відкритих місцях, у безпосередній близькості від поселень;

4) речовий комплекс цих пам'яток повністю тотожний матеріалам нижніх шарів значних поселенських центрів. За спостереженням С. Л. Кузьміна, “ця гетерогенна культура є в дійсності раннім етапом давньоруської культури” [Кузьмін, 1990].

Розглянемо чернігівські кургани, досліджені Д. Я. Самоквасовим у 1872-1873 рр. [Самоквасов, 1908, с. 195-197]. Насамперед заслуговує на увагу їх топографія. Кургани Гульбище та Безіменний розташовані у районі печерного Іллінського монастиря і зараз відокремлені глибоким яром від Єлці, де знаходиться Чорна Могила. Свого часу М. Мар-

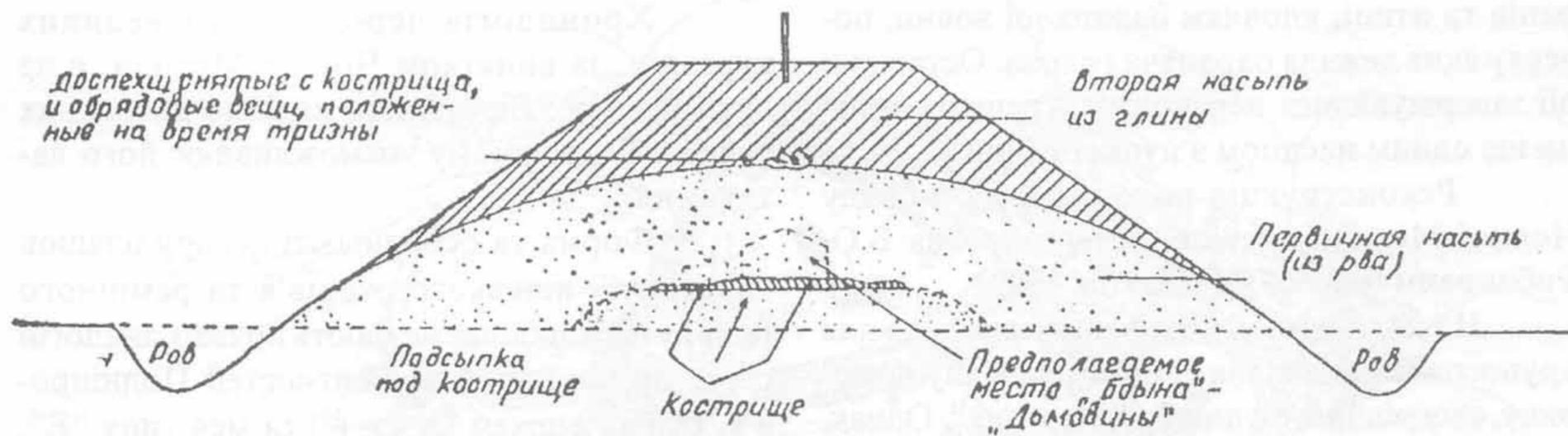
ков, один з перших дослідників Чернігова, зазначав: “Місце це, як і уся підвищена від нього місцевість у напрямку по течії Десни, називалася здавна Болдиною горою, яка зараз, починаючи від монастиря (Єлцького) відокремлена ярами” [Марков, 1803, с. 20-21]. На північний схід від Чорної Могили розміщувався ще один високий курган, який, на жаль, не зберігся подібно до решти аналогічних насипів, що височіли на давньому Олеговому полі.

Аналіз поховального обряду великих курганів дозволяє визначити ряд характерних особливостей цих пам'яток.

ГУЛЬБИЩЕ. Висота 8,6 м, окружність близько 100 м. Форма насипу конічна. Курган оточений ровом, що переривався з трьох боків перемичками. Ширина рову 5,76 м, глибина 2,88 м. Верхівка насипу являла собою майданчик окружністю 21,6 м. Вогнище споруджене на невеликій піщаній підсипці. У його межах знайдено залишки перепалених кісток, кістки бика, собаки, пташки та риби. Поверх вогнища був насипаний перший насип, на якому встановлювали залізний казан з перепаленими залишками баранячих кісток та вовною. Жертовну їжу накривали скипілою масою військового спорядження, після чого весь первинний насип перекривався остаточно насипом з цупкої глини.

БЕЗІМЕННИЙ. Висота 7 м, діаметр 21 м. Форма насипу конічна. Курган оточений ровом шириною 4,22 м та глибиною 1,65 м. Спалення зафіксоване у насипу на незначній підсипці. У межах вогнища знайдено перепалені кістки чоловіка та поховальний інвентар. Імовірно, відсутність на верхівці початкового насипу залізного казана із залишками тризни можна пояснити частковими розкопками кургану (спочатку насип було знято на половину висоти, після чого закладено колодязь). Складається враження, що з усіх трьох курганів Безіменний є пам'яткою, дослідженою лише частково (Д. Я. Самоквасов дійшов до піщаної підсипки, після чого припинив розкопки), і можна лише гадати, що його поховальний обряд подібний двом іншим курганам.

ЧОРНА МОГИЛА. Висота 11 м, діаметр 125 м. Форма насипу конічна. Курган оточений ровом шириною 7 м. Вогнище, споруджене на піщаній підсипці, діаметром 10 м і висотою 1,15 м. У центральній частині вогнища знаходився поховальний інвентар. Після спалення вогнище було засипане ґрунтом з

Разрез кургана «Черная Могила» по уточненным данным

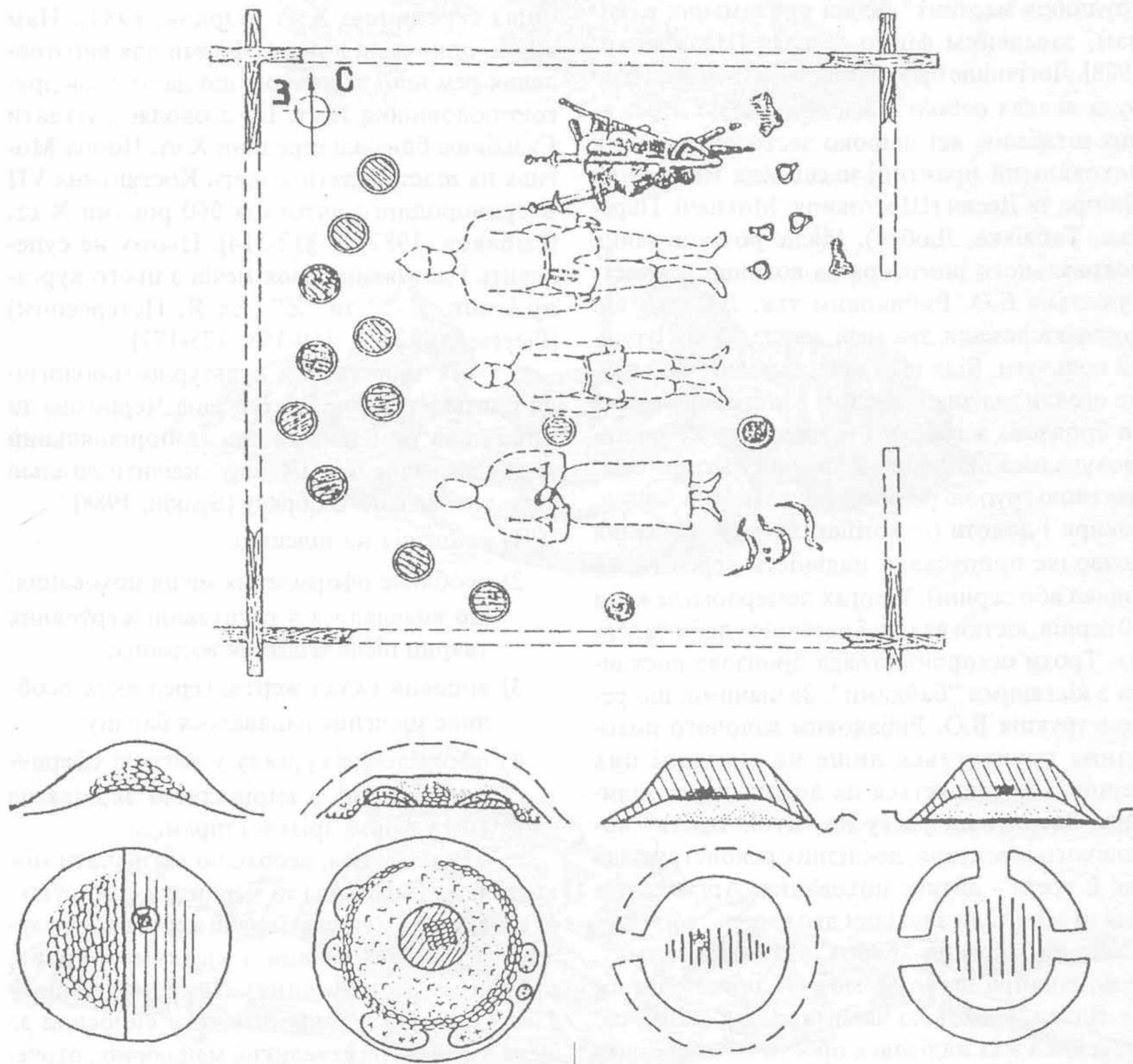

Рис.57.

Реконструкція поховального обряду Чорної могили за Б.О.Рибаківим та великі кургани Північної та Східної Європи: 1 - Упсала, 2 - сопки, 3 - Гньоздово, 4 - Чернігів.

рову. На верхівці початкового насипу поставили залізний казан, заповнений кістками баранів та птиці, клоччям баранячої вовни, поверху яких лежала бараняча голова. Остаточні дії завершувалися перекриттям решток трізни ще одним насипом з цупкої глини.

Реконструкція поховального обряду Чорної Могили вперше запропонована Б.О. Рыбаковим (рис. 57) [Рыбаков, 1949].

На його думку, поховальна споруда для трупопалення являла собою дерев'яну домовину, своєрідний "будиночок мертвих". Однак, зазначимо, що для подібної реконструкції занадто мало даних, а традиція спорудження "будинків мертвих" більш притаманна районам, заселеним фінно-уграми [Назаренко, 1988]. Логічніше було б припустити, що ця споруда являла собою щось подібне до дерев'яних штабелів, які широко застосовувалися в поховальній практиці населення межиріччя Дніпра та Десни (Шестовиця, Мохначі, Пересаж, Табаївка, Любеч). Місце розташування поховального інвентаря на вогнищі реконструюється Б.О. Рыбаковим так. Ліворуч від чоловіка лежали два мечі, спис, шабля, уривки кольчуги. Біля ніг - щит. Поблизу цієї групи стояли залізна посудина з кістками барана та бронзова жаровня з вуглем. Тут же розташовувалися два коня. У східній частині компактною групою розміщувалися ключі, замки, сокири і долота (їх компактне розташування дозволяє припускати наявність дерев'яного ящика або скрині). У ногах померлого лежали 10 серпів, кістки великої рогатої худоби та зерна. Трохи осторонь стояла бронзова посудина з кістяними "бабками". Зазначимо, що реконструкція Б.О. Рыбаковим жіночого поховання ґрунтується лише на знахідці цих серпів, що уявляється не досить переконливим. Звернувши увагу на "дублетність" чоловічого інвентаря, дослідник реконструював ще й третє - дитяче поховання. Аргументом для цього стали знахідки двох мечів, двох шоломів та кістяних "бабок". На нашу думку, різні розміри шоломів можуть пояснюватися не тільки їх віковою належністю, а й тим, що менший з них надівався просто на непокриту голову, тоді як більший - на парчову шапку, залишки якої збереглися з внутрішнього боку шолома. Крім того, знахідки кістяних "бабок" нерідко трапляються в дружинних похованнях і також не є віковим показником. Як бачимо, найвірогіднішим є припущення

наявності лише одного поховання в кургані Чорної Могили.

Хронологія чернігівських великих курганів, за винятком Чорної Могили, є не дуже певною. Відсутність надійно датованих речей у Безіменному унеможлиблює його датування.

Форма та особливості декору бляшок "каптану", кінського оголів'я та ремінного набору із Гульбища не мають прямих аналогій серед дружинних старожитностей Подніпров'я. Однак дирхем IX ст. (?) та меч типу "Е", разом з особливостями декору серцеподібних бляшок, дозволяють датувати поховання Гульбища серединою X ст. [Орлов, 1984]. Нам відомі одночасні ливарні форми для виготовлення ремінної гарнітури, що датуються другою половиною X ст. Це дозволяє датувати Гульбище близько середини X ст. Чорна Могила на підставі дати монети Костянтина VII Багрянородного датована 960 роками X ст. [Рыбаков, 1987, с. 312-314]. Цьому не суперечить і датування двох мечів з цього кургану (типи "Т-2" та "Z", за Я. Петерсеном) [Petersen, 1920, s. 150-153, 175-177].

Як зазначалося, культурно-типологічна близькість великих курганів Чернігова та Гньоздова помічена давно. Їх порівняльний аналіз дозволив В.О. Булкіну виділити загальні риси поховального обряду [Булкін, 1988]:

- 1) спалення на підсипці;
- 2) особливе оформлення місця поховання, що виявлялося в групуванні жертвних тварин після згасання вогнища;
- 3) видовий склад жертв, серед яких особливе значення надавалося барану;
- 4) оформлення кургану у вигляді сферичного насипу з вирівняною верхівкою або у формі зрізаної піраміди.

Разом з тим, необхідно відзначити між курганами Гньоздова та Чернігова одну суттєву відмінність у відокремленні жертвовного комплексу (залізні казани з кістками барана, військово спорядження). Зокрема, якщо у Гньоздові жертвний комплекс виносили за межі вогнища на невеликий майданчик, оточений камінням (курган № 20), або групували озброєння на самому майданчику вогнища, то у Чернігові зводили цілий насип, на верхівці якого розміщували жертвний комплекс (рис. 58).

Зазначимо, що знахідки казанів відомі тільки у Норвегії - по обидві сторони Ослоф-

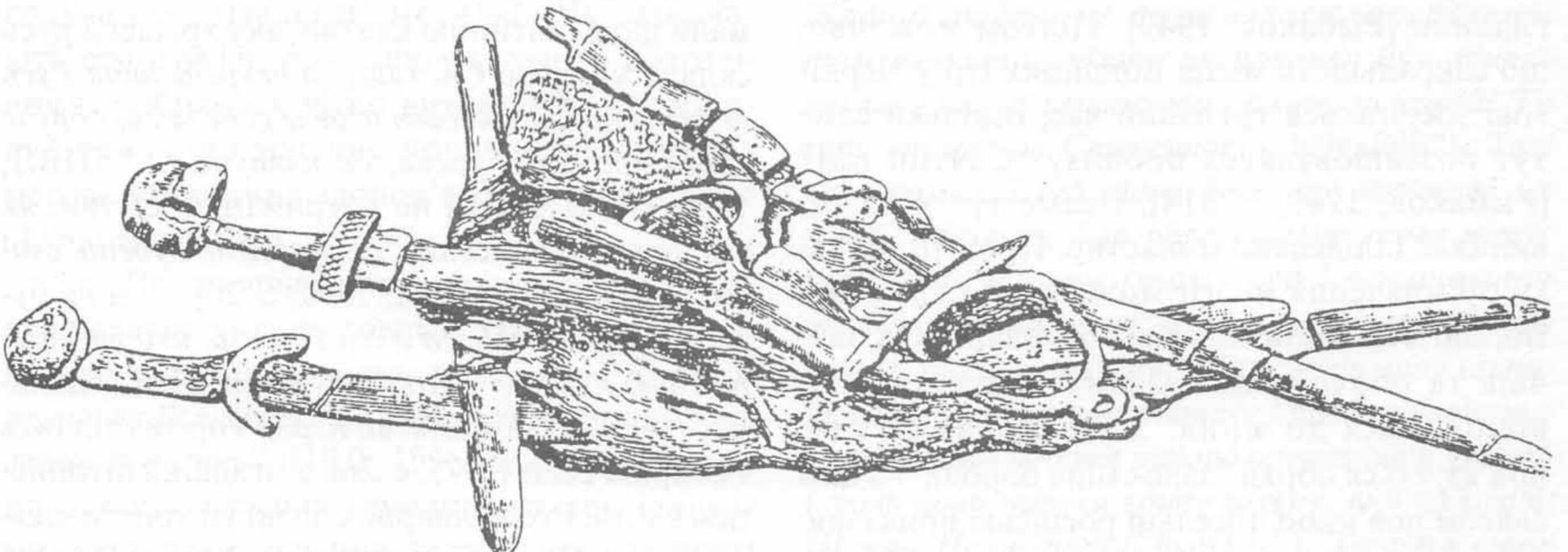
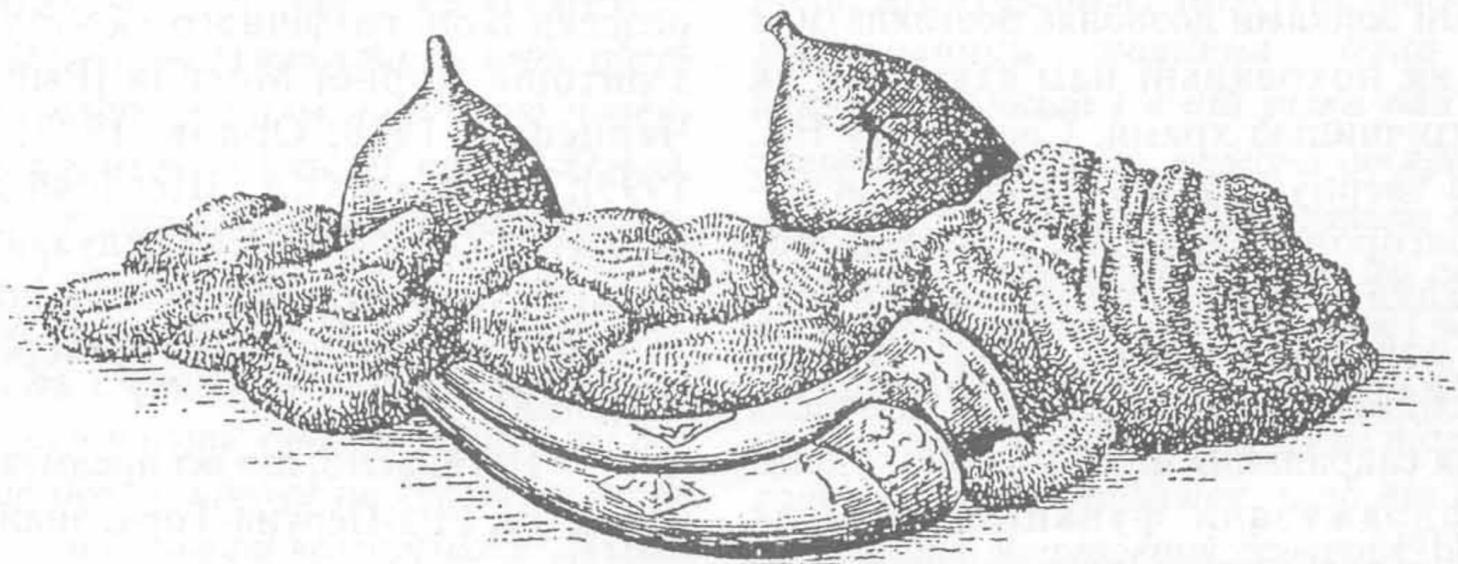
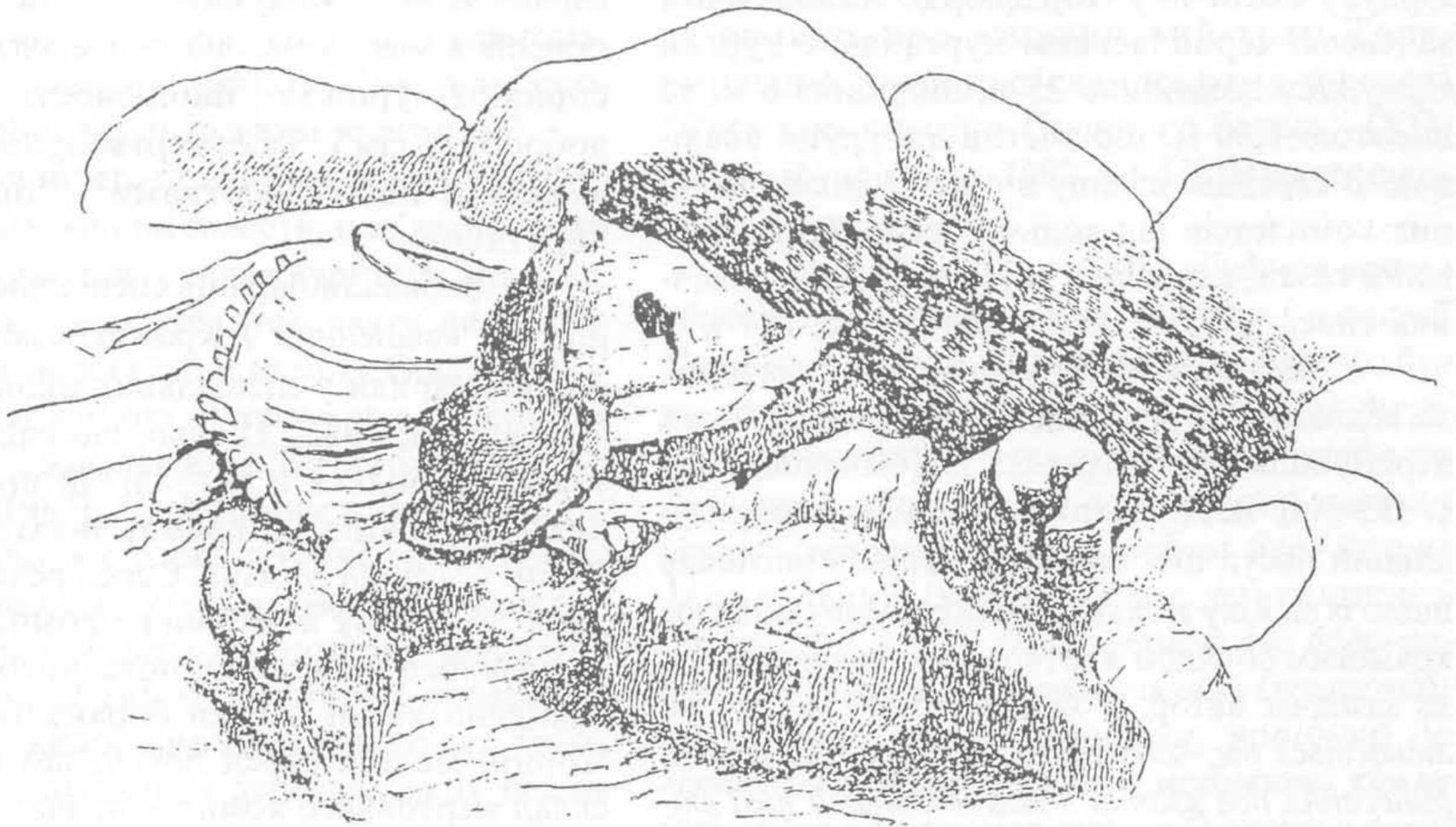

Рис.58.
Жертовні комплекси великих курганів: I - Гньоздово, II - Чернігів.

іорду, у Согні та у Нордфіорді. Найближчим за часом чернігівським курганам є курган Єрмундбу довжиною 25 м, шириною 8 м, та висотою 1,80 м, що містив дві групи знахідок. В середині насипу в одному з поховальних комплексів під кольчугою знайдено залізний казан, в середині якого лежали наконечник списа, меч, сокира тощо [Grieg, 1947].

Завдяки багатій міфологічній традиції, за великими курганами надовго закріпилася атрибуція князівських могил [Рыбаков, 1987, с. 312-314]. В. Я. Петрухін, досліджуючи ритуальний посуд цих пам'яток, дійшов висновку щодо їх зв'язку зі скандинавським язичницьким храмовим обрядом жертвоприношення. Однак, як зазначає автор, - *“незрозумілим і дивним залишається те, чому храмовий обряд жертвоприношення пов'язаний з поховальними пам'ятками Русі”* [Петрухін, 1975, с. 92].

На нашу думку, ритуально-типологічне співвідношення великих курганів з новгородськими сопками дозволяє розглядати їх не тільки як поховальні пам'ятки, а й як своєрідні язичницькі храми. Свого часу Н.І. Платонова звернула увагу на перекази населення Новгородчини, в яких розповідалося про хресні ходи на деякі сопки, де молили Бога принести дощ [Платонова, 1991]. Археологічні дослідження сопок показали, що після припинення сакральних функцій сопок, деякі з них продовжували функціонувати як своєрідні культові центри, навколо яких формувалися пізніші за часом кладовища [Петров, 1993]. Така картина спостерігається й у Чернігові, де навколо Гульбища та Безіменного у XI ст. виникає новий курганний могильник [Рыбаков, 1949]. Цілком можливо, що сакральність місця Болдиних гір у Чернігові зберігалася тривалий час, оскільки саме тут розташовувався поблизу “Святий гай” [Рыбаков, 1949, с. 314], і саме тут у XI ст. виникає Іллінський монастир. Привертає увагу присвячення цього монастиря Іллі. Відомо, що більшість сільськогосподарських звичаїв та обрядів, пов'язаних зі святом Іллі, відносяться до жнив. З Іллею найчастіше пов'язується обряд “завивання бороди”. З цим святом пов'язані чисельні російські приказки: *“Илья - бараний рог”*, *“На пророка Илью - баранью голову на стол”*, *“Бык - Миколу, а*

баран - Илье”. На думку Т. С. Макашиної, ці прислів'я мають магичне призначення - вони сприяють урожаю, плодючості худоби та добробуту сім'ї. Такі жертвоприношення називали в Росії “жертвами”, “биковнею”, “братчиною”.

Забивали баранів спеціальним довгим ножом (“священний”). Кров'ю мазали очі і лоб, а м'ясо варили у спеціальних мідних казанах [Макашина, 1982]. Цікаво, що сліди цих ритуалів відбилися в ритуальній практиці великих курганів. Зокрема, знахідки серпів відомі у Чорній Могилі. Серед речей, що входили до складу жертвовного комплексу, розташованого на верхівці початкового насипу, знайдено казан, кістки барана та вовну. В Чорній могилі серед речей, що входили у склад жертвовного комплексу, знайдено бронзового ідола з завитою борідкою, атрибутованого за скандинавськими аналогіями як Тор [Пушкина, 1984]. Тут ми не ставимо за мету розгляд іконографічного сюжету на одному з ритонів Чорної Могилі [Рыбаков, 1949; Чернецов, 1988; Орлов, 1988; Петрухін, 1995], оскільки О.А. Щеглова довела, що чернігівські ритони є наслідуваннями візантійських оліфантів, що робить композиційне та сюжетне тлумачення безперспективним [Щеглова, 1997].

Нагадаємо, що всі предмети, пов'язані з культом Іллі-Перуна-Тора, знайдено на поверхні початкового насипу і утворюють спільний ритуальний комплекс, своєрідний “символ в дії”, значення якого допомагає зрозуміти договір Русі з Візантією 945 р. Зокрема, після оформлення угоди обидві сторони мали дати обітницю клятви, яку хрещена русь склала у церкві Св. Іллі, *“а некрещенная Русь полагають щиты своя и мече свое наги, обруче своеи прочаа оружья, да клянутся...”* [ПВЛ, 1996, с. 26]. У разі не дотримання клятви, як зазначає літописець, *“да заколенъ будетъ своимъ оружемъ”* [ПВЛ, 1996, с. 26], *“...и да будетъ клятъ от Бога и от Перуна, яко преступи свою клятву”*. Про існування відповідальності у складанні клятви перед Тором свідчить і Старша Едда [1975, с. 26]. У згаданій літописцем клятві Русі є бінарна опозиція: християнська церква Св. Іллі - язичницький храм Перуна - *“...и приде на холмъ* (розрядка наша, А. Ф.),

¹³ Для порівняння наведемо давньоісландське слово “haug” - горб, підвищення, куча, курган, могильний насип.

где стояше Перунъ, и покладаша оружье свое и щиты, и золото". Вірогідно, під "холмомъ, где стояше Перунъ" маються на увазі споруди, подібні чернігівським курганам¹³.

Є усі підстави припускати, що на Русі існували фольклорні сюжети, пов'язані із звичаєм спорудження великих курганів. Зокрема, дослідники давно звернули увагу на те, що літописний переказ про помсту Олега деревлянам являє собою літературну переробку поховального фольклору [Котляр, 1986, с. 98; Рыбаков, 1987]. Своєрідним ключем до такого розуміння є слова літописця: "И повеле людемъ своимъ съ судити могилу велику, и яко соспоша, и повеле трызну творити" [ПВЛ, 1996, с. 28]. Фольклорна переробка мотиву Ольжиної помсти складається з трьох сюжетів: 1) поховання деревлянських послів з ладдею у ямі; 2) спалення деревлянських послів у бані; 3) спалення деревлянського міста. У останньому сюжеті провідну роль відведено птахам: "...и повеле къ коемуждо голуби и къ воробьеви привязывати церъ, обертывающе въ платки малы, нитькою поверзываютъ къ коемуждо ихъ. И повеле Ольга, яко смерчеся, пустити голуби и воробьи во емъ своимъ. Голуби же и воробьеви полетеша въ гнезда своя, голуби въ голубники, врабьеви же подъ стрехи; и тако възгарахуся голубьници, ово клетки, ово веже, ово ли одрины, и не бе двора, идеже не горяше и не бе лезе гасити, вси бо двори возгорешася" [ПВЛ, 1996, с.29]. Згадка у літописі саме цих птахів, на нашу думку, є також не випадковим, а фольклорним переусвідомленням загальнослов'янського звичаю поминати пращурів годуванням птахів на могилах. Як зазначають етнографи, факт обов'язкового розговіння горобцями у чітко визначений час нагадує релігійно-магічне поєднання жертви з метою отримання здоров'я та життєвих благ [Тульцева, 1982].

Легендарний переказ про помсту деревлянам закінчується словами: "И възложиша на ня дань тяжьску, 2 части дани идеца Киеву, а третьяя Вышегороду к Ользе; бе бо Вышгородъ градъ Вользинъ" [ПВЛ, 1996, с. 29]. Традиційно останнє речення тлумачиться дослідниками, як доказ існування феодальної власності на міста у X ст. Однак, як уявляється, розкрити її реальний зміст допомагає літописний

уривок про обітницю клятви нехрещеної Русі та оповідь про язичницький храм Тора, вміщений у давньоісландському джерелі "Сага про людей з Піщаного берега" (XIV ст.) [Eyrbyggja saga, 1897, s.1-13]. Нижче наводимо її уривок:

"Він (Торольв - А.Ф.) збудував велику обитель поблизу Храмової Затоки і назвав її Храмовим Двором. Там він спорудив храм, і був то великий будинок, і у бічній стіні були двері. У храмі посередині стояли стовпи почесної лави (прибиті) цвяхами, які називалися "священні цвяхи" (reginnaglar). Посередині було велике Місце Миру (власне, саме святилище - "friðstaðr" - А.Ф.). Поза храмом був будинок, що нагадує сучасний вівтар у церкві, і стояв там жертовник посеред долівки, подібний до вівтаря, і лежало там одне незімкнене кільце ("ok la þar a hringr einn mottaus") вагою у двадцять унцій, і повинні були там клястися усі. Те кільце повинен був мати жрець на руці, коли відбувалися загальні зібрання. На жертовнику повинна була стояти жертовна чаша і в ній різка для кроплення жертовною кров'ю, подібна до кропила (церковного). ...Навколо жертовника у прибудові до храму було місце жерця. До свого храму всі люди мали платити податок і повинні були всі приїжджати до жерця, боцїмто на тинг до хавдинга і зобов'язані були підтримувати годі за власний рахунок, щоб він не покинув храм і мав жертовний бенкет ("blotveizlur"). Торольв дав ім'я Тора мису між Списовим Фіордом та Храмовою Затокою. На тім мису стояла гора, яка також була священна ("þvi fjalli hafði Þorolfr sva mikinn atrunað"). Жодній людині не дозволялося перебувати там нечистий, ніхто не повинен був вбивати на горі, ні (випасати) вівців, ні коней. Ту гору він назвав Священною ("helgafelli"). Там він і помер, і уся рідня його, що мешкала на мису. Оскільки Тор обрав землю того мису, звелів він чинити (там) суд і встановити там окружний тинг, а також велике святилище ("mikill helgastaðr"). Він звелів, щоб ніхто не смів оскверняти рівнину кровопролиттям і щоб ніхто не смів випорожнюватися (там) і мали вони тільки єдину ихеру, яку називали Шхера Нечистот ("dritsker"). Торольв став великою людиною, заможно жив у господарстві й мав при собі багато людей, тому

¹⁴ Цікаво, що у Вишгороді донедавна скандинавські старожитності не були відомі. Лише у 1984 році при будівництві місцевого кінотеатру випадково знайдено залишки поховання з уламками фібули типу ЯП-51-с.

що там була добра їжа та здобич”.

Для нас значний інтерес становить опис жертovníка з розімкнутим кільцем, що перегукується з літописною оповіддю про клятвенний ритуал Русі, а також згадка святилища (“*helgastaðr*”). Свого часу О.О. Ридзевська підкреслила імовірність пояснення імені “Ольга” від давньоісландського дієслова “*Helga*” - “освячувати, присвячувати, оголошувати щось своєю власністю”. Саме вона звернула увагу на близькість літературної характеристики Ольги скандинавській Сігрід Гордій, яка також розправилася зі своїми жєніхами, спаливши їх у будинку, де влаштувала для них бенкет [Ридзевская, 1978, с. 195-199]. Виходячи з цього і враховуючи значення давньоісландського “*staðr*” - “місце, обійстя, велика садиба, резиденція священника”, - отримуємо переклад давньоісландського “*helgastaðr*” як “градь Вользинь” або “священне обійстя”, яке і могло являти собою щось подібне до великих курганів-храмів. Однак побіжно виникає питання, чому в літописі “священне обійстя” пов’язане саме з Ольгою? Гадаємо, що і тут ми маємо справу з прикладом іншої кальки - з давньоісландського “*helgafelli*” - “священна гора”, що пов’язується з досі відомою “Ольжиною горою”, розташованою в межах давньоруського городища Вишгорода¹⁴. Таким чином, переконуємося ще раз в одному з численних прикладів “десакралізованої історичної традиції” (визначення О.П. Толочка).

Тепер повернемося до питання щодо соціального статусу похованих у великих курганах. Традиційно вважається, що чернігівські, як і гньоздівські, кургани є могилами невідомих князів [Рыбаков, 1949]. В.Я. Петрухін нещодавно піддав сумніву цю точку зору, висловивши припущення, що у Чорній Могилі міг бути похований воєвода-посадник київського князя [Петрухин, 1995, с. 171, 193]. Така думка раніше висловлювалася Д.О. Мачинським, який вважає, що у Чорній Могилі поховано літописного воєводу Претича [Мачинський, 1988]. На мою думку, князь та воєвода - далеко не всі кандидатури для такого поховання. Похованим міг бути звичайний жрець. На думку Б.О. Рыбакова, на Русі існував жрецький стан, який брав активну участь

у військово-торгівельних експедиціях русів [Рыбаков, 1987, с. 349]. Як уявляється, в підґрунті такого висновку лежить дещо модернізований погляд на жерців, як на щось подібне до християнського кліру. Імовірно, механізм утворення соціального інституту жрецтва у реальності був набагато гнучкішим і не являв собою замкнену соціальну касту. Це підтверджує і “Сага про Храфнкеля, годі Фрейра”. Звернемося до місця, де оповідається, за яких обставин Храфнкель став годі (жерцем) бога Фрейра: “*І тоді Храфнкель заволодів землею у Головному Подвір’ї і приніс великі жертвоприношення. Храфнкель збудував великий храм. Жодному з богів не був він так відданий, як Фрейру, і віддавав йому всю свою найкращу здобич, яку мав. Храфнкель заселив всю долину і дав (людям) землю, однак забавив стати їх господарем і взяв годорд над ними¹⁵. З цього часу його ім’я стало довшим і звалося Годі Фрейра (“*Freysgoði*”). І був (він) дуже несправедливий, але добрий умілець (“*mentr vel*”)* [Halleux, 1963, s. 81].

Інший приклад містить “Сага про людей з Піщаного Берега”: “*Хрольв був великим хавдингом і найбільш заможним чоловіком (“*gausnağmađur*”). Він охороняв на острові Храм Тора і був його шанувальником (буквально - “був його великим другом” - “*mikill vinğ forğ*”). І тому він був названий Торольвом. Він був великою і сильною людиною, дуже гарним і мав велику бороду, тому його називали Мострарська Борода (від острова Мострар). Він був шанованою людиною на острові (“*var gofgastr mađr i eyjunni*”)*”.

Як бачимо, наведені свідчення саг переконують нас у тому, що інститут жрецтва був досить самостійною структурою, для чого були необхідні дві головні умови: бути власником землі, на якій споруджувався храм, та “великим другом” особливо шанованого бога. Наявність цих двох умов забезпечувала “готорд” - добровільна сплата населенням податку за ритуальні послуги. Можливо, що саме на такий кшалт жерці і могли бути похованими у великих курганах Чернігова та Гньоздова, іншу причину для залучення великої кількості людей для такого масштабу земляних робіт важко припустити.

¹⁵ У перекладі О. А. Смирницької, речення “*tok gođorđ yfir þeim*” перекладене як “проголосив себе їх годі” [Исландские саги, 1978, с. 939]. Однак, якщо зберегти максимальний буквализм оригіналу, то “взяв годорд над ними” передбачає забезпечення надходження певних пожертв на храм.

Підводячи підсумки, зазначимо, що феномен виникнення та формування поховального обряду великих курганів є досить складним, але самобутнім явищем. Попри всі прямі та опосередковані культурні аналогії, таких

пам'яток у Скандинавії немає. Складна контамінація слов'янських та скандинавських рис поховального обряду засвідчують складні синкретичні культурні процеси, що прискорили остаточну культурно-територіальну інтеграцію "Руської землі".

Висновки

Як свідчить аналіз писемних та археологічних джерел, формування історичних назв “Русь” і “Северь” було досить складним процесом, пов’язаним з особливостями ставлення давнього населення до окремих територій, в становленні якого визначаються два основні чинники - географічний та соціальний.

Не менш складно відбувався процес генези давньоруської культури на даній території. З одного боку, в житлових комплексах Києва, Любеча, Радичева, Горбова та Новгород-Сіверська формування давньоруської культури на базі роменських старожитностей засвідчене археологічно. З іншого - їх майже цілковита “розчинність” серед давньоруських пам’яток та концентрація найраніших давньоруських старожитностей навколо Шестовицького комплексу дозволяють дійти висновку стосовано його значного впливу на формування давньоруської культури на території, що пізніше стала складовою частиною “Руської землі”.

У IX-X ст. в межиріччі Дніпра та Десни з’являються укріплені городища, на яких фіксується ювелірне виробництво (Гущин, Виповзів), напівсферичні кургани з кремаційними спорудами у вигляді чотирикутних або квадратних дерев’яних штабелів, поширюється ранньогончарна давньоруська кераміка.

Розселення слов’ян у північно-східному напрямку співпало з початком функціонування “Хозарського шляху” на Дніпровському Лівобережжі (Дон - Сіверський Дінець - Сейм - Десна - Дніпро), що пов’язав територію Подніпров’я з країнами Сходу, Хозарським каганатом та Балтикою. Таке розв’язання питання суперечить сталим уявленням щодо “варязької проблеми” та питання виникнення “дружинної” поховальної культури у межиріччі Дніпра та Десни.

Як відомо, у літературі загальноприйнятим є уявлення про те, що просування норманів у Середнє Подніпров’я здійснювалося в чітко меридіональному напрямку з півночі на

південь, по шляху “з Варяг у Греки” [Кирпичников, Лебедев, Булкін, Дубов, Назаренко, 1980; Рыбаков, 1982]. Внаслідок асиміляції нормани розчинялися в слов’янському середовищі. Зокрема, Д.І. Бліфельд підкреслював: *“Частина поховань (шестовицьких - А.Ф.), безперечно, належать вихідцям із Скандинавії, які широко користувалися речами місцевого походження. Цим фактом стверджується думка про те, що нормани, які потрапили на Русь і осіли тут, засвоювали місцевий побут та культуру і досить швидко асимілювалися місцевим середовищем”* [Бліфельд, 1977, с. 108]. Такий висновок отримав подальший розвиток у працях інших фахівців [Толочко, 1990; Моця, 1990].

Г.С. Лебедев спробував дати обґрунтування ранньої дати шляху “з Варяг у Греки” [Лебедев, 1975; Lebedev, 1980]. Ним виділено чотири хронологічні етапи, причому ранній етап дослідник визначив на підставі скарбів “першого періоду монетного обігу”. 12 скарбів східного срібла склали ранню групу, і всі вони, на думку Г.С. Лебедева, свідчать про існування у цей час Волховсько-Дніпровського шляху. Проте, на наш погляд, таке твердження викликає ряд заперечень.

По-перше, якщо на карті Г.С. Лебедева позначити місця знахідок монет лише першого періоду, то неважко переконатися в існуванні двох різних зон монетного осідання: одна з них пов’язується з Волзьким шляхом, а інша - з Дніпровським Лівобережжям, утворюючи спільний хронологічний блок з скарбами. Крім того, залишається не зрозумілим, на якій підставі дослідник, розглядаючи зв’язки з Візантією, оперує скарбами східного срібла.

По-друге, як свідчать матеріали, основна маса візантійських монет потрапляє у Скандинавію лише у другій половині X ст. [Malmer, 1981, p. 125-129]. Матеріали приладозьких курганів свідчать, що візантійські монети також з’являються тут лише наприкінці X ст., і час їх появи досить чітко по-

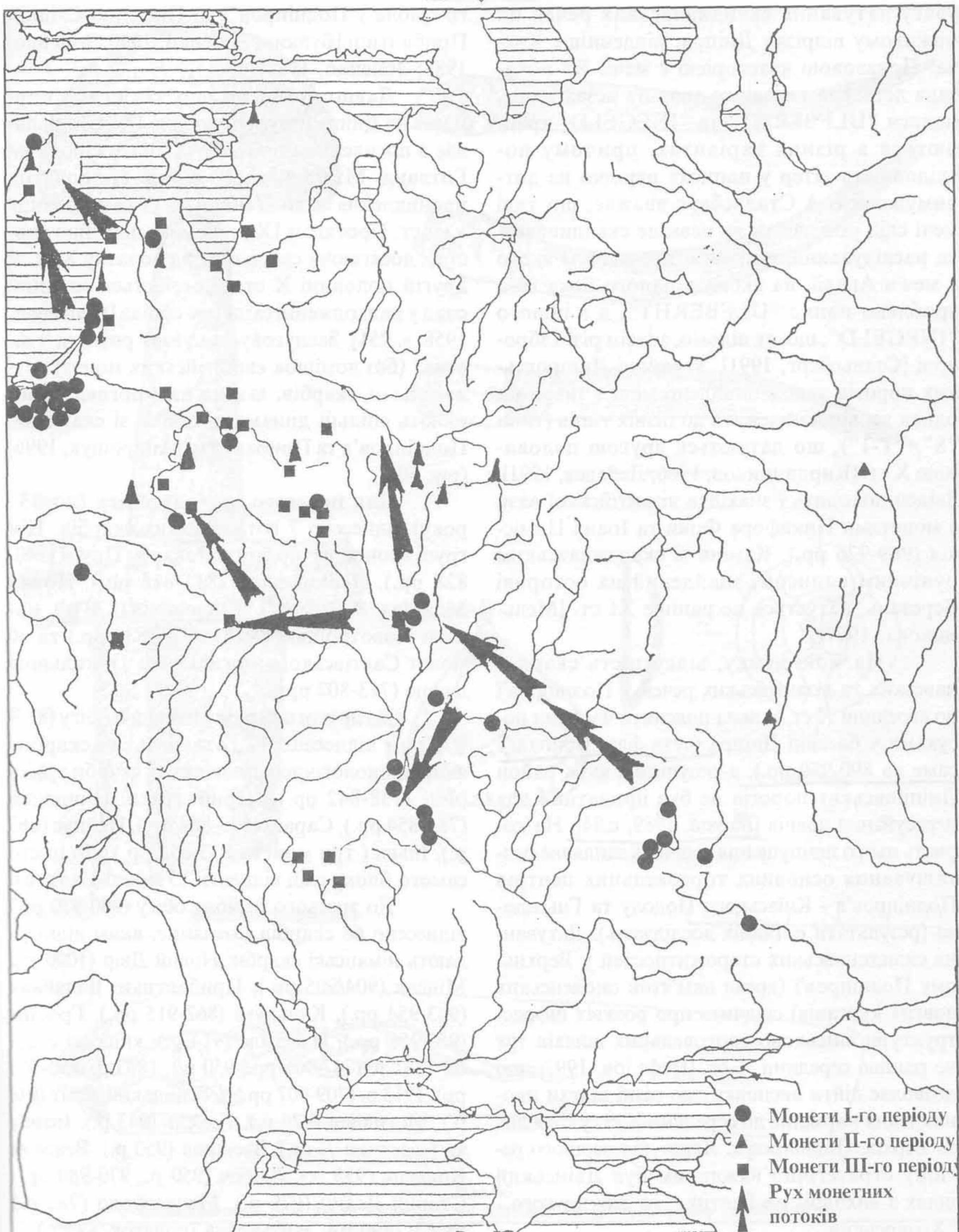

Рис.59.

Топографія скарбів східних монет за В.М.Зоценко та напрями руху монетних потоків на Балтику.

в'язується з датою походу Володимира Святославича на Корсунь [Богуславский, 1995]. Цим самим часом датуються візантійські монети Фінляндії [Sarvas, 1975].

По-третє, скандинавські речі по мери-

діональному відрізку Дніпра маловиразні. Серед них можна назвати лише фігурки вікінгів першої половини XI ст. з-під Нового Бихова та с. Колодезько Могильовської області [Булкин, Зоценко, 1990]. Заслуговує на

увагу датування скандинавських речей по нижньому відрізку Дніпра, південніше Києва. Показовою категорією є мечі. Як показала детальна перевірка тавр на лезах мечів, написи "ULFBERHT" та "INEGELD" трапляються в різних варіантах, причому послідовність літер у написах нерідко не дотримувалася. А.Стальсберг вважає, що такі мечі слід розглядати як невміле скандинавське наслідування, яскравим прикладом якого є меч з Англії, на якому з одного боку леза зроблено напис "ULFBERHT", а з іншого "INEGELD", що, як відомо, зовсім різні зброярні [Стальсберг, 1991]. У районі Дніпровських порогів також знайдено мечі з таврами, однак усі вони належать до пізніх типів (типи "S", "T-1"), що датуються другою половиною X ст. [Кирпичников, 1966; Лебедев, 1991]. Звідси походить і знахідка візантійської вази з монетами Никифора Фоки та Іоана Цимісіхія (969-976 рр.). Камінь зі скандинавським рунічним написом, знайдений на острові Березань, датується не раніше XI ст. [Мельникова, 1977].

На мою думку, відсутність скандинавських та візантійських речей у Подніпров'ї до середини X ст. можна пояснити частими посухами у басейні Дніпра (суха фаза припадає саме на 890-950 рр.), в результаті яких район Дніпровських порогів не був придатний для пересування човнів [Бараш, 1989, с.84]. На користь цього припущення свідчить запланне розташування основних торговельних центрів Подніпров'я - Київського Подолу та Гньоздова (результати останніх досліджень). Датування скандинавських старожитностей у Верхньому Подніпров'ї (ареал пам'яток смоленських довгих курганів) свідчить про розквіт інфраструктури військово-торговельних шляхів тут не раніше середини X ст. [Нефедов, 1997], що дозволяє дійти висновку про різні шляхи проникнення норманів до середини X ст. у Середнє та Верхнє Подніпров'я. Якщо для першого регіону стратегічно важливим був Двінський шлях з виходом на Балтику, то для другого - "Хозарський".

Таким чином, на нашу думку, ми не маємо археологічних даних, які б дозволили датувати функціонування шляху "з Варяг у Греки" раніше середини X ст.

Для вирішення даної проблеми слід звернутися до матеріалів картографування балто-скандинавських речей та скарбів східно-

го срібла у Подніпров'ї та Південно-Східній Прибалтиці [Булкин, Зоценко, 1990; Зоценко, 1988; Зоценко, 1991].

Давно помічено, що час появи норманів на Дніпрі (друга половина IX ст.) співпадає з посиленням притоку східного срібла на Готланд. М. Стенбергер констатує початок проникнення східних монет на Готланд з кінця VIII ст. Протягом IX ст. їх маса постійно зростає, досягаючи свого піку на початку X ст. У другій половині X ст. відмічається значний спад у надходженні східного срібла [Stenberger, 1958, s. 251]. Заслугує на увагу розгляд "чистих" (без домішок європейських монет) готландських скарбів, які, на наш погляд, утворюють спільні динамічні блоки зі скарбами Подніпров'я та Прибалтики [Андрощук, 1996] (рис.60).

Для першого періоду обігу (до 833 року) віднесено 7 готландських скарбів. Цій групі хронологічно близькі скарби Прусії (740-828 рр.), Ленковщина (811-816 рр.), Нових Млинів (787/788 рр.), Яриловичів (820 р.), монети Новотроїцького (818/819, 833 рр.) та 30 монет Салтівського могильника з загальною датою (713-802 рр.).

До другого періоду першого обігу (833-900 рр.) віднесено 17 готландських скарбів, яким хронологічно відповідають скарби з Добрине (738-842 рр.) і Прибалтики: Пірчюпай (784-854 рр.), Сарайї (699-864 рр.), Пейпус (862 р.), Ільги (три монети 833-853 рр.). До цього самого блоку слід віднести 15 монет Салтова.

До третього періоду обігу (900-970 рр.) віднесено 68 скарбів Готланду, яким відповідають німанські скарби: Новий Двір (1000 р.), Мінськ (904/905 рр.); Прибалтики: Валяйка (943-954 рр.), Канькумі (862-915 рр.), Гробіня (955/956 рр.), Навесале (914 р.); київські скарби 1851 р. (747-906 рр.; 930 р.), 1863 р. (895-936 рр), 1913 р. (709-907 рр.), Сосницький повіт (914 р.), Могилівці (926 р.), Гомель (943 р.), Іванівка (середина X ст.), Звеничів (950 р.), Великий Кривець (955 р.), Любеч (950 р., 970-980 рр.), Старий Дедин (979 р.), Медведково (982 р.), Рудки (990 р.), Митьковка (початок XI ст.).

За картографуванням видно, що потік східного срібла йшов на Балтику не Дніпром, а Німаном або Двіною. Вважаємо, що його південно-східний відрізок, як свідчать скарби Лівобережжя, необхідно реконструювати по Десні - Сейму - Сіверському Донцю - Дону. Здогад про існування цього шляху вперше висло-

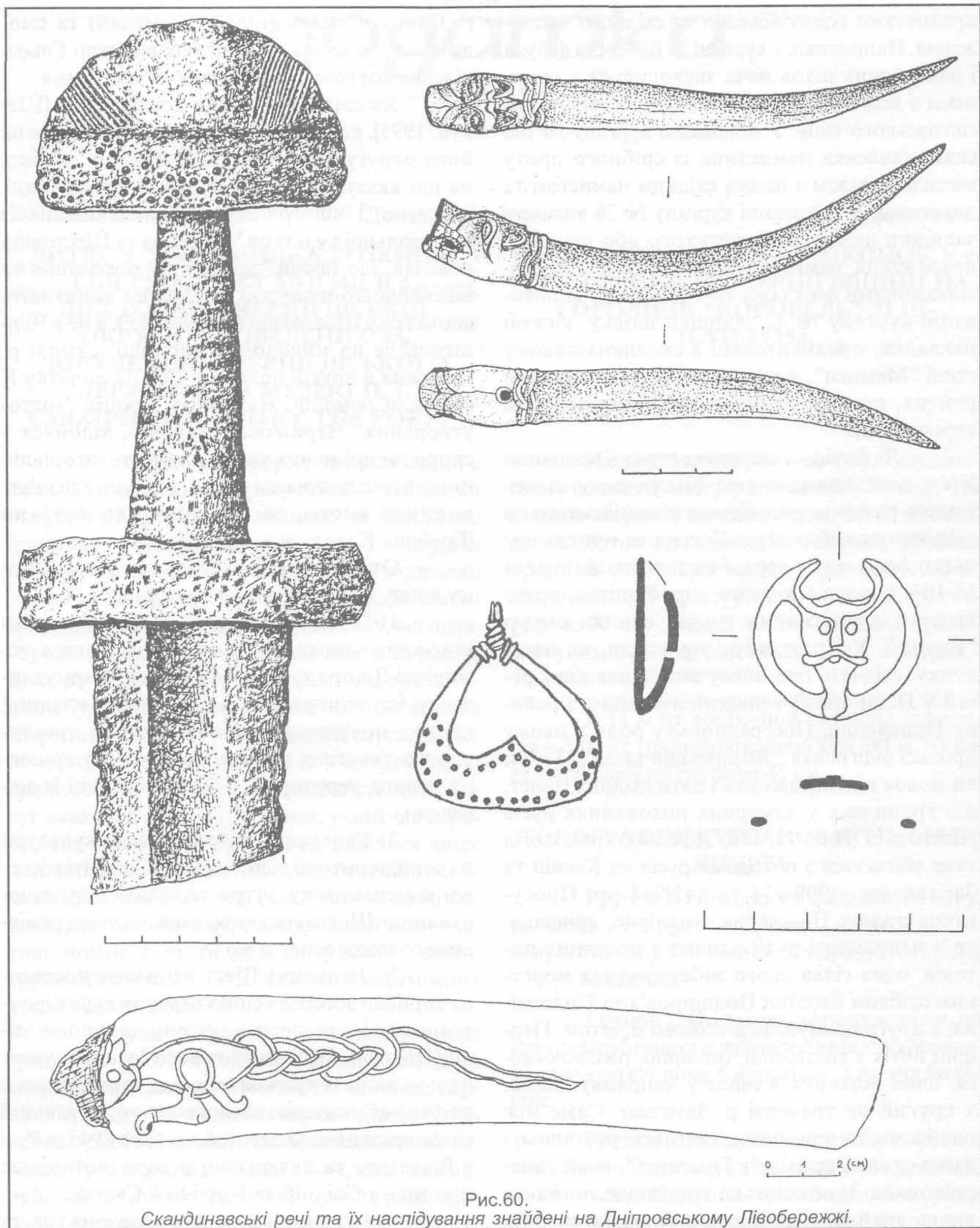

Рис.60.

Скандинавські речі та їх наслідування знайдені на Дніпровському Лівобережжі.

вив П.Г. Любомиров [1923]. Топографічно його обґрунтував М.Ф. Котляр [1971, с.24-25]. На можливість проникнення східного срібла у Подесення саме цим шляхом вказував О. В. Фомін [1988]. “Хозарський шлях” можна реконструювати також за окремими знахідками скандинавських речей, знайдених у поріччі

Сіверського Дінця (рис. 59).

На нашу думку, саме функціонуванню “Хозарського шляху” завдячує своїм виникненням Шестовицький військово-торговельний центр. Як свідчать матеріали Шестовицького могильника, починаючи з кінця IX ст. скандинавські речі у похованнях представлені разом з

предметами візантійського та східного походження. Наприклад, у кургані № 83 меч та фібула і наконечник піхов меча знаходилися у комплексі з візантійськими монетами та стременом салтівського типу. У похованні кургану № 100 скандинавська намистина із срібного дроту містилася разом з іншим східним намистом та дирхемом. У похованні кургану № 78 виявлені залишки шовку візантійського або східного походження, намисто і дирхем разом з черепахоподібними фібулами та підвісками. У похованні кургану № 42 залишки шовку, кістяні накладки, орнаментовані в скандинавському стилі “Маммен”, знайдено разом із залишками ремня, сумкою-ташкою та кочівницькими стременами.

Як бачимо, протягом першої половини X ст. скандинавські речі фіксуються у похованнях разом з предметами візантійського та східного виробництва. Яскравим прикладом цього феномену є керамічний водолій (курган № 105) ближньосхідного виробництва, денце якого є стилістичним наслідуванням стилю “Еллінг”. Усі розглянуті приклади, на нашу думку, свідчать про появу скандинавських речей у Подніпров’ї з південного сходу, з району Прикаспію. Посередницьку роль у цьому процесі відігравав “Хозарський шлях”. Такий висновок підтверджують і дати східних монет, що трапилися у камерних похованнях русів Шестовиці (№№ 78, 110, 38, 61/4), хронологія яких збігається з походами русів на Каспій та Закавказзя у 909-914 та 943/944 рр. Просування русів у Подесення, ймовірно, співпадало з напрямком руху одного з монетних потоків, одна гілка якого забезпечувала монетним сріблом басейни Подніпров’я та Подесення, а друга прямувала волзьким шляхом. Перший потік у Подесенні, ймовірно, роздвоювався: один його рукав йшов у напрямку Києва, а другий по траверзі р. Замглай. Саме між північним та південним Замглаєм розташовувався єдиний прохід “в Радимичі”, який контролювало Звиничівське городище, поблизу якого знайдено один з найбільших скарбів східного срібла [Коваленко, Фомін, Шекун, 1992]. На можливість існування активних зв’язків даного мікрорегіону з Гньоздовом вказує своєрідна “дзеркальність” гідронімів

р. Свиня, Свинка (нині р. Замглай) та смоленська р. Свинка, в гирлі якої виникло Гньоздівське торговельно-ремісниче поселення.

Як свідчать останні дослідження [Шекун, 1995], консолідуючий вплив Чернігова на його округу в IX-X ст. відчувається слабо, на що вказує незначна кількість синхронних поселень. З іншого боку, порівняльний аналіз матеріальної культури Чернігова та Шестовиці показав, що перші “дружинні” поховання та військово-торговельні поселення виникають спочатку у Шестовиці (890-900 рр.), а не в Чернігові, де на мисовому городищі в гирлі р. Стрижня в другій половині IX - на початку X ст. жили роменці. Натомість, процес “містоутворення” Чернігова, імовірно, відбився у спорудженні нових укріплень та територіальному переплануванні місця, на якому пізніше виникло місто, засвідчене археологічно [Гребінь, Коваленко, 1993].

Отже, підводячи підсумок викладеному вище, можна констатувати таке:

1) “Русь” і “Северь” були головними етносоціальними групами, що мешкали в межиріччі Дніпра та Десни у IX-X ст. Формування цих історичних назв віддзеркалює складний процес, пов’язаний з особливостями просторового уявлення давнього населення стосовно певних територій і спільностей, які їх населяли.

2) Утворення давньоруської культури на даній території відбулося на підґрунті місцевої роменської культури та завдяки функціонуванню Шестовицького торговельно-ремісничого поселення.

3) Діяльність Шестовицького поселення сприяло зосередженню значних культурно-економічних ресурсів у регіоні, де пізніше виник Чернігів. Припинення його функціонування пов’язане з кризою надходження східного срібла, обмеженням військово-торговельної активності однією з статей договору 945 р. Русі з Візантією та активізацією державотворчих процесів у Східній та Північній Європі.

4) Складна взаємодія слов’янських та скандинавських культурних традицій, що відбилася в формуванні специфічних великих курганів Чернігова, свідчать про синкретичні культурні процеси, які прискорили остаточне формування давньоруської культури та територіальну інтеграцію “Руської землі”.

додавки

Додаток 1.

ВИТЯГ З “ЩОДЕННИКА РОЗКОПІВ СІВЕРЯНСЬКИХ МОГИЛ В с. ШЕСТОВИЦЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОКРУГИ, ПРОВЕДЕНИХ ЗА ДОРУЧЕННЯМ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ П. І. СМОЛЧЕВИМ УЛІТКУ 1925 РОКУ.¹⁶

Городище має форму неправильного кола, або скоріш чотирікутника з великими округлими кутами. Із східного та західного боків круті спуски на луг; з південного боку, від пологої оконечності коси городище відділено ровом та валом, що в сучасний момент зовсім зрівнялися з землею. З північного боку, від поля, городище відділено подвійним валом та ровом дуже розореними. Виїзд з городища, треба гадати, був на північ, але пізніше його остатки не збереглися. З півдня у валу мається спуск пізнього походження, що зроблено з метою більш кращого з'їзду на луг. Вся місцевість, що оточує навкруги обидва городища, у свій час вкрита була могилами, від яких залишилися лише одиниці, що розміщені по садибам селян, особливо у південній частині села, ближче до Коровеля, а на останньому, в забудованій його частині, можна зустріти ще й тепер досить значні групи могил (в садибі Євгена Міха та суміжних з нею - 20 могил).

...Група “Коровель” міститься на трьох грядках, що протягнулися рівнобічно одна одній і нараховує більш як 80 могил, які частково гарно збереглися, а частково майже зовсім зруйновані. До 1919 р. місцевість, що занята могилами, була вкрита дубовим лісом, нині вже вирубанам до щенту. Тільки на третій гряді, праворуч від дороги, могили заросли молодняком. Під час весняної поводи весь цей луг заливається водою, і тільки верхівки 2-3 більших курганів залишаються незатопленими.

Додаток 2.

ВИТЯГ З ЩОДЕННИКА РОЗКОПОК У с. ШЕСТОВИЦЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ НА ГОРОДИЩІ “КОРОВЕЛЬ” 21.III-II.VII.1925р.

На южную сторону ко рву, отделяющему южный мыс, расположен въезд. На южной стороне, на расстоянии 15 м от въезда на восток проложена небольшая пробная траншея (с Севера на Юг), длиной 1,70 м, шириной 0,65 м, глубиной 1,32 м. Стратиграфия: 25 см - песок; 43 см - песок с примесью угля; 2 прослойки песка - 7 см; материк - 50 см¹⁷.

В 11 м от восточной стороны городища и 25 м от траншеи пробита яма 2x1 м. Культурный слой на глубине 45 см.

ТОПОГРАФИЯ КУРГАНОВ ПО П. СМОЛЧЕВУ:

Группа 1. По дороге в с. Слаби, на лугу, на запад от Коровеля. Всего - 42 насыпи: по левую сторону 9 больших; по правую сторону - 13 (5 больших).

Группа 2. По левую сторону дороги, на месте вырубленного дубового леса, 5 курганов. По правую сторону 6 курганов, 3 из них большие.

Группа 3. По правую сторону дороги в поросли молодого дубняка свыше 15 курганов; из них - у самой дороги - один большой со рвом окружностью 95 шагов, высотой 3,4 аршина. Малые курганы также со рвом окружностью 40 шагов, высотой 1,5-2 аршина. На левую сторону дороги, на месте вырубленного дубняка - 9 курганов (из них 7 - 8 больших).

¹⁶Науковий архів Інституту археології НАН України.-Авторський фонд Смолічева П.І. № 25. с. 5.

¹⁷Науковий архів Інституту археології НАН України.-Авторський фонд Смолічева П.І. № 25. с. 18-19.

ДОСЛІДЖЕННЯ ШЕСТОВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА У 1993 РОЦІ.

У 1993 році у північно-західній частині Шестовицького городища було закладено розкоп площею 70 м². Загалом, увесь розкоп, що за формою нагадував літеру "Г", був "прив'язаний" до візуально обраного відрахункового репера - бетонного стовпчика, розташованого праворуч від дороги, на південь від валу в 4 км на схід від східної стінки розкопу (відмітка - 0,63). За інший орієнтир був обраний південно-східний кут траншеї 1983 р., що перетинала вал. Таким чином, відстань від південно-східного кута траншеї до "0" становила 4,80 м та А 267°; від північно-західного кута траншеї до "0"-10,5 м та А-319°. Від північно-східного кута нашого розкопу до південно-західного кута траншеї валу - 44,5 м та А-35°. Відстань від південно-східного кута розкопу до південно-західного кута траншеї валу - 50 м та А-16°, від "0" до південно-західного кута траншеї-49 м та А-19°.

Після відбиття контрольних стратиграфічних бровок на площі розкопу було утворено три просторових сектори. Сектор I - квадрати А1, Б1, А2, Б2; сектор II - квадрати В1, Г1, Д1, В2, Г2, Д2; сектор III - квадрати В3, Г3, Д3, В4, Г4, Д4. Прирізка до східної стінки сектору II отримала означення - квадрати Е3, Е4. У процесі виборки ґрунту та зачистки площі означених секторів зафіксовано та досліджено різні за часом археологічні об'єкти.

СЕКТОР I

У ході зачистки сектора на площі квадратів А1, Б1, А2, Б2, на глибині 0,20-0,34 м зафіксовано пляму чорного гумусованого шару нечіткої форми, орієнтовану довгою оссю на південний схід, довжиною 2,40 м, коротка вісь становила 1,80 м. Подальші роботи показали, що даний гумусований шар підстилає світло-сірий супіщаний шар, що поширювався по всій площі. Вочевидь, що зазначена гумусована пляма була викликана просіданням ґрунту, під яким виявлено залишки будівлі № 1. Знайдений тут археологічний матеріал представлений такими знахідками: 1 уламок вінця ранньогончарної посудини з манжетоподібним вертикально зрізаним верхом; 1 уламок придонної частини ліпного горщика, 6 уламків глиняних вальків. Крім цього при подальшій розчистці трапилося 2 залізних шлаки, 20 шматків гли-

няної обмазки, камінець, трубчаста тваринна кістка та обгорілі шматки деревини.

БУДІВЛЯ №1

У процесі подальшої розборки шарів на площі сектора I, на глибині 1,36-1,66 м зафіксовано контури заповнення житла. Ділянка сектора має досить відчутне пониження в напрямку з північного сходу на південний захід. Частина житла виходила за межі західної стінки сектора, тому було вирішено прирізати на 2,5 квадрати. Рівень фіксації житла у цьому місці становив 0,62 м.

Заповнення житла складалося з інтенсивно чорного гумусованого шару з включенням піщаних лінз та великої кількості вугликів та уламків обгорілого дерева. На глибині 1,45-1,82 м виявлено залишки обгорілих конструкцій, що визначили межі житла. У квадратах Б1, Б2 досліджено залишки східної стінки житла, що являли собою уламки обгорілих дерев'яних дощок шириною 0,12 м, які лежали вздовж стінок котловану. По лінії північ-південь, вздовж цієї самої материкової стінки котловану, розміщувалися залишки трьох обгорілих дерев'яних стовпчиків, відстань між якими становила 1,20-1,40 м. У квадраті А1 зафіксовані дерев'яні конструкції північної стінки житла. На відстані 1,90 м від північно-східного кутового стовпа будівлі, розташовувався середній стовп північної стінки. У 0,25-0,40 м від материкової стінки котловану виявлені залишки дерев'яних дощок, що лежали паралельно стінці котловану. На глибині 1,85-2,20 м трапилися залишки деревини, що лежала на одній осі з середнім стовпом північної стіни житла. Довжина деревини 2,10 м, ширина 0,09-0,40 м. Деревина лежала на мішаному гумусованому шарі заповнення, в якому знайдено розвал ліпного горщика. Це може, імовірно, свідчити про те, що деревина була залишком дерев'яної покрівлі (сволок?).

У північно-західному куті житла стояла піч, споруджена на материку. Конструкція печі являла собою яму, викопану в материку, розмірами 0,80 x 0,70 м. Яма заповнена зеленою глиною, яка на відстані 0,06-0,12 м від материкових стінок перекривалася прошарком перепаленої червоної глини (0,03-0,04 м), яка пере-

кривала дно ями. Яму перекривав розвал шматків печини та глиняних перепалених вальків, іноді дуже великих розмірів - 15x20 см, з яких споруджувалося склепіння печі. З східного боку печі лежав шар зеленої глини та шматків печини потужністю 0,30-0,33 м. Висоту дерев'яних стінок житла біля печі, поруч з північною стіною, простежено у стратиграфічній бровці на 0,59 м. Після зачистки дна котловану на глибині 1,44-1,63 м зафіксовано шість ямок від стовпів. У північно-східному куті котловану простежено яму діаметром 0,30 і глибиною 0,08 м. У житлі, на межі квадратів Б1, Б2, зафіксовано яму овальної форми розмірами 0,40x0,20 м та глибиною 0,15 м. У південно-східному куті котловану досліджено стовпову ямку діаметром 0,30 та глибиною 0,24 м, на дні якої лежав гладенький камінець. Біля північної стінки котловану, поруч із зазначеним вище шаром зеленої глини, зафіксовано дві ямки від стовпів, одна з них діаметром 0,37 глибиною 0,15 м, інша розташовувалася впритул до попередньої з північно-східного боку і мала діаметр 0,23 та глибину 0,60 м біля південної стінки розкопу. Майже у центрі будівлі виявлено іншу яму діаметром 0,50 та глибиною 0,11 м. Поруч з південно-східним дерев'яним стовпчиком, біля східної стінки житла, знайдено ямку діаметром 0,13 м та глибиною 0,31 м, в якій лежав невеличкий точильний брусок, що мав форму витягнутої трапеції.

Загалом, конструкцію житла можна реконструювати так. Після вийняття ґрунту з котловану (приблизні розміри 4x4,50 м) по його кутах та середині стінок, вкопувалися вертикальні стовпи, між якими та стінками материкового котловану заганяли дерев'яні дошки, що були стінами будівлі. Житло досліджено майже повністю, лише південна його стіна залишилася за межами розкопу, а північна межа котловану співпадає з північною стінкою розкопу.

Керамічний матеріал із житла представлений двома розвалами ліпних горщиків бурого кольору, зі слідами пальцевих защипів на зовнішньому краю вінець. З внутрішнього боку посудини збереглися сліди загладжування по сирій глині. Уламки досить великі, товщина стінок - 1-1,5 см. У заповненні знайдено 27 фрагментів стінок ліпних посудин, 2 уламки денець, 4 фрагменти вінець ліпних горщиків зі слідами защипів, 5 фрагментів стінок ранньогончарних посудин (верхні шари заповнення житла), 5 фрагментів глиняних вальків, 3 шматка печини,

залізний, сильно корозований предмет невизначеного призначення. Загалом, конструкція печі та ліпна кераміка тотожні матеріалу з розкопок Д.І. Бліфельда у 1946 році. У південно-західному куті розкопу, впритул до західної стінки котловану зафіксовано частину рову, що продовжувався у секторі II.

СЕКТОР II

У ході зачистки сектора II (квадрати В1, В2, Г1, Г2, Д1, Д2) на глибині 0,25-0,35 м трапилися уламки ранньогончарної кераміки; 5 фрагментів денець ранньогончарних посудин, 8 фрагментів ранньогончарних вінець, 10 фрагментів ранньогончарних стінок (один прикрашений лінійним орнаментом). Тут же знайдено уламок вінця ліпного горщика доби бронзи, прикрашений насічками по верхньому краю та ямками із зовнішнього боку стінки. У квадраті Д1 на глибині 0,20 м при зачистці стінки розкопу знайдено залізний кутий цвях, круглий у перетині, довжиною 7,2 см. У цьому самому квадраті на глибині 0,25 м знайдено наконечник стріли з упором. Загальна довжина наконечника - 7,3 см, довжина леза - 3,3 см довжина насадки - 2 см.

ПОХОВАННЯ № 1

На глибині 0,96-1,02 м у квадратах Г2, Д2 у сірому супіщаному шарі виявлено поховання №1. Контурів могильної ями не виявлено. Небіжчик лежав головою на захід. Біля лівої кінцівки померлого зафіксовано сліди дерев'яної домовини, що являли собою смугу від дерева шириною 1,5 і довжиною близько 1 м. Приблизні розміри поховальної ями 1,89x0,50 м. Небіжчик лежав на спині, кінцівки рук складені на правому передплеччі, голова повернута до правого плеча (довжина кістяка 1,79 м). На рівні попереку, спинні хребці неприродньо вигнуті. На нижній щелепі сліди перелому.

Під час подальшої зачистки сектора у квадратах В1, Г1, Д1 простежено заповнення рову шириною 0,35-0,45 м, що виходив з північно-східного кута сектора і перетинав площу квадратів у південно-західному напрямку. Сліди його виразно простежувалися ще у квадраті Б1 сектора I, на глибині 1,23-1,39 м, де він зникав у шарі сірої супісі. Дещо південніше заповнення рову, на відстані 0,30-0,50 м на глибині 0,95 м зафіксовано заповнення ями №1, контури якого мали приблизно серцеподібну форму розмірами 1,30x0,48 м. Заповнен-

ня ями являло собою темно-сірий гумусований шар. У ході зачистки заповнення в квадраті Г1 на глибині 0,95 м знайдено уламок залізного ножа, довжиною 10,2 см (довжина залізного руків'я 7,5 см, ширина леза 1 см).

ЯМА № 1

Зафіксована у квадратах В1, В2, Д1, Д2 на глибині 0,87 м. Яма неправильної округлої форми, розмірами 1,70x1,55 м. Північно-західний край ями примикав впритул до стінки рову. Заповнення ями світло-сіра гумусована супісь із включенням мішаного піска та вугликів. У стратиграфічній бровці простежено два чорних гумусованих прошарки, що опускалися до дна ями. Яма мала дуже похилі стінки, глибина - 2,02 м. У заповненні ями знайдено уламки ранньогончарного посуду: 28 уламків стінок (11 прикрашені хвильовим орнаментом, 6 - лінійним), 4 фрагменти вінець горщиків. 3 фрагменти донець. Уламки ліпного посуду представлені 5 фрагментами стінок. Крім того, тут знайдено 7 шматків глиняної обмазки, фрагмент точильного бруска, залізний цвях та уламок одностороннього кістяного гребінця, прикрашеного різним орнаментом. Довжина гребінця 3,6 ширина 1,1 см. На кінцях і зламі збереглися сліди отворів від заклепок діаметром 2 мм. Крім того, в ямі знайдено залізний ніж (загальна довжина 15,7 см, довжина руків'я 8,8 см, ширина 0,08 см, ширина леза 1,2 см).

РІВ

На північ і північний схід від ями №1 у квадратах Б1, В1, Г1, Д1 простежено рів, заповнення якого складалося з сірої гумусованої супісі (знахідок немає). Ширина рову становила 0,20-0,35 м, глибина 0,27-0,30 м. На дні рову виявлено 7 ямок від стовпів діаметром 0,20-0,40 і глибиною 0,39-0,79 м від рівня материка. Південний край рову мав 5 ям діаметром 0,12-0,20 м. На північний захід від краю рову в квадратах В1, Г1 виявлено іншу стовпову ямку овальної форми, розмірами 0,60x0,30 м.

Загалом, на всій ділянці сектора досить відчутне пониження материка у напрямку з північного-сходу на південний захід та південь.

СЕКТОР III ПОХОВАННЯ № 2

Досліджено в квадраті Е3 на глибині 0,81-0,90 м. Поховальна яма зафіксована у материковому ґрунті і мала розміри 1,60x0,68 м

при глибині 0,14-0,17 м від рівня материка. Небіжчик лежав головою на південний схід у витягнутому положенні. Права кінцівка руки зігнута у лікті і лежала на рівні правої ключиці. Ліва рука, зігнута у лікті, лежала на рівні грудей. Між ногами, на рівні колінних суглобів, знайдено залишки нижньої щелепи, що належала, імовірно, більш ранньому зруйнованому похованню. У заповненні поховання знайдено дрібний уламок вінця гончарного горщика з заокругленим верхом та боріздкою з внутрішнього боку.

БУДІВЛЯ № 2

У процесі зачистки поверхні материка в квадратах Д2, Д3 досліджено контури будівлі № 2 прямокутної форми розмірами 1,80x1,40 м. Південно-західний кут дещо деформований через нерівну поверхню материка. Різниця висот на цих квадратах становить 0,29-0,44 м. Котлован будівлі викопано у піщаному материкі. На рівні кутів котловану досліджено залишки кутових стовпів, від яких залишилися ямки діаметром 0,20-0,30 і глибиною 0,12-0,34 м. На відстані 0,10-0,20 м від стінок котловану виявлені залишки дерев'яних стін споруди, від яких залишилися дошки шириною 0,08-0,12 м. Одна дошка збереглася біля південної стіни котловану між кутовими стовпами. Довжина дошки 1,10 м, ширина 0,10 м. Залишки іншої дерев'яної стінки збереглися біля західної стінки котловану (довжина 1 ширина 0,10 м). На відстані 0,20-0,25 м від краю східної стінки котловану простежено залишки дерев'яної стіни у вигляді окремих перегорілих уламків. Північна стіна житла зафіксована у вигляді ровика, що поєднував західну та східну стіни будівлі. На відстані 0,08 м від краю ровика помічено залишки дерев'яної дошки довжиною 0,30-0,35 і шириною 0,10 м. Ще дві дошки довжиною 0,30-0,35 м досліджені на відстані 0,20-0,25 м від дерев'яних залишок східної стіни. Будівля загинула від пожежі, про що свідчать обгорілі дошки та перепалені уламки гончарного посуду. Заповнення будівлі - сірий гумусований шар з домішками світлої супісі, піщаними лінзами, вугликами та печиною. Керамічний матеріал з заповнення представлений 15 фрагментами вінця ранньогончарних горщиків, 49 уламками стінок (4 прикрашені комбінованим орнаментом з хвилі, ліній та наколів, 11 хвильовим орнаментом, 5 - лінійним), 6 фрагментами донець та придонних частин. На одному денці збереглося тавро у вигляді трьох поєднаних квад-

ратів. Крім цього зафіксовано 3 фрагменти стінок ліпних горщиків та одне денце. У заповненні знайдено шматки печини, перепалене каміння, шлак та залізний цвях довжиною 7,2 см, круглий у пертині.

На захід від будівлі № 2 на відстані 1,20-1,25 м у квадратах Г2, Г3 досліджено залишки ровоподібного об'єкта, шириною 0,80 по верхньому краю та 0,60 м по нижньому. Довжина об'єкта - 3,20 м. Південний кінець рову перерізаний ямою № 2 неправильної круглої форми діаметром 0,80 і глибиною 0,63 м. Заповнення ями - мішаний пісок; заповнення рову - чорний гумусований шар з включенням сірої супісі. У перерізі яма № 2 мала грушеподібну форму. Яма № 2 частково перерізала яму № 3, що виходить за межі розкопу. Глибина ями № 3 - 0,46 м від рівня материка. Яма мала витягнуту форму з дуже похилою північно-західною стінкою. Культурних залишків не виявлено.

КУЛЬТУРНА СТРАТИГРАФІЯ РОЗКОПУ

Найдавнішим комплексом, дослідженим у розкопі, є будівля № 1. Конструктивні особливості житла, його специфічний керамічний матеріал (форма горщиків, пальцеві за-

щипи по вінцях, відсутність гончарного посуду) відомі у найдавніших комплексах волинцевської культури.

Наступний культурний горизонт поєднує яму № 1, будівлю № 2, можливо ями № 2, 3 та 4. Остання, частково, перерізала північно-західний кут будівлі № 1 (у заповненні ями знайдено тільки невеликий уламок ранньогончарного вінця). Речові знахідки, як і керамічний матеріал (прямі або манжетоподібні вінця з боріздкою із зовнішнього боку), тожні поховальним комплексам Шестовицького могильника і дозволяють датувати означені об'єкти ІХ-Х ст.

Рів, простежений у секторах І та ІІ, і є залишками огорожі (можливо садиби), важко пов'язати з будь-яким з досліджених об'єктів, оскільки відсутній культурний шар на даній ділянці розкопу.

Найпізнішими є два поховання, що, вірогідно, є залишками пізньосередньовічного цвинтаря (на городищі та в урочищі Узвоз в невеликій кількості траплялися уламки пізньосередньовічного гончарного посуду).

РЕЄСТР ЗНАХІДОК З РОЗКОПОК ШЕСТОВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА У 1993 РОЦІ.

Будівля №1

- № 1. Ліпний горщик з защипами по вінцю.
- № 2-3. Великі фрагменти одного ліпного горщика з защипами.
- № 4. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 5. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 6. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 7. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 8. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 9. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 10. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 11. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 12. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 13. Фрагмент стінки ліпного горщика.

- № 14. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 15. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 16. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 17. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 18. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 19. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 20. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 21. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 22. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 23. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 24. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 25. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 26. Фрагмент стінки ліпного горщика.

- № 27. Фрагмент стінки ліпного горщика.
 № 28. Фрагмент стінки ліпного горщика.
 № 29. Фрагмент стінки ліпного горщика.
 № 30. Фрагмент стінки ліпного горщика.
 № 31. Фрагмент денця ліпного горщика.
 № 32. Фрагмент денця ліпного горщика.
 № 33. Фрагмент вінця ліпного горщика з заціпами.
 № 34. Фрагмент вінця ліпного горщика з заціпами.
 № 35. Фрагмент вінця ліпного горщика з заціпами.
 № 36. Фрагмент вінця ліпного горщика з заціпами.
 № 37. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
 № 38. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
 № 39. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, орнаментованої паралельними лініями.

- № 40. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, орнаментованої паралельними лініями.
 № 41. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
 № 42. Фрагмент глиняного валька.
 № 43. Фрагмент обпаленого глиняного валька.
 № 44. Фрагмент обпаленого глиняного валька.
 № 45. Фрагмент обпаленого глиняного валька.
 № 46. Фрагмент обпаленого глиняного валька.
 № 47. Шматок печини.
 № 48. Шматок печини.
 № 49. Шматок печини.
 № 50. Камінець (стовпова кутова ямка житла).
 № 51. Залізний сильно корозійний предмет.

Сектор II

Зачистка площі сектора

- № 52. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
 № 53. Фрагмент денця пізньосередньовічного горщика.
 № 54. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
 № 55. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
 № 56. Фрагмент стінки гончарної посудини з лінійним орнаментом.
 № 57. Фрагмент денця ранньогончарної посудини.
 № 58. Фрагмент стінки ранньогончарної посудини.
 № 59. Фрагмент стінки ранньогончарної посудини.
 № 60. Фрагмент стінки ранньогончарної посудини.
 № 61. Фрагмент стінки ранньогончарної посудини.
 № 62. Фрагмент стінки ранньогончарної посудини.
 № 63. Фрагмент обпаленого глиняного валька.
 № 64. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
 № 65. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
 № 66. Фрагмент денця ранньогончарного

- горщика.
 № 67. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
 № 68. Фрагмент ручки середньовічного горщика.
 № 69. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
 № 70. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
 № 71. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
 № 72. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
 № 73. Шматок глиняної обмазки.
 № 74. Шматок глиняної обмазки.
 № 75. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
 № 76. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
 № 77. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
 № 78. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
 № 79. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
 № 80. Фрагмент вінця горщика епохи бронзи.
 № 81. Залізний наконечник стріли.
 № 82. Залізний кований цвях.

горщика.

№ 133. Великий шматок глиняної обмазки.

№ 134. Шматок глиняної обмазки.

№ 135. Шматок глиняної обмазки.

№ 136. Залізний ніж.

№ 137. Фрагмент кістяного одностороннього гребінця.

Яма № 2

№ 138. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного накольчастим та хвилястим орнаментом.

№ 139. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 140. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 141. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 142. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного хвилястим і лінійним орнаментом.

№ 143. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного лінійним орнаментом.

№ 144. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного лінійним орнаментом.

№ 145. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 146. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 147. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 148. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 149. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 150. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним і хвилястим орнаментом.

№ 151. Фрагмент стінки ранньогончарного

горщика.

№ 152. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 153. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 154. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 155. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 156. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 157. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 158. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 159. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 160. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 161. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 162. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 163. Фрагмент обпаленого валька.

Будівля № 2

№ 164. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного по плечу хвилястим та лінійним орнаментом.

№ 165. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного лінійним орнаментом.

№ 166. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 167. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 168. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 169. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 170. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 171. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 172. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 173. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 174. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

горщика.

№ 133. Великий шматок глиняної обмазки.

№ 134. Шматок глиняної обмазки.

№ 135. Шматок глиняної обмазки.

№ 136. Залізний ніж.

№ 137. Фрагмент кістяного одностороннього гребінця.

Яма № 2

№ 138. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного накольчастим та хвилястим орнаментом.

№ 139. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 140. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 141. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 142. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного хвилястим і лінійним орнаментом.

№ 143. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного лінійним орнаментом.

№ 144. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного лінійним орнаментом.

№ 145. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 146. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 147. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 148. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 149. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 150. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним і хвилястим орнаментом.

№ 151. Фрагмент стінки ранньогончарного

горщика.

№ 152. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 153. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 154. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.

№ 155. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 156. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 157. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 158. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 159. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 160. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 161. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 162. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.

№ 163. Фрагмент обпаленого валька.

Будівля № 2

№ 164. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного по плечу хвилястим та лінійним орнаментом.

№ 165. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика, прикрашеного лінійним орнаментом.

№ 166. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 167. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 168. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 169. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 170. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 171. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 172. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 173. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

№ 174. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.

- орнаментом.
- № 219. Фрагмент стінки ліпного горщика.
- № 220. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
- № 221. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
- № 222. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
- № 223. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.
- № 224. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.
- № 225. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.
- № 226. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.
- № 227. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.
- № 228. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної лінійним орнаментом.
- № 229. Фрагменти стінки ліпного горщика.
- № 230. Фрагменти стінки ліпного горщика.
- № 231. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
- № 232. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
- № 233. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
- № 234. Фрагмент ліпного денця.
- № 235. Денце ранньогончарного горщика.
- № 236. Денце ранньогончарного горщика.
- № 237. Денце ранньогончарного горщика.
- № 238. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
- № 239. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
- № 240. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
- № 241. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика.
- № 242. Фрагмент стінки ранньогончарного горщика, прикрашеної хвилястим орнаментом.
- № 243. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
- № 244. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
- № 245. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
- № 246. Фрагмент вінця ранньогончарного горщика.
- № 247. Залізний кований цвях.
- № 248. Фрагмент денця ранньогончарного горщика.
- № 249. Уламок залізного кованого цвяха.

КАТАЛОГ СКАНДИНАВСЬКИХ РЕЧЕЙ ТА ЇХ НАСЛІДУВАНЬ, ЗНАЙДЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ.

I. Шестовиця Чернігівської області.

Курган № 9.

1. Кремація. Серед залишків кремації знайдено 11 цілих і кілька уламків залізних заклепок з ромбічними шайбами довжиною 4,6 - 6 см. [Бліфельд, 1977, с. 117-118, табл. III].

Курган № 12(2).

2. Інгумація. У похованні знайдено точильний камінь з смугастого сланцю і залишками кільця для підвішування типу [Arbman, 1940, taf. 188], діаметр 6,8 см, у перерізі 1,4 см. [Бліфельд, 1977, с. 119-120, табл. II-21].

Курган № 21.

3. Камерне поховання. У заповненні могильної ями знайдено кілька уламків залізних заклепок [Бліфельд, 1977, с. 121-122, табл. V - 10].

Курган № 24.

4. Кремація. У кострищі знайдено п'ять плоских, темного кольору шашок, діаметром 2,3 та 3,5 см, одна кругла синього кольору та одна овальна чорного кольору [Бліфельд, 1977, с. 123-124.]. Шахи зустрічаються в багатьох похованнях доби вікінгів у Скандинавії [Grieg, 1947, s. 55-58].

Курган № 26.

5. У насипу кургану знайдено залізну заклепку з шайбою діаметром 5,5 см. [Бліфельд, 1977, с. 124, табл. VI-4].

Курган № 30.

6. Кремація. У кострищі знайдено залишки бронзового окуття піхов скрамасакса у вигляді подвійної пластини, з одного боку вирізаної "городками" [Arbman, 1940, taf. 180], діаметр 8 см, ширина 2,5 см. [Бліфельд, 1977, с. 126, табл. VI-6].
7. Ланцетовидний наконечник стріли

[Бліфельд, 1977, с. 126, табл. VI-7] типу "А" [Wegraeus, 1986].

Курган № 33.

- 8-9. На рівні давньої поверхні знайдено набір скляних фігурок для гри. З них збереглися дві високі циліндричної форми-одна зеленого кольору, друга з чорними смугами, висота 4,5 см., чотири круглих - блакитного кольору, три кулясті - чорного кольору з зрізаною площиною. Поруч знайдено кістку для гри у вигляді паралелепіпеда з очками на довгих площинах, діаметр 4,5 см, ширина 2 см. Крім цього, знайдено фрагменти залізних заклепок з плоскими шляпками [Бліфельд, 1977, с. 127].

Курган № 36.

10. Камерне парне поховання. У похованні знайдено скрамасакс з рештками дерев'яного держака та дерев'яних піхов з бронзовою обкладкою, наконечником та подвійною прорізною пластиною діаметром 54 см. [Thunmark-Nylen, 1995, abb. 329].
11. Меч типу "Н" [Petersen, 1919] з рештками дерев'яних піхов, діаметр 0,96 см, ширина 0,06 см.
12. Невеликі залізні ковальські кліщі [Petersen, 1951, s. 33], діаметром 29 см.
13. Маленький залізний двобічний молоточок з овальною втулкою посередині, діаметром 6 см, шириною 1,5 см.
14. Маленька залізна наковаленка, нижній кінець заокруглений, верхній плоский [Petersen, 1951, s. 93, fig. 66], висотою 4 см, шириною 4 см.
15. Колінчатий напилок [Arwidsson, Berg, 1983, p. 13, pl. 23-37].
16. Срібне окуття ритону у вигляді срібної стрічки діаметром 30 см, шириною 4 см, один край вирізаний "городками" та Т-подібними прорізами, оздоблена штампованим орнаментом у вигляді кружечків з крапкою посередині, діаметр 30 см., ширина 4 см. Найбільш відомі аналогії зібрані М. Мюллером-Віллі [Müller-Wille, 1979, taf. 33].

17. П'ять ланцетоподібних наконечників стріл типу "А" [Wegraeus, 1986, s. 21-34].
18. Прямокутна бронзова пряжка типу [Petersen, 1951, s. 495, 534], розмірами 3,5x2,5 см [Бліфельд, 1977, с. 128-131].

Курган № 38(2).

19. Камерне поховання з дерев'яним ящиком. У похованні знайдено ланцетовидний наконечник стріли типу "А" [Wegraeus, 1986, s. 21-34], діаметром 10 см, шириною 1 см [Бліфельд, 1977, с. 132-133, табл. VII-8].

Курган № 38 (1).

20. Інгумація під навісом. У похованні знайдено бронзове кільце з чотирма шишками, діаметром 3,3 см. [Бліфельд, 1977, с. 132, табл. VII-1]. Аналогічні кільця відомі у могильнику Бірки [Arbman, 1940, taf. 112-10], Еланді (Öl, Segerstad sn, Seby SHM 4785, Öl, Toroslunda sn, Tavelstrum SHM 5431), Естерйотланді (Ög, Ö.Eneby sn. RAA 16 Fiskeby Gr. 68 A SHM 24569 68A), Меделпаді (Medelpad, Skön sn, Öråker. Lansmuseet) та Вестерйотланді (Vs, Köping SHM 25006: 27). Інтерпретуються як деталі ременя.

Курган № 38 (6).

21. Інгумація. Знайдено бронзовий гольник, що являє собою циліндричну трубочку з муфточками на кінцях та обіймою посередині, довжиною 6,5 см, діаметром 0,8 см [Бліфельд, 1977, с. 134, табл. VIII-13]. Гольники такого типу відомі у Приладожжі та на Готланді [Raudonikas, 1930; Thunmark-Nylen, 1995, fig. 6].
22. Ручка, клямки та оббивка дерев'яної скрині типу [Arbman, 1940, taf. 259-272], [Бліфельд, 1977, табл. VIII-7-10].

Курган № 40.

23. Кремація. Бронзове масивне кільце зі щитком для підвішування скрамасакса розмірами 2,4x2,9 мм [Бліфельд, 1977, табл. IX-15], [Arbman, 1940, taf. 180-8].
24. Три бронзові поясні бляшки наближено овальної форми з стилізованим рослинним орнаментом, тотожні бляшкам з поховання 1074 у могильнику Бірка [Arbman, 1940,

taf. 90; 1943, s. 443-446].

Курган № 41.

25. Камерне поховання. Наконечник списа з широким ланцетоподібним пером та довгою рурковатою втулкою, сплющеною у верхній частині, діаметр пера 0,21 см, ширина пера 0,04 см [Бліфельд, 1977, с. 138, табл. X-1].

Курган № 42.

26. Камерне парне поховання. Меч типу "W" [Petersen, 1919, s. 157] довжиною 88 см, шириною 5,5 см.
27. Бронзовий прорізний наконечник піхов з плетінням у центрі, діаметром 6,3 см, шириною 4,3 см [Бліфельд, 1977, с. 140, рис. 21]. Через деформовану корозією центральну частину наконечника, річ помилково було віднесено до типу з зображенням маски (тип А-I за Н. В. Єніосовою [Єніосова, 1994; Аге, 1931]). В дійсності, шестовицький екземпляр прикрашений "плетенкою". Єдина відома мені аналогія - випадкова знахідка з Готланду (Fole sn, Antsarve), що зберігається у Стокгольмському історичному музеї (SHM: 6662: 3).

28. Залізний наконечник списа з вузьким ланцетоподібним пером типу "Е" [Petersen, 1919], загальною довжиною 36,5 см, довжина пера 22-23 см, ширина 2 см, діаметр втулки 3 см. [Бліфельд, 1977, табл. XII-1].

29. Дві кістяні пластини з виступом у центральній частині, що оформлений у вигляді голови звіря, загальною довжиною 24 см, шириною 4 см, висотою виступа 4 см. За рядом стилістичних особливостей дана річ має південноскандинавське походження. Зокрема, виступ, оформлений у вигляді голови звіря з великими очима, близький зооморфним головкам вудил (?) з Söllested (Данія) [Karlsson, 1983, s. 121, fig. 149] та застібки від скрині, знайденої в могильнику Lejre [Wulff Anderseen, 1995, s. 36, fig. 23].

Курган № 46.

30. Кремація. Кістяне вістря з вирізаною з одного кінця головою дракона і різним орнаментом по тулубу [Станкевич, 1962, с. 17, рис.8-1]. Виробництво кістяних вістрер

- пов'язане з Біркою, де відомі їх заготовки (SHM 5208: 1587; SHM 5208: 1677-SHM 5208: 1678).
31. Бронзовий наконечник піхов з прорізним зображенням птаха [Станкевич, 1962, с. 16, рис. 8-4]. "Шведсько-варяжська група" [Paulsen, 1953, s. 33], група I [Kazakevicius, 1992, p. 91-97], група B-I-1 [Ениосова, 1994, с. 100-121].
32. Льодохідний шип [Станкевич, 1962, с. 16, рис. 8-13]. Тип I [Arwidsson, 1984, s. 111-112].
- Курган № 50.
33. Кремація. Наконечник піхов скрамасакса з зубчатим краєм, оздоблений смугами з карбованих трикутників, діаметром 13,5 см [Бліфельд, 1977, с. 144, табл. XIII, 5]. Аналогії відомі в Бірці та на Готланді [Arbman, 1940, taf. 178:3; Thunmark-Nylen, 1995, abb. 214-10, 313b, 314b, 329, 387b].
34. Фрагменти бронзового ланцюжка [Бліфельд, 1977, с. 144, табл. XIII]. Близький типу 8 [Arwidsson, 1989, s. 73-78].
- Курган № 53.
35. Кремація. Дві бронзові черепахоподібні фібули типу ЯП-51-с [Petersen, 1928].
36. Маленька кругла фібула з плетінням та стилізованими мордами тварин. Тип II за І. Янссоном [Jansson, 1984, p. 58-74].
- Курган № 58.
37. Кремація. Меч типу "Н" [Petersen, 1919, s. 101; Jakobsson, 1992, s. 34] загальною довжиною 0,94 м, довжина леза 0,80 м, ширина 0,06 м [Бліфельд, 1977, с. 147, табл. XV-1, 2].
38. Бронзовий наконечник піхов зі стилізованим зображенням птаха [Paulsen, 1953; Kazakevicius, 1992; Ениосова, 1994], діаметром 7 см, шириною 4,4 см [Бліфельд, 1977, с. 147-148, табл. XV-4].
39. Залізний наконечник списа з широким ланцетовидним пером і довгою рурковатою втулкою, діаметром 0,32 см, діаметр пера 0,19 см, ширина пера 2,5 см, втулка - 1,5 см. Тип "Е" за ЯП [Petersen, 1919] [Бліфельд, 1977, с. 148, табл. XV-3].
40. Льодохідний шип, діаметром 3,5 см, шириною 2,8 см. [Бліфельд, 1977, с. 148, табл. XV-6]; тип I за Г. Арвідсон [Arwidson, 1984, s. 111-112].
41. Кільцева фібула з довгою голкою. Діаметр кільця 3,5 см. Довжина голки 10,5 см. Тип 237 за ЯП, тип IV за Л. Тунмарк-Нілен [Thunmark-Nylen, 1984, s. 6-9], [Бліфельд, 1977, с. 148, табл. XV-5].
- Курган № 59.
42. Кремація. Дві черепаховидні фібули типу ЯП 52 [Petersen, 1928], [Бліфельд, 1977, с. 148, табл. XVI-3].
43. Трилисна фібула типу 97 за ЯП [Petersen, 1928].
- Курган № 60.
44. Кремація. Фрагмент бронзової черепахоподібної фібули типу ЯП 51-с [Petersen, 1928].
- Курган № 61(4).
45. Камерне поховання. Кістяне вістря з вирізаною з одного кінця мордою тварини [Бліфельд, 1977, с. 154, табл. XVII-5, 11].
46. Залізне шило з кістяною ручкою та футляром з отворами на кінцях (довжина 13 см, діаметр 0,8 см), футляр прикрашений паралельними подвійними нарізками [Бліфельд, 1977, с. 151-155, табл. XVII-11]. Аналогічне відоме в похованні 924 могильника Бірки [Arbman, 1943, s. 360-361, abb. 314].
- Курган № 69.
47. Кремація. Маленька кругла бронзова фібула типу II за І. Янссоном [Jansson, 1984, s. 62-69], [Бліфельд, 1977, с. 159, табл. XIX-2].
48. Уламки черепахоподібної фібули (тип невизначений) [Petersen, 1928] [Бліфельд, 1977, с. 159, табл. XIX-12].
- Курган № 78.
49. Камерне поховання. Дві черепахоподібні фібули типу ЯП 51-с довжиною 11,3 та 11,5 см, шириною 7,8 та 7,3 см та висотою 3,8 см [Petersen, 1928], [Бліфельд, 1977, с. 161, табл.

XXI-1]

50. Хрестовидна підвіска розмірами 4x3,5 см [Бліфельд, 1977, с. 161]. За формою та технікою близька до підвісок, що виготовлялися на Готланді [Thunmark-Nylen, 1995, abb. 34-6, abb. 307-5]. Два готландських екземпляри орнаментовані симетричними трикутниками, третій - циркульним орнаментом, але не по краям, як шестовицький, а по центру (зберігається у Стокгольмському історичному музеї SHM 16253).
51. Срібна позолочена ажурна з плетивом підвіска типу 159 за ЯП, група "В", тип "Норелунд" за Й. Кальмером [Calmer, 1989, s. 19-42, 24, 26; abb. 3: 10], діаметром 2,8 см [Бліфельд, 1977, с. 161].
52. Срібна кругла штампована підвіска, діаметром 2,8 см. Належить до типу підвісок "з чотирма волютами" за типологією В. Дучко [Duzko, 1985, p. 32-39; Бліфельд, 1977, с. 161].
53. Срібна кругла підвіска, опукла у центрі, прикрашена орнаментом у вигляді "сегнерового колеса" [Duczko, 1985; 1989].

Курган № 83.

54. Кремація. Меч типу "Н" за ЯП [Petersen, 1919].
55. Бронзовий наконечник піхов з прорізним зображенням птаха [Paulsen, 1953, s. 33; Kazakevicius, 1992, p. 91-97].
56. Уламки скрамасакса [Arbman, 1940].
57. Умбон щита напівсферичної форми з горизонтально відігнутих краєм, діаметром 11 см, висотою 6 см [Arbman, 1940].
58. Льодохідний шип [Бліфельд, 1977, с. 164-165]. Тип 1 [Arwidsson, 1984, s. 111-112].

Курган № 92.

59. Кремація. Фрагмент фібули типу ЯП 52 [Бліфельд, 1977, с. 168, табл. XXIV-6,8]. Збереглася в уламках, серед яких частково можна реконструювати борт верхньої шкарлупи типу Vd b з кантом типу Kt f2 [Jansson, 1985]. Зберігся один з чотирьох ріжків, виготовлених у вигляді головки звіра; від нижньої шкарлупи зберігся фрагмент довжиною 6,8 см, шириною 1,3-2,5 см з уламками "вушок" голкотримача.

60. Бронзове кільце для підвішування скрамасакса [Arbman, 1940, taf. 180-8].

Курган № 93.

61. Кремація. Рештки скрамасакса у вигляді подвійної пластинки з двома кільцями, оздобленої з однієї сторони вирізьбленими "городками", а з другого - штампованими подвійними лініями, рівними по краю і зигзаподібними у центрі, шириною 1,7 см [Бліфельд, 1977, с. 169, табл. XXV-10], [Arbman, 1940, taf. 180].

Курган № 98.

62. Камерне парне поховання. Скрамасакс [Станкевич, 1962, с. 24, рис. 10-2], [Arbman, 1940, taf. 180].
63. Смугастий точильний брусок [Станкевич, 1962, с. 24, рис. 9-1]. Аналогічні відомі у могильнику Бірки [Arbman, 1941, taf. 188].

Курган № 100.

64. Інгумація. У складі намиста знайдено срібну дротяну біконічну намистину, що має аналоги у скандинавському матеріалі [Корзухина, 1971, с. 59-64].

Курган № 102.

65. Кремація. Бронзовий наконечник піхов скрамасакса довжиною 4,3 см, шириною 2 см [Бліфельд, 1977, с. 173, табл. XXIX-1], [Arbman, 1940, taf. 180].

Курган № 105.

66. Кремація. Керамічний водолій близькосхідного або візантійського виробництва з тавром на дні у вигляді трьох сплетених змій [Бліфельд, 1977, с. 174, табл. XXIX-1].

Курган № 110.

67. Камерне парне поховання. Меч типу "V" [Petersen, 1919].
68. Бронзовий прорізний наконечник піхов із зображенням птаха [Paulsen, 1953, s. 33; Kazakevicius, 1992, s. 91-97].
69. Скрамасакс з дерев'яним держакком, бронзовим наконечником піхов [Arbman,

1940, taf.180].

70. Наконечник стріли з ланцетовидним пером довжиною 11 см [Wegraeus, 1986].

71. Окуття ритону у вигляді широкої пластини, оздобленої штапованим орнаментом та вирізьбленими "городками" на одному краю [Бліфельд, 1977, с. 176, табл. XXX, рис. 43].

Курган № 138.

72. Кремація. Залізна гривна з перекрученого дроту з підвіскою у вигляді "молоточка Тора" [Бліфельд, 1977, с. 185, табл. XXV-6], типу а 1-с-е [Ström, 1984].

Курган № 141.

73. Кістяне вістря з стилізованим зображенням морди тварини довжиною 14 см [Бліфельд, 1977, с. 86-187, табл. XXXVI-2].

Курган № 145.

74. Камерне поховання. Скрамасакс з дерев'яним руків'ям у піхвах з подвійною бронзовою пластинкою, вирізьбленою "городками" та бронзовими кільцями для підвішування [Бліфельд, 1977, с. 189, табл. XXXVII-5,6], [Arbman, 1940, taf. 180].

75. Бронзовий наконечник піхов скрамасакса [Бліфельд, 1977, с.184].

76. Наконечник стріли з ланцетовидним пером [Бліфельд, 1977, с. 189, табл. XXXVIII-3], типу "А" [Wegraeus, 1986].

II. Чернігів.

Курган № 15.

77. Кремація. У кострищі знайдено льодохідний шип типу 1 за Г. Арвідсон [Arwidson, 1984, s. 111-112], [Бліфельд, 1965, с. 114-120, табл. II-10].

78. У кострищі знайдено трикутний льодохідний шип типу 3 за Г. Арвідсон [Arwidson, 1984, s. 111-112].

Курган № 7.

79. Кремація. У кострищі кургану знайдено срібну дисковидну підвіску з філігранним

рослинним орнаментом у вигляді подвійного стовбура, з обох боків якого відходить по три загнутих донизу пагони. Виробництво подібних підвісок пов'язано з областю Мелар, можливо Бірки. Найближчі аналогії чернігівській підвісці вказані В. Дучко (однак, в його роботі помилково зазначено, що дана річ походить з кургану №15) [Бліфельд, 1965, с.107-108, табл.1-7; Duzko, 1985, p.42].

III. Пересаж Чернігівської області.

Курган № 28.

80. Кремація. У кострищі кургану знайдено круглу підвіску з зображенням сегнерового колеса. Посилаючись на скандинавські матеріали, С.С. Ширинський дає знахідку періодом між 960-1010 рр. [Ширинський, 1969, с. 100-106, рис. 44-11].

IV. Седнів Чернігівської області.

Курган № 2.

81. Кремація. У кострищі кургана знайдено чотири розплавлені гральні фігурки з блакитного і коричневого скла.

82. Мініатюрні бронзові заклепки від скриньки [Ширинський, 1968, с. 239-240].

Курган № 3.

83. Кремація. Уламок бронзового прорізного наконечника [Ширинський, 1968, с. 240].

V. Ліскове Чернігівської області.

84. Давньоруське поселення. Смугастих точильний брусок [Шекун, Веремейчик, 1997, с. 69-98].

VI. Сосниця (озеро Буромка).

85. Ребро з різним зображенням дракона (рис. 60: 5). Знайдено на слов'янському городищі біля озера під час розкопок В. Є. Козловської. Довжина ребра 22,5 см; найбільша ширина 4,0 см; найменша - 3,2 см [Бондарец, 1990, с. 20-21, рис. 5]. Хвіст дракона у вигляді плетіння близький стилізованому зображенню дракона у стилі

“Mammen” на кістяному гребінці з Svarta Jorden у Бірці [Jansson, 1994, s. 267-284; fig. 5]. Стиль зображення кінцівок дракона подібний до ряду зображень на рунічних каменях Швеції XI ст. [Karlsson, 1983, fig. 100; 106; Jenssen, 1987].

VII. Городище Полтавської області (урочище Замок).

86. Під час обстеження поселення з роменськими та давньоруськими культурними відкладеннями знайдено зігнуте вістря з рогу косулі з одного кінця прикрашене різним зображенням вовка (рис. 60: 2). Загальна довжина 14,5 см [Кулатова, Супруненко, 1991, с. 91-96, рис.3-1].

VIII. Дуниківка Полтавської області.

87. Меч типу “S” за ЯП. Знайдений в урочищі “Ракити” [Кирпичников, 1966, с. 78-79; № 33].

IX. Фощевата Полтавської області.

88. Меч місцевого виробництва, руків'я, навершя та перехрестя прикрашені орнаментом у стилі рунічних каменів Швеції XI ст. [Arne, 1914, s. 57, fig. 42; Кирпичников, 1966, с. 84, табл. XIII-XIV].

X. Харківська область.

89. Основа навершя меча типу “Т-1” [Кирпичников, 1966, с. 78-79; № 38].

XI. Краснянка Харківської області.

90. Меч типу “А місцевий” за А.М. Кірпи́чниковим [1966, с. 35, 84; Arne, 1914, s. 58-59, fig. 43].

XII. Пришиба Харківської області.

91. У похованні знайдений меч типу А за А.М. Кірпи́чниковим [1966, с. 35], вузький довгий наконечник списа типу “Е” за Я. Петерсеном, бронзову пряжку та стремено типу I за А.М. Кірпи́чниковим [1973], [Сібильов, 1950, с. 99-110; рис. 4].

XIII. Тетянівка Донецької області.

92. Уламок меча типу “Е” (рис. 60: 1). Випадкова знахідка [Археологический альманах, 1993, рис. 67].

XIV. Кліщинці Черкаської області.

93. Ремінцевий розподільник у вигляді чоловічої личини з вусами та бородою (рис. 60: 4). Випадкова знахідка на березі Канівського водосховища. Зберігається у краєзнавчому музеї с. Кліщинці. Рисунок Р.М. Осадчого.

XV. Переяславський р-н Черкаської області.

94. Кресаловидна підвіска типу [Новикова, 1991, с. 184, рис. 2] знайдена В.М. Щербаківським під час розкопок курганів поблизу Переяслава [Фотоархів ИИМК, Q 642: 19] (рис. 60: 3) (інформація В.М. Зоценка).

ВИЗАНТИЙСКИЙ МОЛИВДОВУЛ X В. ИЗ ШЕСТОВИЦЫ

К числу артефактов византийского происхождения, обнаруженных на поселении Шестовица относится находка византийской печати X в. Моливдовул был обнаружен в 1948 г. во время работы Шестовицкой археологической экспедиции ИА АН УССР под руководством Д.И. Блифельда, исследовавшей группу памятников в ур. Коровель на южной окраине села [Блифельд, 1952]. Раскопками в восточной части городища был обследован комплекс из двух жилищ и двух ям, расположенных на запад и восток от них, заполненных золой, обломками костей и фрагментами керамики преимущественно IX-X вв. По составу керамических находок исследованные жилые постройки датированы XII-XIII вв. Печать обнаружена в жилище № 2, залегающим на 0,7 м ниже пода перекрывшей его печи жилища № 1. По наблюдениям автора раскопок, «керамический материал, выявленный во втором жилище, дает возможность датировать его XII-XIII вв., однако более ранним временем, чем предыдущее жилище» [Блифельд, 1952, с. 127].

Жилище № 2 представляет в плане прямоугольное строение размером 4-4,5 × 3,5-4 м. Основной вещевой материал соста-

вили фрагменты керамики, отнесенной Д.И. Блифельдом к 3-й группе («группа В») и датированной XII-XIII вв. [Блифельд, 1952, с. 127]. Печать была обнаружена на полу около челюстей печи в северо-восточной части жилища. Среди незначительного числа находок, обнаруженных в самой печи (печь в плане почти круглая, ориентированная челюстями на юг; толщина сводов, сохранившихся на высоте 0,4 м, – 0,2 м), отмечена нижняя часть сосуда XII в. с клеймом «в виде креста, обведенного двумя concentрическими кругами». Примечательно, однако, что в Отчете о раскопках, составленном в 1948 г., в числе находок жилища № 2 было отмечено также присутствие незначительного количества синхронных печати фрагментов керамики «группы Б», датированной преимущественно IX-X вв. [Блифельд, 1948, с. 16]. Вместе с тем, непосредственная связь керамического материала IX-X вв. с жилищем, в котором он был выявлен, ставилась автором исследований под сомнение, ввиду близости к постройке ямы № 2, для которой находки керамики этого времени были преобладающими.¹⁸ Следовательно, по условиям обнаружения, печать закономерно должна быть связа-

Рис. 1.

Печать логофета геникона Льва из Шестовицы

¹⁸ В результате современной обработки археологических материалов из с. Шестовицы, хранящихся в научных фондах ИА НАНУ, коллекция керамики, выявленная в ходе раскопок Д.И. Блифельда в 1948 г. на территории раскопа II, включавшего указанные жилища и ямы, получила более детальную датировку, основанную на типохронологической разработке М.П. Кучеры [Андрощук и др., 1996]. Преобладающим среди датированных керамических находок жилища № 2 является материал кон. XI – 1-й пол. XIII в. Помимо этого встречаются также фрагменты керамики, датируемые 2-й пол. XI в., IX – 1-й пол. X в. и X – 1-й пол. XI в. К числу редких находок относятся керамические фрагменты кон. XI – 2-й пол. XIII в. и сер. XI в. Керамический материал ямы № 2 представлен образцами IX – 1-й пол. X в.

на с примесью более ранних материалов в комплексе жилища № 2 и рассматриваться в составе вещевого комплекса ямы № 2.

Печать (Рис. 1) обладает следующими характеристиками.

Тип заготовки: цельная литая.

+ΛΕΟΝ	+ Λέον-
Τ/ΠΡΙΜΙ	τ(ι) πριμι-
Κ/Ρ/Α/ΣΠΑ	κ(ηρίω) β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπα-
. /ΣΓΕΝΙΚ'	[θ](αρίω) (καλ) γενικ(ῶ)
.ΟΓΟΘ'	[λ]ογοθ(έτη)

Точечный ободок.

+ Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Λέοντι πριμικηρίῳ βασιλικῶ
πρωτοσπαθαρίῳ καὶ γενικῶ λογοθέτῃ =

Господи, помоги твоему рабу Льву, примикирию, императорскому протоспафарию и логофету геникона.

Сохранность: Трещина-разлом с утратами металла вдоль канала для продевания шнура, частично повредившая изображение и круговую надпись на аверсе, а также буквенные знаки в 3-й и 4-й строках легенды на реверсе печати. Оттиск неравномерный: правая часть круговой надписи, нижние ступени креста на лицевой стороне едва различимы; 1-я строка, крайняя левая литера в 3-й строке, а также нижние части буквенных знаков в последней строке оборотной надписи, как и точечный ободок, характеризуются различной степенью полноты оттиска.

Место хранения: Научные фонды ИА НАНУ, № 7 (в учетной документации место находки печати указано неверно: “г. Чернигов, к западу от Спасского собора, раскоп у стены дворцового здания; раскопки В.А. Богусевича, 1953 г.”, что в действительности соответствует месту обнаружения печати из того же собрания под № 6, которой ошибочно приписаны данные шестовицкого моливдовула).

‘Ο γενικός λογοθέτης, или λογοθέτης του γενικού, или же ο γενικός был главой логофезии геникона, которой контролировались финансовая организация и сбор налогов на всей территории Византийской империи. Секрет геникона являлся одним из главных центральных ведомств, располагая весьма значительным штатом чиновников. Первое письменное упоминание должности логофета геникона относится к 692 г., однако, имеющийся сфрагисти-

Размеры: диаметр – 23 - 24,5 мм.

Av.: Изображение шестиконечного патриаршего креста на трех (четырех?) ступенях; круговая надпись: + ΚΡΟΝΘ.[ΤΩΧΩ]Δ[ΥΛ,]

Rv.: Надпись в пять строк:

ческий материал, датированный VII в., подтверждает ее существование уже в относительно более раннее время [Oikonomides, 1972, p. 313]. С VIII в. логофеты геникона входят в состав высшего гражданского чиновничества империи. Примечательно, что должность логофета геникона до возведения на трон занимал Никифор I (802-811). В различных редакциях византийской таблицы о рангах IX-X вв. должность логофета геникона занимает стабильно высокие позиции: в тактиконе, изданном Ф.И. Успенским (842-843), - 10-ю, следуя за сакелларием и предшествуя квестору; в трактате Филофея (899), - 11-ю и 7-ю соответственно в части *d 1* и *d 3* первого раздела по структурной разбивке Н. Икономидеса [Oikonomides, 1972, p. 66-67], 11-ю и 10-ю во втором и третьем разделах; в своде списков таблицы о рангах В.Н. Бенешевича (934-944) – 11-ю; в тактиконе Эскориала (971-975) – 15-ю [Oikonomides, 1972, p.303]. Все списки сохраняют неизменным порядок следования должности в таблице о рангах – логофет геникона перечисляется вслед за сакелларием и предшествует квестору.

Немаловажным обстоятельством для характеристики должности является также сопутствующая ей в таблице титулатура. В названных списках должность логофета геникона указывается в сопровождении титула патрикия (тактикон Успенского) [Успенский, 1898, с. 115; Oikonomides, 1972, p. 51], анфипата патрикия (2-й раздел трактата Филофея)

Список	Позиция в табели	Титул	Дата (гг.)
Тактикон Успенского	10	πατρίκιος	842-843
Трактат Филофея:			899
— I d 1	11		
— I d 3	7		
— II	11	ἀνθύπατος πατρίκιος	
— III	10	πρωτοσπαθάριος	
Тактикон Бенешевича	11	πρωτοσπαθάριος	934-944
Тактикон Эскориала	15	-	971-975

Таблица 1.

Ранговые позиции и титулатура логофета геникона в списках византийской табели о рангах IX-X вв.

[Oikonomides, 1972, p. 139], а также протоспафария (3-й раздел трактата Филофея, тактикон Бенешевича) [Oikonomides, 1972, p. 144, 248]. В непосредственном подчинении логофета геникона, как указывается в трактате Филофея (часть 3 d 1-го раздела: перечисление служащих и чиновников, подчиненных всякому обладателю ἀξίαι δια λόγου), состояло 12 категорий служащих, среди которых первыми называются великие хартуларии секрета, последними – канкелларии [Oikonomides, 1972, p. 112-115, 313-314].

В корпусе печатей византийской администрации обнаруживается еще несколько моливдовулов, предельно близких шестовицкому экземпляру, и, как будет показано ниже,

принадлежащих одному с ним лицу. До настоящего времени эти находки единой атрибуцией не объединялись. Они представлены в пяти экземплярах от четырех пар матриц.

1. Первая (диаметр – 24 мм), помещенная во втором томе печатей коллекции Г. Закоса (издание, подготовленное к печати Г. Закосом и А. Веглери, осуществлено при участии Д. Несбита), несет на лицевой стороне изображение четырехконечного креста с перекладинами на четырех ступенях, окруженного надписью с призывом божьей помощи без внутреннего ободка [Zacos, 1984, № 209, p. 139; Zacos, 1985, Pl. 29]. На обороте печати – надпись в четыре строки:

+ΛΕΟΝ	+ Λέον—
Τ,ΠΡΙΜΙΚ,	τ(ι) πριμικ(ηρίω)
ΣΓΕΝΙΚΩ	(καὶ) γενικῶ
ΛΟΓΟ . .	λογο[θ(έτη)]

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι πριμικηρίῳ καὶ γενικῶ λογοθέτῃ =

Господи, помоги твоему рабу Льву, примикирию и логофету геникона.

Моливдовул датирован издателями поздним IX в.

2. Вторая печать (диаметр – 26 мм), опубликованная в том же издании, представляет изображение процветшего патриаршего

креста на трех ступенях в окружении аналогичной надписи без внутреннего ободка [Zacos, 1984, № 210, p. 139-140; Zacos, 1985, Pl. 29]. На оборотной стороне – пятистрочная надпись:

+ΛΕΟΝ	+ Λέον—
.,ΠΡΗΜΗΚ .	[τ](ι) πρημηκ(ηρίω)
Ρ'Α'ΣΠΑΘ'Σ	β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπαθ(αρίω) (καὶ)
ΓΕΝΗΚ . .	γενηκ(ῶ) [λ]-
ΟΓΟΘΕ .	ογοθέ(τη)

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι примικηρίῳ βασιλικῷ
 πρωτοσπαθαρίῳ καὶ γενικῷ λογοθέτῃ =

Господи, помоги твоему рабу Льву, примикирию, императорскому протоспафарию
 и логофету геникона.

Моливдовул датирован ранним X в. При этом издатели указывают на бесспорность его принадлежности тому же сановнику, которому была отнесена ими предыдущая печать. Таким образом, моливдовул дает представление о *circus honorum* чиновника, повышенного из ранга протоспафария в ранг примикирия [Zacos, 1984, p. 140].

3. Третья пара матриц (диаметр – 20 мм), известная в двух экземплярах (печати происходят из собраний Археологического музея в Стамбуле и Музея искусств Фога в Вашингтоне), издана В. Лораном [Laurent, 1981, № 321, p. 153-154, pl. 12]. На лицевой стороне моливдовулов помещен патриарший крест на четырех ступенях с круговой надписью без внутреннего ободка. Обратная сторона содержит пятистрочную надпись:

+ΛΕΩ ΝΤΙΠΑΤ. ΙΚ/Ρ/Α/ΣΠΑ Θ/ΣΓΕΝΗ. ΛΟΓΟΘΕΤ.	+ Λέω- ντι πατ[ρ]- ικ(ίῳ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπα- θαρίῳ) (καὶ) γενη[κ(ῶ)] λογοθέτ[η]

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι πατρικίῳ βασιλικῷ
 πρωτοσπαθαρίῳ καὶ γενικῷ λογοθέτῃ =

Господи, помоги твоему рабу Льву, патрикию, императорскому протоспафарию и логофету геникона.

По мнению В. Лорана, моливдовулы принадлежат к памятникам X в.

4. Четвертая разновидность (диаметр – 19 мм) происходит, как и две первых, из кол-

лекции Г. Закоса и несет изображение патриаршего креста на трех (четырёх? – В.Б.) ступенях в окружении надписи без внутреннего ободка [Zacos, 1984, № 202, p. 136-137; Zacos, 1985, Pl. 28]. На обороте – пятистрочная легенда:

+ΛΕΟΝΤ. ΑΝΘΥΠ/ΠΑΤ ΡΙΚ,Ρ'Α/ΣΠΑ Θ/ΣΓΕΝΗΚ. ΛΟΓΟΘΕ.	+ Λέοντ[(ι)] ἀνθυπ(άτῳ) πατ- ρικ(ίῳ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπα- θαρίῳ) (καὶ) γενηκ[[ῶ]] λογοθέ[(τη)]

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι ἀνθυπάτῳ πατρικίῳ βασιλικῷ
 πρωτοσπαθαρίῳ καὶ γενικῷ λογοθέτῃ =

Господи, помоги твоему рабу Льву, анфипату патрикию, императорскому протоспафарию и логофету геникона.

Моливдовул датирован «поздним IX - ранним X в.» с примечанием издателей о высокой степени вероятности принадлежности памятника владельцу моливдовула, изданного ранее В. Лораном [Laurent, 1981, № 321], где тот представлен еще в чине патрикия и императорского протоспафария [Zacos, 1984, p. 137].

Как видно из приведенных описаний, все перечисленные печати объединяет с находкой из Шестовицы целый ряд весьма важных признаков. Типологическое и палеографическое тождество, несмотря на некоторые различия в написании сходных слов, выраженные в традиционном употреблении взаимозаменяе-

мых фонетических пар ι-η, ο-ω в словах $\pi\rho\upsilon\kappa(\eta\rho\omega)$, $\gamma\epsilon\nu\kappa(\omega)$ и $\Lambda\theta\omicron\nu\tau(\iota)$, требует отнесения их к кругу близких в хронологическом отношении памятников. Совпадение же личных имен, должностных характеристик и дублирующихся титулов их владельцев не оставляет сомнений в принадлежности всех пяти разновидностей одному чиновнику, печати которого должны отражать различные периоды его служебной карьеры, отмеченной продвижением по иерархической лестнице¹⁹.

Соответственно месту титулов в табели о рангах, рассматриваемые моливдовулы должны быть расположены в следующем порядке. Первой по времени является печать, представляющая Льва в звании примикирия (1) [Zacos, 1984, № 209, p. 139; Zacos, 1985, Pl. 29]. Оно указывает на принадлежность этого чиновника к числу дворцовых евнухов. Титул примикирия, который одновременно являлся также и должностной единицей, предполагающей дифференцированные функциональные обязанности, жаловался исключительно им. Согласно тактикону Успенского, среди присваиваемых евнухам званий он являлся третьим по рангу, по спискам всех других редакций IX-X вв. – четвертым [Oikonomides, 1972, p. 292, 300].²⁰

Следующий хронологический этап отражают моливдовулы, один – из коллекции Г. Закоса (2) [Zacos, 1984, № 210, p. 139-140; Zacos, 1985, Pl. 29], другой – обнаруженный в Шестовице, на которых помимо титула примикирия указано еще одно звание чиновника – императорский протоспафарий. Звание протоспафария, которое могло жаловаться как бородатым (не евнухам), так и евнухам, относится к титулам среднего ранга. Его употребление в качестве титула, впервые засвидетель-

ствованное в Хронографии Феофана под 718 г. (не исключено и более раннее упоминание под 692 г.), отмечается до начала XII в. В списке титулов бородатых во всех редакциях табели о рангах IX-X вв. звание неизменно занимает 8-ю позицию, следуя за титулом патрикия. В списке достоинств евнухов титул занимает несколько различные ранговые ступени: 5-ю – по тактикону Успенского, 3-ю – в трактате Филофея и табели Бенешевича, 6-ю в тактиконе Эскориала [Oikonomides, 1972, p. 292, 297]. По действовавшей в начале X в. «Клетологии» Филофея звание протоспафария превосходило значением титул примикирия, и его употребление в титулатуре чиновника на втором месте, как кажется, отражает несколько более раннюю ситуацию, засвидетельствованную тактиконом Успенского, где протоспафарий следует двумя рангами ниже. Можно предположить, что характер употребления звания императорского протоспафария в титулатуре логофета геникона Льва отражает действительное положение этого звания в дворцовой иерархии на момент изготовления матриц печати, т.к. более позднее происхождение печатей с этой формой титулатуры по отношению к экземпляру с титулом примикирия вполне явно следует из способа их оформления.

Следующими по времени являются печати, именующие своего владельца патрикием и императорским протоспафарием (3) [Laurent, 1981, № 321, p. 153-154, pl. 12]. Титул патрикия относился к разряду высших титулов бородатого чиновничества и следует в табелях о рангах IX-X вв. после анфипата, занимая 7-ю позицию во всех известных редакциях. Звание патрикия было учреждено Константином Великим и стало доступно крупным чиновникам со времени правления Юстиниана-

¹⁹ Рассматривая печати, принадлежавшие логофету геникона Льву в отдельные периоды его службы, нельзя не упомянуть о моливдовуле, обнаруженном в византийской Сугдее (совр. Судак, Крым) [Šandrovskaja, 1993, S. 91-92; Шандровская, 1995, с. 122-123]. На лицевой стороне переданной в Эрмитаж печати (инв. № М-12454; диаметр – 23 мм, вес – 6,08 г) представлен процветший патриарший крест в окружении надписи без внутреннего ободка. Обратная сторона содержит легенду в пять (?) строк: .....| .Г, ANΘVII| .ΑΤΡΙΚΡ'Α' | .ΑΘΓΕΝ' | .ΛΟΓΟΘ, которая вместе с инвокационной формулой лицевой стороны восстанавливается В.С. Шандровской как: $K(\upsilon\rho\iota)\epsilon\ \beta\omicron\eta\theta(\epsilon\iota)\ \tau[\omega\ \sigma\omega\ \delta\omicron\upsilon\lambda\omega]\ \dots\ \tau(\ )\ \alpha\nu\theta\upsilon\pi(\alpha\tau\omega)\ [\pi]ατρικ(ι\omega)\ \beta(ασιλικ\omega)\ (πρωτο)[σπ]αθ(αρι\omega)\ (και)\ \gamma\epsilon\nu[\kappa(\omega)]\ \lambda\omicron\gamma\omicron\theta(\epsilon\tau\eta)$. Моливдовул датирован X в. Вероятным патронимом владельца печати, судя по остатку надписи с отчетливой литерой τ, может выступать имя Лев. К сожалению, крайне неудовлетворительная сохранность поднятого со дна моря памятника, доступного лишь в фотографическом воспроизведении, не позволяет произвести должный сравнительный палеографический и стилистический анализ судакского образца и рассмотренных экземпляров. Тем не менее, обращает внимание ряд характерных деталей сближающих эти памятники: сходство оформления, идентичность титулующих формул, и даже характерное сокращение написания титулатуры и должности владельца на судакском моливдовуле почти полностью совпадает со способом сокращения слов на печати Льва, анфипата патрикия, императорского протоспафария и логофета геникона из коллекции Г. Закоса (4).

²⁰ Придворными евнухами, согласно тактикону Филофея, могли заниматься почти все должности в империи, за исключением таких как эпарх, квестор и доместик [Oikonomides, 1972, p. 134-135, 305], однако в XI в. были и отступления от этого правила [Oikonomides, 1972, p. 305, ann. 90].

на I, а евнухам, - еще раньше, начиная с IV в. Последние упоминания титула относятся к началу XII в. [Oikonomides, 1972, p. 292, 295]. До второй половины X в. для евнухов он являлся первым по рангу. Пожалование этого титула, как и других высшестоящих званий первого класса, предполагало начальственное положение чиновника в одном из центральных ведомств [Успенский, 1898, с. 131]. Однако, помимо этого, для получения титула патрикия были необходимы как действительные отличия и заслуги, так и, что гораздо более важно для характеристики рассматриваемого моливдовула, личное знакомство и приближенность к императору.

Последнее обстоятельство очень хорошо иллюстрирует наличие еще одной разновидности моливдовулов логофета геникона Льва, характеризующей заключительный из известных нам этапов его карьеры, на котором он представлен в звании уже анфипата патрикия и императорского протоспафария (4) [Zacos, 1984, № 202, p. 136-137; Zacos, 1985, Pl. 28]. Титул анфипата является 6-м по рангу в таблицы чинов IX-X вв., следуя после магистра. Он появляется во время правления Феофила (829-842) и исчезает к концу XI – началу XII в., жалуюсь главным образом патрикия из числа бородатых, которые образовывали привилегированный класс анфипатов-патрикиев [Oikonomides, 1972, p. 292, 294]. Попадание в этот круг дворцовых евнухов естественным ходом вещей исключалось. Данное обстоятельство хорошо иллюстрирует неординарность этого рода карьеры и дает весьма веские основания для установления вероятной верхней границы продвижения по службе и отправления служебных обязанностей логофетом геникона Львом, связывая ее с верхней границей царствования возможного покровителя.

Относительная хронология бытования моливдовулов может быть определена временем распространения печатей с изображением того или иного типа креста. На печатях логофета геникона Льва представлено три его типологических разновидности. Так, моливдовулы с изображением *креста с перекладинами* («*Krückenkreuz*» – по терминологии В. Зайбта, «*cross potent*» – по терминологии Г. Закоса) на ступенях, употребленного в оформлении наиболее ранней печати, представляющей логофета геникона Льва в звании примикирия (1) [Zacos, 1984, № 209, p. 139; Zacos, 1985, Pl. 29],

датируются исследователями преимущественно второй половиной IX в., хотя сам тип впервые появляется на печатях уже в третьем десятилетии VIII в. [Seibt, 1978, № 15; Zacos, 1984]. В своде датированных византийских печатей Н. Икономидеса, моливдовул с изображением креста с перекладинами на четырех ступенях и сферой под ними, принадлежавший временщику Льва VI, василеопатору Стилиану Зауце, относится к 891/93-899 гг. [Oikonomides, 1986, № 55, p. 62-63]. Другая печать Стилиана, представляющая его как магистра, анфипата патрикия, императорского протоспафария и логофета дрома, с изображением креста с перекладинами на ступенях датируется 888-891/93 гг. [Zacos, 1984, № 298; Zacos, 1985, Pl. 34]. Известно также несколько экземпляров печатей этого типа, датированных концом IX – началом X в. [Zacos, 1984, № 208] и X в. [Speck, 1986, № 145].

Тип печатей с изображением *патриаршего процветшего креста на ступенях*, окруженного надписью без внутреннего ободка (т.н. печати с патриаршим крестом *без тимба*, - по терминологии В. Зайбта), использованного в оформлении печати, титулующей владельца примикирием и протоспафарием (2) [Zacos, 1984, № 210, p. 139-140; Zacos, 1985, Pl. 29], датируется в пределах первой половины X в. [Seibt, 1978; Zacos, 1984].

Хронологические рамки бытования печатей с изображением собственно *патриаршего креста на ступенях* и круговой надписью без внутреннего ободка охватывают конец IX – первую половину X в. Этого рода оформлением отличаются моливдовулы представляющие Льва в звании патрикия и императорского протоспафария (3), анфипата патрикия и императорского протоспафария (4). Аналогичным образом оформлена и печать из Шестовицы, отмеченная званиями еще примикирия и императорского протоспафария. Обращает внимание совершенное тождество помещенного на ней креста с крестом моливдовула, представляющего Льва в звании патрикия и императорского протоспафария (3), которое, как отмечалось выше, соответствовало дальнейшему продвижению этого чиновника по иерархической лестнице. Кроме того, примечательно, что все три типологические разновидности печатей обладают определенной схожестью оформления, представляя тот или иной вид креста неизменно в окружении круговой над-

писи без внутреннего ободка.

Не менее важен для установления хронологических рамок использования матриц шестовицкого моливдовула тип знаков сокращений, использованный на различных вариантах этих печатей. Работы, в той или иной степени затрагивающие вопросы типологии и хронологии знаков сокращений на печатях, к сожалению, немногочисленны, однако результативно представляют накопленный к настоящему времени материал, необходимый для хронологических обобщений [Seibt, 1978; Соколова, 1986; Oikonomides, 1986].

Недостаточно удовлетворительная сохранность надписи оборотной стороны моливдовула с изображением креста с перекладинами и титулом примикирия (1), со всей определенностью позволяет говорить лишь о знаке сокращения в имени владельца во второй строке легенды. Он имеет форму короткого наклонного штриха, поставленного в нижней части строки и фактически примыкающего к буквенному знаку [Zacos, 1985, Pl. 29, 209]. Штрихообразные знаки сокращения на печати с патриаршим процветшим крестом и титулами примикирия и протоспафария (2) (отчетливо просматриваются в сокращении звания императорского протоспафария в третьей строке легенды) размерно близки с предыдущим, однако представлены под меньшим наклоном и скорее размещаются между верхней и центральной частями строки [Zacos, 1985, Pl. 29, 210]. Знаки сходного облика впервые фиксируются на датированных печатях первой – третьей четверти VII в., ненадолго появляются снова на памятниках последней четверти VIII в. и затем, спустя столетие, а именно с первой четверти X в., что важно подчеркнуть, снова входят в моду и уже не исчезают вплоть до второй половины XII в. [Oikonomides, 1986, p. 165, Tabl.].

Хорошо прослеживаемые знаки сокращения на печати из Шестовицы многочисленны, и существенно отличаются от знаков на двух предыдущих моливдовулах, обладая характерным своеобразием. Исключая случаи неполного воспроизведения знаков, обусловленные качеством оттиска и степенью сохранности памятника (после θ и κ в четвертой строке, после θ в пятой, а также в круговой надписи лицевой стороны), речь идет о штрихообразных знаках почти в полную высоту строки, размещенных под небольшим наклоном (Рис. 1).

Подобно помещенному на аверс крес-

ту, фактически идентична знакам шестовицкого моливдовула часть знаков печати из свода В. Лорана (3) (после κ , β и α в третьей строке), другая часть (после θ в четвертой строке и круговой легенде лицевой стороны), соответствуя размерно, имеет дугообразную форму, повторяющую очертания этих буквенных знаков [Laurent, 1981, pl. 12, 321]. Характерно, что лучшая сохранность круговой надписи моливдовула из корпуса В. Лорана дает возможность с большим основанием судить о форме знака сокращения после θ в слове $\beta\theta\epsilon\iota$, едва различимого на лицевой стороне шестовицкой печати. Тождественность знаков на обеих печатях совершенно очевидна, что в свою очередь, наряду с другими существенными признаками сходства этих двух памятников, немаловажно не только для установления их хронологической близости, но и дает основания видеть здесь руку одного мастера. По форме начертания к знакам этих двух печатей близка и большая часть знаков сокращений последней разновидности моливдовулов, титулующих логофета геникона Льва анфипатом патрикием и императорским протоспафарием, имеющих вид слегка изогнутых наклонных линий во всю высоту строки [Zacos, 1985, Pl. 28, 202].

Вышеизложенное дает весьма веские основания для датирования экземпляра из Шестовицы относительно поздним временем в рамках хронологии бытования всех известных разновидностей. Это, в свою очередь, дает также основания предполагать более быстрое продвижение по службе логофета геникона Льва в заключительный период его деятельности, чем в начальный. Широкие рамки бытования печатей логофета геникона Льва, определяемые по хронологии используемых способов оформления, устанавливаются в пределах конца IX – первой половины X в. В пределах этого хронологического промежутка его деятельность следует приурочить к правлению Льва VI Мудрого (886-912).

Вполне корректные данные для установления хронологии непосредственного употребления печатей этим крупным чиновником предоставляются палеографическим датированием. По мнению В. Зайбта (*считаю своим приятным долгом выразить искреннюю признательность проф. Вернеру Зайбту (Вена), выказавшему внимание к публикуемому моливдовулу*), печать, представляющая Льва в звании примикирия

(1), на основании палеографических особенностей должна датироваться не «поздним IX в.», как это было предложено ее издателями, а началом X в. и вместе с последующими сфрагистическими разновидностями отражать деятельность чиновника в пределах 10-15 лет. Повышение служащего в ранге в первой четверти X в. могло происходить в течение довольно непродолжительного времени, а поэтому, следуя предложенной логике, отраженная сфрагистическим материалом деятельность рассматриваемого чиновника, по мнению В.Зайбта, могла бы укладываться в рамки предположительно 905–915 гг.

Еще более веским основанием, акцентирующим внимание на нижней границе датировки, является отсутствие упоминания должности логофета геникона в чине примикирия в «Клеторологии» Филофея, законченной в сентябре 899 г., а потому требующее отнесения первой из печатей логофета геникона Льва ко времени после 900 г.

Немаловажно отметить, что среди представленных печатями логофетов геникона VII–XII вв. имеется лишь два (!) чиновника, обладавших титулом примикирия. Один из них логофет Лев, другой – Константин, помимо прочего имевший титул императорского остиария, печать которого отнесена В. Лораном ко второй половине X в.²¹ [Laurent, 1981, № 311] (примечательно, что впоследствии логофет Константин был также повышен в ранге до звания патрикия, о чем свидетельствует сфрагистический материал [Laurent, 1981, № 312; Alexeenko et al., 1995, p. 149]). Это, наряду с данными таблицы о рангах, безусловно, должно свидетельствовать об исключительной редкости случаев выдвижения на должность логофета геникона придворных евнухов.

В этой связи быстрое повышение в ранге логофета геникона Льва может свидетельствовать о расположенности к нему василевса, что, впрочем, было достаточно обычным для византийского двора того времени. Очень часто евнухи занимали особое положение при императоре, обладая как огромными богатствами, так и заметным влиянием, не единожды выступая в роли временщиков. Следует также отметить, что и само предоставление должностей и титулов во времена Льва VI производилось исключительно монархом, что на-

шло отражение в тексте 46-й и 47-й новелл [Noailles, Dain, 1944, p. 182-186]. Однако, несмотря на достаточную количественную представленность печатей логофета геникона Льва, вполне соответствующую значительности занимаемой им должности, письменные источники, к сожалению, никаких сведений о деятельности этого чиновника не предоставляют.

Очевидно, что служебная деятельность логофета геникона Льва целиком должна приходиться на период после смерти могущественного василеопатора Стилиана Зауцы (899) и датироваться 900-912 гг. Введение Льва в должность может находиться в связи с неизбежной в таких случаях реорганизацией аппарата. Исполнение им своих обязанностей во время краткосрочного правления Александра (912-913), отмеченного смещением и опалой приближенных Льву VI сановников, как и в начальный период царствования находившегося под властью регентов Константина VII (913-956), едва ли могло быть возможным.

Это хронологическое определение дает возможность согласовать относительную хронологию сопутствующих шестовицкому моливдовулу археологических материалов, обнаруженных в жилище XII–XIII вв. и являющихся фрагментами керамических изделий IX – пер. пол. X в. Топография этих находок со всей очевидностью указывает на их происхождение из слоев, потревоженных во время постройки жилища № 1. Помимо этого, в числе хронологически сопоставимых с печатью памятников, обнаруженных на поселении Шестовица, имеются также артефакты собственно византийского происхождения. Речь идет о находках двух мелких монет – фоллов Льва VI Мудрого (класс 3: 886-912 гг. – по Ф. Грирсону [Grierson, 1973, p. 518-521, pl. XXXV]), обнаруженных на территории могильника в ур. Коровель в кургане № 83 (61) [Бліфельд, 1948, с. 32, табл. XLI, рис. 2, 3].

При контекстной интерпретации шестовицкого моливдовула следует обратить внимание на аналогичные находки в других регионах. По мнению исследователей, печати логофетов геникона IX–X вв., в разное время обнаруживавшиеся в провинциальных византийских городах Крыма, должны свидетельствовать о существовании налогообложения торговли северопричерноморских полисов

²¹ Известен также параллельный недатированный экземпляр печати этого чиновника из византийского Херсона [Alexeenko et al., 1995, p. 149].

[Sokolova, 1993, p. 106]. Расположенное неподалеку от Чернигова поселение Шестовица определяется в качестве ориентированной на внешнеторговую деятельность фактории [Толочко, 1989, с. 50]. Наиболее вероятное содержание опечатанного логофетом геникона документа здесь вряд ли может быть принципиально отлично от поступавших в византийское Причерноморье и, по всей видимости, должно касаться сборов в пользу византийского фиска с торговых сделок на территории Византийской империи.

Хронология шестовицкого моливдовула, являющегося третьим в ряду пяти последовательно сменявшихся разновидностей пе-

чатей логофета геникона Льва, относится ко второй половине временного промежутка 900-912 гг. Такое положение печати, как кажется, вполне конкретно связывает ее появление в Поднепровье с хронологией военно-политической активности Руси в черноморской торговой зоне. По всей видимости, эта находка должна рассматриваться в контексте экономических статей русско-византийского договора 907 г., одним из положений которого предусматривалось полное освобождение русских торговцев, в том числе «ис Чернигова», от пошлин с продаваемых и приобретаемых в Константинополе товаров: «...да творят куплю, якож(е) имъ надобе, не платит(и) мыта ни в чем же» [ПСРЛ, т. 38, с.20].

ЛИТЕРАТУРА

Андрощук Ф.О., Беляева С.О., Блажевич Н.В., Якубов В.М., 1996. Старожитності Шестовиці (Колекція археологічних матеріалів з наукових фондів Інституту археології НАНУ). К. – 32 с.

Бліфельд Д.І., 1948. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР за 1948 р. / НА ІА НАНУ, ф. 1948/ 11.

Бліфельд Д.І., 1952. Дослідження в с. Шестовицях // Археологічні пам'ятки УРСР. Том III. Ранні слов'яни і Київська Русь. Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1947-1948 рр. К. – С. 123 – 131.

Соколова І.В., 1986. Знак сокращения на византийских печатях VIII - первой половины X в. // ВВ, т. 47. – С. 157 – 162.

Толочко П.П., 1989. Древнерусский феодальный город. К. – 256 с.

Успенский Ф.И., 1898. Византийская табель о рангах // ИРАИК, т. III. София. – С. 98 – 137.

Шандровская В.С., 1995. Таможенная служба в Сугдее VII-X вв. // АДСВ, вып. 27. Византия и средневековый Крым. Симферополь. С. 119 – 123.

Alexeenko N., Romanuk A., Sokolova I., 1995. Die neuen Funde an Bleisiegeln aus Cherson // SBS, 4. – P. 139 – 151.

Grierson Ph., 1973. Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the

Whittemore collection. Vol. 3, Part 2. Basil I to Nicephorus III (867-1081). Washington, D.C. – 887 p., 41 pl.

Laurent V., 1981. Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin. T. II. L'administration centrale. Paris. – 740 p., 48 pl.

Noailles P., Dain A., 1944. Les nouvelles de Lyon VI le Sage. Paris. – 383 p.

Oikonomides N., 1972. Les listes de prijsance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire. Paris. – 403 p.

Oikonomides N., 1986. A collection of dated Byzantine lead seals. Washington. – 175 p.

Seibt W., 1978. Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 1. Teil: Kaiserhof / Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band II/ 1. Wien. – 349 S., 12 Taf.

Sokolova I.V., 1993. Les sceaux byzantins de Cherson // SBS, 3. – P. 99 – 111.

Shandrovskaja V., 1993. Die Funde der byzantinischen Bleisiegel in Sudak // SBS, 3. – P. 85 – 98.

Speck P., 1986. Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West) / Poikila byzantina, 5. Bonn. – 261 S., 15 Taf.

Zacos G., 1984. Byzantine Lead Seals. II. Compiled and edited by J.W. Nesbitt. Bern. – 543p.

Zacos G., 1985. Byzantine Lead Seals. II. Plates. Compiled and edited by J.W. Nesbitt. Bern. – 100 pl.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АДСВ	Античная древность и средние века
ВВ	Византийский временник
ИА АН УССР	Институт археологии Академии наук УССР
ИА НАНУ	Институт археологии НАНУ
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології НАНУ
НАНУ	Національна академія наук України
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей
SBS	Studies in Byzantine Sigillography

джерела та література

І. ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

1. Андрощук Ф. О. Звіт про роботи в околиці с. Шестовиця Чернігівського району, Чернігівської області у 1993 році.
2. Блифельд Д. И. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1948 год. Ф. О. № 1948/11.
3. Блифельд Д. И. Отчет о раскопках Черниговского могильника на старом кладбище в Березках в 1952 году. Ф. О. № 1952/11.
4. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1956 год. Ф. О. № 1956/12а.
5. Блифельд Д. И. Отчет о археологических исследованиях в с. Шестовица в 1957 году. Ф. О. № 1957/14.
6. Блифельд Д. И. Отчет о археологических исследованиях Шестовицкого могильника в 1958 году. Ф. О. № 1958/12.
7. Блифельд Д. И. Шестовицкий могильник. Ф. 12-505.
8. Блифельд Д. И. Двньюоруські пам'ятки Шестовиці. Ф.12 № 334.
9. Богусевич В. А. Древний Чернигов. Ф. О. № 1946/20.
10. Григорьев А. В., Куза А. В., Коваленко В. П. Отчет о раскопках на селище у с. Горбово Новгород-Северской археологической экспедицией в 1980 г. Ф. О. № 1980/125а.
11. Казаков А. Л., Гребень П. Н., Марченко В. Н. Отчет об охранных археологических исследованиях Любечского посада в 1989 г. Ф. О. № 1989.
12. Казаков А. Л., Потопов И. А., Олейник П. Л. Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г. Ф. О. № 1991/129.
13. Коваленко В. П. Отчет о разведывательных работах в Среднем Подесенье в 1976 г. Ф. О. № 1976/118.
14. Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской области в 1983-1984 гг. Ф. О. № 1984/174.
15. Коваленко В. П., Моця А. П., Илляшенко Э. Л., Покас П. М., Простантинова В. В. Отчет о раскопках Чернигово-Северской экспедиции в 1985 г. Т. 1. Ф. О. № 1985/4.
16. Коваленко В. П. Охранные раскопки в детинце древнего Чернигова в 1984 г. Ф. О. № 1985/123.
17. Попко О. О. Археологические памятники в районе Чернигова. Ф. О. № 1947/20.
18. Рыбаков Б. А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 г. Ф. О. № 1946/26.
19. Смолічев П. І. Авторський фонд. № 23-41.
20. Станкевич Я. В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 г. Ф. О. № 1946/20.
21. Ширинский С. С. Отчет о раскопках, произведенных в 1962 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР. Ф. О. № 1962/56.
22. Ширинский С. С. Отчет о раскопках, произведенных в 1964 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции ИА АН СССР. Ф. О. № 1964/60.
23. Ширинский С. С. Отчет о раскопках Черниговского отряда Приднепровской экспедиции в 1965 г. Ф. О. № 1965/31.

II. ЛІТЕРАТУРА

1. Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов (по археологическим данным) // ВИ. - 1980. - № 23. - С. 26-42.
2. Андрощук Ф. О. Готландське срібло і шлях "із Грек в Варяги" // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. - Київ: Соборна Україна, 1996. - С. 175-177.
3. Андрощук Ф. О., Беляева С. О., Блажевич Н. В., Якубов В. Н. Старожитності Шестовиці. - К., 1996. - 32 с. (Препринт АН України Ін-т археології).
4. Андрощук Ф. О. Великі кургани Чернігова і шляхи еволюції монументального типу поховального обряду дружинної давньоруської культури // Старожитності Південної Русі. - Чернігів: Сіверянська думка, 1993. - С. 37-39.
5. Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (хронологічний аналіз поховальних комплексів) // Церква Богородиці Десятинна у Києві. - К.: Артек, 1996. - С. 43-46.
6. Андрощук Ф. О. Топографія і хронологія Шестовицького могильника // Археологія. - 1995. - № 3. - С. 99-105.
7. Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (на матеріалах Києва та Чернігова) // Археологія. - 1994. - № 3. - С. 115-122.
8. Антонова Е. В., Раевский Д. С. "Богатство" древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании погребального комплекса. // Ф. Энгельс и проблемы изучения древних обществ. - К.: Наукова думка, 1984. - С. 153-169.
9. Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология // Проблемы всеобщей истории. - Л., 1967. - С. 29-69.
10. Артамонов М. И. История хазар. - Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа. - 1962.
11. Артамонов М. И. Воевода Свенельд // Культура средневековой Руси. - М.: Наука, 1966. - С. 50-35.
12. Археологический альманах.-Донецк, 1993.
13. Багалея Д. И. История Северской земли до половины XIV столетия. - К., 1882.
14. Багрянородный Константин. Об управлении империей. - М.: Наука, 1989.
15. Бажан И. А., Еременко В. Е. Некоторые аспекты исследования хронологии могильников по методу П. Рейнеке // Проблемы хронологии эпохи Латена и римского времени. - СпБ., 1992. - С. 14-26.
16. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. - К. : Наукова думка, 1988.
17. Бараш С.И. История неурожаев и погоды в Европе. - Л., 1989.
18. Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Нестеровой) летописи. - Варшава, 1885.
19. Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Сочинения. - М.: Наука, 1965. - Т. 11.
20. Березовець Д. Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. - 1970. - № 24. - С.59-74.
21. Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. - 1965. - т. 11. - С. 47-67.
22. Бейлис В. М. К оценке сведений арабских авторов о религии древних славян и русов // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - М.: Наука, 1975. - С.72-89.
23. Боровский Я. Е. Восточные источники о трех группах русов. Артания и анты // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С.41-46.

24. Бліфельд Д. І. Дослідження в Шестовицях // АП УРСР. - 1952. - Т. III. - С. 123-131.
25. Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція у 1949 р. // АП УРСР. - 1955. - т. 5. - С. 12-21.
26. Бліфельд Д. І. Древньоруський могильник у Чернігові // Археологія. - 1965. - Т. 18. - С. 105-138.
27. Бліфельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX-X вв. // СА. - 1954. - Т. 20. - С. 148-164.
28. Бліфельд Д. И., Коваленко В. П. Древний Чернигов // Археология УССР. - К.: Наукова думка, 1986. - Т. 3. - С. 272-274
29. Бліфельд Д. И. Раскопки курганов в Чернигове // КСИАУ. - 1955. - вып. 4. - С. 23-24.
30. Бліфельд Д. І. Древньоруський могильник у Чернігові // Археологія. - 1965. - т. 18. - С. 105-138.
31. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. - К.: Наукова думка, 1977.
32. Богусевич В. О. Роботи Чернігівської експедиції // АП УРСР. - 1952. - т. 3. - С. 109-122.
33. Богуславский О. И. К хронологии Юго-Восточного Приладожья IX-XIII вв. // Проблемы хронологии и периодизации в археологии. - Л.: 1991. - С. 99-114.
34. Богуславский О. И. Об одном круге древностей Юго-Восточного Приладожья (к проблеме распространения христианства на северо-западе Руси) // Церковная археология. - СПб-Псков. - 1995. - Ч.1. - с. 90-94.
35. Бондарец О.В. Изображение дракона из городища Буримка под Сосницей //Минуле Сосниці та її околиць.-Чернігів, 1990.-С.20-21.
36. Браичевський М. Ю. Походження Русі. - К.: Наукова думка, 1968.
37. Браичевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. - К.: Наукова думка, 1989.
38. Бранденбург Н. Е. Журнал раскопок 1888-1902 гг. - СПб., - 1908.
39. Булкин В. А., Лебедев Г. С. Гнездово и Бирка (к проблеме становления древнерусских городов) // Культура средневековой Руси. - Л. : Наука, 1974 - С. 11-17.
40. Булкин В. А. Преимущество археологических культур и этнический процесс (по данным средневековой археологии) // Проблемы этногенетических исследований Европейского Северо-Востока. - Пермь: Изд-во Перм-го ун-та, 1982. - С. 56-66.
41. Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси. - Л. : Изд-во ЛГУ, 1978.
42. Булкін В. О. Великі кургани Чернігова і Гнездова // Тези доповідей II Чернігівської обласної конференції з історичного краєзнавства. - Чернігів-Ніжин, 1988. - Вип. 2. - С. 14-15.
43. Булкин В. А. Гнездовский могильник и курганные древности Смоленского Поднепровья: Автореф. дис.канд.ист.наук: 07.00.06. // АН СССР ЛОИА. - Л., 1973.
44. Булкин В. А. Большие курганы Гнездовского могильника // СС. - Тарту, 1975. - № 20. - С. 134-146.
45. Булкин В. А., Зоценко В. Н. Среднее Поднепровье и неманско-днепровский путь в IX-XI вв. // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 117-123.
46. Верзилів А. Найдавніший побут Чернігівської околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К. : Держвидав, 1928. - С. 62-79.
47. Воеводский М. В. Деснинская археологическая экспедиция 1940 г. // КСИИМК. - 1946. - вып. XIII. - С. 89-94.
48. Воеводский М. В. Результаты работ Деснинской экспедиции // КСИИМК. - 1947. - вып. XXI. - С. 45-46.
49. Воеводский М. В. Городища Верхней Десны // КСИИМК. - 1949. - вып. XXIII. - С. 67-79.
50. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русах (с первой половины VII века до конца X века по Р. Х.). - СПб., 1870.
51. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. - К.: Наукова думка, 1981.
52. Гончаров В. К. Лука-Райковецкая // МИА СССР. - 1963. - № 108. - С. 283-315.
53. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. - Л. : Наука, 1981

54. Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 65-74.
55. Григорьев А. В. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра // Старожитності Південної Русі. - Чернігів.: Сіверянська думка, 1993. - С. 78-82.
56. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. - М., 1972.
57. Гребінь П. М., Коваленко В. П. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. - Чернігів: Сіверянська думка, 1993. - С. 13-24.
58. Грушевський М. С. Історія України-Руси. - Львів, 1905. - т. 2.
59. Грушевський М. С. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К.: Держвидав, 1928. - С. 101-117.
60. Гупало К. М. До питання про формування посаду давнього Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 12-46.
61. Гуревич А. Я. Походы викингов. - М.: Наука, 1966.
62. Давидан О. И. К вопросу о происхождении и датировке ранних гребёнок Старой Ладogi / / АСГЭ. - 1968. - Вып. 10. - С. 95-108.
63. Добровольский И. Р., Дубов И. В., Кузьменко Ю. К. Граффити на восточных монетах. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1991.
64. Довженок В.Й. Землеробство Давньої Русі. - К, 1961.
65. Дубов И. В. К проблеме "переноса" городов в Древней Руси // Генезис и развитие феодализма в России. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. - С. 70-82.
66. Дубов И.В. Глиняные лапы в погребальном обряде Аландских островов и Волго-Окского междуречья //Новое в археологии СССР и Финляндии.-Л.,1981.
67. Дубов И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1982.
68. Дубов И. В. Новые раскопки Тимеревского могильника // КСИА, - 1976. - Вып. 146. - С. 82-86.
69. Дубов И. В. Города величеством сияющие. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1985.
70. Дюмезиль Ш. Верховные боги индоевропейцев. - М.: Наука, 1984.
71. Еременко П. М. Радимичские курганы // ЗРАО. - 1896. - т. 8. - вып.1 - 2. - С. 72-84.
72. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К.: Наукова думка, 1985.
73. Жарнов Ю. Э. Женские скандинавские погребения в Гнездове // Смоленск и Гнездово. - М.: Изд-во МГУ, 1991. - С. 200-222.
74. Жиронкина О. Ю., Крыганов А. В., Цитковская Ю. И. О погребениях Нетайловского могильника со следами повторного проникновения (по раскопкам 1994 г.) // Древности. - Харьков, 1995. - С. 178-179.
75. Зайцев А. А. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М.: Наука, 1975. - С. 57-115.
76. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. - М.: Наука, 1962.
77. Зоценко В. М. Південне коло обігу дирхемів у Східній Європі // Археологія. - 1991. - № 4. - С. 58-71.
78. Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX-X вв. // Труды V МКАС. - М., 1987. - Т. III. - С. 87-93.
79. Иванов В.А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII-XIV вв.) //Военное дело древнего населения Северной Азии. - Новосибирск.: Наука, 1987. - С.172-189.
80. Иванов В. В., Топоров В. Н. О древних славянских этнонимах // Славянские древности. - К.: Наукова думка, 1980. - С. 27-32.
81. Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. - М.: Наука, 1965.
82. Ілляшенко Е. М. Нові дослідження курганів на Чернігівщині // II Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. - Вип. II. Чернігів-Ніжин, 1988. - С. 47-48.
83. Исландские саги. Ирландский эпос. - М.: Иностранная литература, 1973.

84. История на България. - София, 1954. Т. 1.
85. Каменецкая Е.В. О некоторых типах керамики из Гнездова // Советская археология.-1988.- №1. - С.258-262.
86. Каменецкая Е. В. Заольшанская курганная группа Гнездова // Смоленск и Гнездово. - М.: Изд-во МГУ, 1991. - С. 125-174.
87. Каталог Черниговского соединенного исторического музея и Учёной архивной комиссии. - Чернигов. - 1915.
88. Каргер М. К. Древний Киев. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. - Т. 1.
89. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. - Вып 2. // САИ. - Вып. Е1-36. - М.-Л.: Наука, 1966.
90. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // САИ. - Вып. Е1-36. - М.-Л.: Наука, 1973.
91. Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А., Дубов И. В., Назаренко В. А. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // КСИА - 1980 - вып. 160 - С. 42-58.
92. Коваленко В. П., Шекун А. В. До локалізації літописної Лутава // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. - Чернігів; Сіверянська думка, 1993. - С 101-102.
93. Коваленко В. П., Марченко В. Н. Гущинское городище близ Чернигова // Археология и история Юго-Востока Руси. - Курск, 1991. - С. 46-48.
94. Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Исследования в Шестовице // АО 1983 г. - М.: Наука, 1985. - С. 287-289.
95. Коваленко В. П., Шекун А. В. Исследования в Шестовице // АО 1984 г. - М.: Наука, 1986. - С. 247.
96. Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 22-33.
97. Коваленко В. П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. - 1981. - № 36. - С. 91-97.
98. Коваленко В. П., Фомін О. В., Шекун О. В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дирхемів // Археологія. - 1992. - № 1. - С. 60-72.
99. Кондаков Н.П. Русские клады.-СпБ, 1896.-Т.1.
100. Конецкий В. Я. Новгородские сопки и проблема этносоциального развития Приильменя // Славяне. Этногенез и этническая история. Междисциплинарные исследования. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. - С. 141-164.
101. Константинович Н. А. О курганах Черниговского уезда // Труды III Археологического съезда в Киеве. - К., 1878.
102. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX - XIII вв. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954.
103. Корзухина Г. Ф. Курган в урочище Плакун близ Ладоги // КСИА. - 1971. - Вып. 125. - С. 59-64.
104. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.-К.: Наукова думка, 1971.
105. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. - К.: Наукова думка, 1986.
106. Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР //САИ.- Вып. Е4-4.-М., 1962.
107. Кузнецов Г. А., Шекун А. В., Шуляк В. В. Исследования в окрестностях Чернигова // АО 1976 г. - 1977. - С. 319-320.
108. Кузьмин С. Л. Высокие погребальные сооружения Северо-Запада Новгородской земли 2-й половины 1 тыс.н.э. // Новгород и Новгородская земля. - Новгород, 1990. - С. 53-56.
109. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Новые находки в ур.Замок у села Городище //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею.-Полтава, 1991.-С.91-96.
110. Лебедев Г. С. Этнографические сведения арабских авторов о славянах и русах // Из истории феодальной России.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. - С. 22-24.
111. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1985.

112. Лебедев Г. С. Путь из Варяг в Греки // Вестник ЛГУ. История. - 1975. - № 20. - С. 37-47.
113. Лебедев Г. С. Этюд о мечях викингов // Клейн Л. С. Археологическая типология. - Л., 1991. - С. 208-304.
114. Лелеков Л.А. Искусство Древней Руси и Востока. - М., 1975.
115. Ловмянский Х. Русь и норманны. - М.: Прогресс, 1985.
116. Лотман Ю. М. О метаязыке типологических описаний культуры // Труды по знаковым системам. Тарту, 1969. - Вып. IV. - С.460-477.
117. Любомиров П. Г. Торговые связи Древней Руси с Востоком // Ученые записки ГСУ им. Н. Г. Чернышевского. - Саратов, 1923. - Вып. 23. - С. 5-38.
118. Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // АП УРСР. - 1952. - Т. III. - С. 285-306.
119. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА СССР. - М.:Л., 1958.
120. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА СССР. - М.,Л.; - 1961. - № 104.
121. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // МИА СССР - М. : Л. : Наука, 1968.
122. Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. - М.: Наука, 1971.
123. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // ИАК. - СпБ., 1907. - вып.22. - С. 142-144.
124. Макашина Т. С. Ильин-день и Илья-пророк в народных представлениях и фольклоре Восточных славян // Обряды и обрядовый фольклор. - М.: Наука, 1982. - С. 83-101.
125. Марков М. О. О достопамятностях Чернигова. - (Б. М.), 1803.
126. Маршак Б.Й. Согдийское серебро. Очерки по восточной тюревтике.-М, 1971.
127. Мачинский Д. А. О месте Северной Руси в процессе сложения Древнерусского государства и европейской культурной общности // Археологические исследования Новгородской земли. - Л., 1984. - С. 5-25.
128. Мачинский Д. А. Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси в период зарождения древнерусской народности // Русский Север. - Л.: Наука, 1986. - С. 3-29.
129. Мачинский Д. А., Мачинская А. Д. Северная Русь, Русский Север и Старая Ладога в VI-XI вв. // Культура Русского Севера. - Л.: Наука, 1988. - С. 44-48.
130. Мачинський Д. О. Чорна могила - поховання воєводи Претича? // Тези доповідей П Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства. - Чернігів-Ніжин, 1988. - С. 15-16.
131. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. - М.: Наука, 1977.
132. Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения. - М.: Наука, 1986.
133. Михайлов К. А. Две традиции сооружения высоких погребальных насыпей в Старой Ладоге // Курган: историко-культурные исследования и реконструкции. - СпБ., 1996. - С.48-49.
134. Младшая Эдда. - М., 1970.
135. Москаленко А. Н. Славяне на Дону. - Воронеж, 1981.
136. Моця О. П. Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток) // Археологія. - 1988. - № 61. - С. 11-15.
137. Моця А. П. Срубные гробницы Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 99-107.
138. Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников). - К. : Наукова думка, 1987.
139. Моця О. П. "Місто і округа" в контексті вивчення Чернігівського регіону // Старожитності Південної Русі. - Чернігів.: Сіверянська думка, 1993. - С. 22-29.
140. Моця О. П. Поховання скандинавів на Півдні Київської Русі // Археологія. - 1990. № 3. - С. 90-97.
141. Мурашева В.В. Реконструкция облика древнерусского наборного пояса X-XI вв. (по материалам дружинных курганов) //Археологический сборник. Погребальный обряд // Труды ГИМ.- 1997, Вып.93.-С.71-79.

142. Назаренко А. В. Происхождение др.-русс. "Русь": состояние проблемы и возможности лингвистической ретроспекции // Тезисы докладов X Всесоюзной конференции по изучению скандинавских стран и Финляндии. - М., 1986. - С. 126-128.
143. Назаренко В. А. О первой находке "домика мертвых" в Приладожье // Тихвинский сборник по материалам историко-географической конференции. - Вып. 1. - Тихвин, 1988. - С. 75-79.
144. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. - М.: Изд-во АН СССР, 1951.
145. Нефедов В. С. Смоленское Поднепровье и путь "из Варяг в Греки". (В печати).
146. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI - XV вв. // САИ. - Вып. Е1-60-М.: Л., 1983.
147. Новик Т. Г., Шевченко Ю. Ю. Княжеская династия Чернигова и киевские Рюриковичи // Деснинские древности. - Брянск, 1995. - С. 96-100.
148. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и русах VII-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. - М.: Наука, 1965. - С. 355-419.
149. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. - М.: Наука, 1990.
150. Носов Е. Н. Новгородское (Рюриково) городище. - Л.: Наука, 1990.
151. Носов Е. Н. Проблема происхождения первых городов Северной Руси // Древности Северо-Запада. - СПб., 1993 - С. 59-78.
152. Орлов Р. С. Художественная культура городов "Русской земли" в IX-X вв. // Труды V МКАС. - 1988. - Т. II. - С.115-120.
153. Орлов Р. С. Деякі особливості художньої культури Києва у X ст. // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. - К.: Наукова думка, 1979. - С.18-22.
154. Орлов Р.С. Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. - К.: Наукова думка, 1982. - С.163-174.
155. Орлов Р. С. Средневековая традиция художественной металлообработки в IX-XI вв. // Культура и искусство средневекового города. - М.: Наука, 1984. - С. 32-52.
156. Петрашенко В. А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 47-56.
157. Петрашенко В. А. Лесостепное Правобережное Поднепровье (VIII-X вв.): Автореф. дис. канд. ист. наук : 07.00.06. / АН УССР. Ин-т археологии. - 1982.
158. Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. - К.: Наукова думка, 1992.
159. Петренко В. П. Погребальный обряд Северной Руси. Сопки Северного Поволжья. - СПб., 1994.
160. Петров В. П. Подсечное земледелие. - М., 1965.
161. Петров Н. И. О судьбах традиции сооружения сопок в Северо-Западной Руси: археологическая конкретика и культурные реалии // Новгород и Новгородская земля. - Новгород, 1993. - С. 78-92.
162. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси. - М.: Русич, 1995.
163. Петрухин В. Я. Три "центра" Руси. Фольклорные истоки и историческая традиция // Художественный язык средневековья. М.: Наука, 1982. - С.143-158.
164. Петрухин В. Я. Ритуальные сосуды из курганов Гнёздова и Чернигова // Вестник МГУ. История. - 1975. - № 2. - С. 85-92.
165. Петрухин В. Я. Погребения знати эпохи викингов (по данным археологических памятников) // СС. - Тарту, 1976. - Вып. 21. - С. 153-170.
166. Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР. - 1979. - № 18. - С. 100-112.
167. Пигулевская Н. В. Имя "Рус" в сирийском источнике VI в. н. э. // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. - М.: Изд-во АН СССР, 1952. - С. 42-48.
168. Платонова Н. И. Укрепленные поселения Лужской волости // Материалы по археологии Новгородской земли. - М., 1991. - С. 68-88.

169. Плетнева С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура. - М.: Наука, 1967.
170. Повесть временных лет. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. - Т. 1.
171. Повесть временных лет. - СПб., 1996.
172. Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни (Чернігівська область) // Середні віки на Україні. - К.: Наукова думка, 1971. - Вип. 1. - С. 129-140.
173. Потапов О. В. Нові остеологічні матеріали з посаду стародавнього Чернігова // Тези доповідей П Чернігівської обласної конференції з історичного краєзнавства. - Чернігів-Ніжин, 1988. - С. 106-108.
174. Потапов А. В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в Древнем Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 31-41.
175. Приймак В. В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VІІІ-початок ІХ ст. - Суми, 1994.
176. Приходнюк О. М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации) // Материалы 1 тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. - К.: Наукова думка, 1996. - С. 79-102.
177. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. - К.: Наукова думка, 1975.
178. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. - К.: Наукова думка, 1980.
179. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарии А. П. Ковалевского. - М., 1939.
180. Пушкина Г. А. Бронзовый идол из Черной могилы // Вестник МГУ. История. - 1984. - № 3. - С. 81-87.
181. Равдоникас В. И. Памятники эпохи возникновения феодализма в Карелии и Юго-Восточном Приладожье // Известия ГАИМК. - Л., 1934. - Вып. № 94. - С. 25-29.
182. Русанова И. П. Курганы полян X-XII вв. // САИ. - Е1 - 24. - М.-Л. : Наука, 1966.
183. Рябинин Е.А. У истоков ремесленного производства в Ладоге (к истории общебалтийских связей в предвикинговскую эпоху) // Новые источники по археологии Северо-Запада.-СПб, 1994.-С.5-59.
184. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и древнерусские княжества в XII-XIII вв. - М.: Наука, 1982.
185. Рыбаков Б. А. Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре // СЭ. - 1947. - вып. VI-VII. - С. 81-105.
186. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. - М.: Изд-во АН СССР, 1948.
187. Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории. - М.: Наука, 1970. - С. 23-33.
188. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. - М.: Наука, 1987.
189. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА СССР. - 1949 - № 11. - С. 7-99.
190. Рыбаков Б. А. Любеч - феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. - 1964. - вып. 99. - С. 21-23.
191. Рыбаков Б. А. Древние русы // СА. - 1953. - Т. 17. - С. 23-104.
192. Рыздзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. - М.: Наука, 1978.
193. Сагайдак М. А. Хронология археологических комплексов древнего Киева // Труды V МКАС. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 136-141.
194. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. - 1878. - Т. 1.
195. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам. - М., 1908.
196. Сахаров А. И. Дипломатия Древней Руси. - М.: Наука, 1980.
197. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. - М.: Наука, 1970.
198. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. - М.: Наука, 1982.
199. Седых В. Н. Большие курганы в культуре Древней Руси // Курганы: историко-культурные исследования и реконструкции. - СПб., 1996. - С. 48-49.
200. Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии. - Вып. 1. Гнездовский могильник близ Смоленска // МАР. - СПб., 1902. - № 28.
201. Сибільов М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походом Володимира Мономаха

- та Ігоря Сіверського // Археологія, 1950. - №IV.-с.99-110.
202. Славяне Юго-Восточной Европы. - К. : Наукова думка, 1990.
203. Смолічев П. І. Чернігів та його околиця за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К. : Держвидав, 1928. - С. 118-146.
204. Смолічев П. І. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історико-краєзнавчої секції. - Чернігів. - 1931. - Т. 1. - С. 56-64.
205. Смоличев П. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. - 1926. - Кн. 1. - С. 178-180.
206. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). - К.: Наукова думка, 1975.
207. Смиленко А. Т. Славянская культура VIII-IX вв. Правобережья Днепра (памятники типа Лука-Райковецкая) // Археология УССР. - К.: Наукова думка, 1986. - Т. 3. - С. 174-191.
208. Соловьева Г. Ф. Погребальные обряды // САИ. - Д 1 - 12. - № 12. - 1962. - С. 50-72.
209. Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // ЖМНП. - 1899. - т.8. - С. 301-304.
210. Спицын А. А. Древности антов // Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук. - М., 1928. - Вып. 101. - № 3.
211. Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // ИАК. - 1905. - № 15.
212. Срезневский Н. И. Материалы для словаря древнерусского языка. - М., 1901. - Т. III.
213. Стальсберг А. О производстве мечей эпохи викингов // Вестник МГУ. История. - 1991. - № 2. - С. 72-78.
214. Станкевич Я. В. Шестовицкие курганы (тезисы докладов) // КСИИМК. - 1947. - Вып. 21. - С. 100.
215. Станкевич Я. В. Шестовицкая археологическая экспедиция // АП УССР. - 1949. - Т. 1. - С. 50-57.
216. Станкевич Я. В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИИМК. - 1962. - Вып. 37. - С. 6-30.
217. Старшая Эдда. - М.: Изд-во Иностран. литер-а, 1975.
218. Стеблин-Каменский М. И. Миф. - Л.: Наука, 1971.
219. Стриннгольм А. М. Походы викингов, государственное устройство и обычаи древних скандинавов. - М., 1861.
220. Стурлусон Снорри. Круг Земной. - Л., 1980.
221. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). - К.: Наукова думка, 1975.
222. Сухобоков О. В. Роменская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 125-135.
223. Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки Волинцевського типу // Археологія. - 1977. Вип. 21. - С. 50-67.
224. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. - К. : Наукова думка, 1992.
225. Сухобоков О. В. Левобережная Украина в IX-XIII вв. // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 46-86.
226. Тацит Корнелий. - СПб.: Наука, 1993.
227. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. - К.: Наукова думка, 1984.
228. Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э. - К.: Наукова думка, 1985. - с. 93-98.
229. Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. : Автореф. дис. д-ра іст. Наук : 07.00.06. / НАН України Ін-т археології. - К., 1994.
230. Толочко О. П. До передісторії "Руської землі" XI-XIII ст. // Археологія. - 1991. - № 4. - С. 34-42.
231. Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 19-46.

232. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. - К.: Наукова думка, 1972.
233. Толочко П. П. Киев и Чернигов в IX-XIII вв. // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 15-28.
234. Толочко П. П., Кілієвич С. Р. Археологічні дослідження Старокиївської гори 1965-1969 рр. // Київська старовина. - К.: Наукова думка, 1972. - С. 5-25.
235. Толочко П. П. Древний Киев. - К.: Наукова думка, 1983.
236. Толочко П. П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996.
237. Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь в зарубежной историографии. - К.: Наукова думка, 1990 - С. 99-121.
238. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наукова думка, 1989.
239. Толочко П. П. Древняя Русь. - К.: Наукова думка, 1987.
240. Топоров В. Н. О космологических источниках ранних исторических описаний // Труды по знаковым системам. - Тарту, 1973. - Вып. VI. - С. 114-125.
241. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
242. Третьяков П. И. У истоков древнерусской народности. - Л.: Наука, 1970.
243. Третьяков П. И. По следам древних славянских племен. - Л.: Наука, 1982.
244. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистический анализ. - М.: Наука, 1991.
245. Тульцева Л. А. Символика воробья в обрядах и обрядовом фольклоре (в связи с вопросом о культе птиц в аграрном календаре) // Обряды и обрядовый фольклор. - М.: Наука, 1982. - С. 163-179.
246. Уварова П. С. Городища и курганы с погребениями в урнах (Шестовица) // Труды московского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. - 1906. - Вып. 1. - С. 91.
247. Уманец А. Н., Шевченко Ю. Ю. Эволюция Чернигова к X в. в контексте киеворусской государственности // Деснинские древности. - Брянск, 1995. - С. 63-66.
248. Фасмер Р. Р. Список монетных находок // Сообщения ГАИМК. - 1929. - Вып. 2. - С. 290.
249. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов. - 1874. - Кн. 5. - С. 86.
250. Фомин А. В. Топография кладов куфических монет X в. В междуречье Днепра и Десны // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 105-108.
251. Фрэнгер Дж. Золотая ветвь. - М.: Прогресс, 1980.
252. Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет". - М.: Наука, 1979.
253. Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-али-Ахмеда Бен-Омар Ибн-Даста. - СПб., 1869.
254. Чернецов А. В. О языческой дружинной культуре Черниговщины // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 143-152.
255. Шаров О. В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датирования черняховской керамики // Проблемы хронологии эпохи Латена и римского времени. - СПб., 1992. - С. 14-26.
256. Шаскольский И. П. Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники. - М.: Наука, 1981. - С. 43-54.
257. Шевченко Ю. Ю. Детинец и Елецкое - охранные зоны архитектурно-исторического заповедника: предыстория формирования зон заселения древнего Чернигова // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів: Сіверянська думка, 1992. - С. 24-28.
258. Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX-XIII вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 93-110.
259. Шекун О. В., Веремейчик О. М. Поселения Ліскове у верхів'ях р. Білоус // Південноруське село IX-XIII ст. - К., 1997. - С. 69-98.
260. Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'янські старожитності Північного Лівобережжя. - Чернігів: Сіверянська думка, 1995. - С. 9-12.
261. Шинаков Е. А. Камерные захоронения Среднего Подесенья // Деснинские древности. -

- Брянск, 1995. - С. 81-85.
262. Шинаков Е. А. Население междуречья Десны и Ворсклы в конце X - первой половине XII вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.06 / АН СССР. Ин-т археологии. - 1980.
263. Шинаков Е. А. "Восточные территории" Древней Руси в конце X - начале XIII вв. (этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока. - Воронеж, 1991. - С. 82-93.
264. Шинаков Е. А. Северные границы "Русской земли" X века // Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX - XIII вв." - Чернигов, 1990. - С.146-149.
265. Ширинский С. С. Округа древнейших русских городов Среднего Поднепровья (по материалам курганов IX-X вв. // Труды V МКАС. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 319-322.
266. Ширинский С. С. Курганы полян у с. Седнев. // АО. - 1967. - 1968. - С. 239-240.
267. Ширинский С. С. Раскопки языческих курганов Черниговщины // АО 1966 г., 1967. - С. 241.
268. Ширинский С.С. Курганы X в. у деревни Пересаж //КСИИМК.-Вып.120.-1969.-С.100-106.
269. Шмидт Е. А. Памятники типа Тушемля-Колочин и формирование древнерусских племен в северной части Верхнего Поднепровья // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 41-46.
270. Штыхов Г. В. Города Белоруссии по летописям и раскопкам (IX - XIII вв.). - Минск, 1975.
271. Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. - Изд-во: Московского ун-та. - 1972.
272. Щеглова О. А. Проблема формирования славянской культуры VII-X вв. в Среднем Поднепровье (памятники VII - первой половины X вв. : Автореф. дис. канд. ист. наук : 07.00.06.) АН СССР. Ин-т археологии. - 1987.
273. Щеглова О. А. Салтовские вещи на памятниках Волынцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточно-Европейской Лесостепи. - Воронеж, 1987. - С. 77-85.
274. Щеглова О.А.О возможном прототипе изображений на оковке большого рога из Чёрной могилы. //Stratum+Петербургский археологический весник.-Санкт-Петербург-Кишинёв.,1997.-С.246-257.
275. Юренко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII-VIII вв.н.э. : Автореф. дис. канд. ист. наук : 07.00.06. / АН УССР Ин-т археологии. - К., 1983.
276. Юренко С. П. Волынцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 ты с.н.э. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 116-125.
277. Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. - М.: Изд-во МГУ, 1956.
278. Ambrosiani B., Arrhenius B., Danielson K., Kylberg O., Werner G. Birka. Svarta Jordens hamnområde //Riksantikvariatämbetet Rapport C1 1973.-Stockholm.-1973.
279. Arbman H. Schweden und des Karolingschen Reich. - Stockholm, 1937.
280. Arbman H. Birka I. Die Gräber. - Stokholm. 1943.
281. Arbman H. The Vikings. - London, 1962.
282. Arne T. J. Skandinavische Holzkammer - Gräber aus der Ukraine // Acta Archaeologica. - Kobenhagen. - 1931. 2, 1 3. - S. 235-302.
283. Arrhenius B., Linder Wellin U.S., Tapper L. Arabisk silver och nordiska vikingasmycken //Tor.-vol.ÖÖ. - 1972-1973.-Uppsala, - s.151-160.
284. Arwidsson Gr., Berg G. The Mästermyrfind a Viking Age Tool Chest from Gotland.-Stockholm, 1983.
285. Arwidsson Gr. Die Eissporen //Birka ²²:1. Systematische Analysen der Graberfunde (Ed. Gr.Arwidsson).- Stockholm, -1984.-s.111-112.
286. Arwidsson Gr. Ketten //Birka ²²:1. Systematische Analysen der Graberfunde (Ed.Gr.Arwidsson). - Stockholm, -1984.-s.73-78.
287. Batey C.E., Jesch J., Morris Ch. The Viking Age in Caithness, Orkney and North Atlantic.-Edinburgh, 1989.
288. Blindheim Ch. Kaupang i relasjon til andre nordiske sentra. Et diskusjonsinnlegg // AEkonomiske og politiske sentra i Norden ca. 400-1000 c. k. R. Akerseminaret. Hammar. - 1990. - Oslo, 1992. - S. 127-149.
289. Calmer J. Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800-1000 A. D. // Acta Arhaeologica Lundensia.

- series in 11. -Bonn-Lund. - 1977.
290. Calmer J. Gegossene Schmuckanhänger mit nordischer ornamentik //Birka ²²:1. Systematische Analysen der Gräberfund.(Ed. Gr.Arwidsson)-Stockholm, 1984.-s.19-42.
291. Calmer J. The Clay Paw Burial Rite of the Aland Islands and Central Russia: A symbol in Action // Current Shwedish Archaeology.-vol.2.-1994.-p.13-46.
292. Carlsson A. Birkas kugsgård på Adelsö och Svearnas Fornsigtuna-två aristokratiska miljöer i Mälardalen // "...Gick Grendel att söka det Höga huset...". Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995 /Redaktörer J.Callmer och E.Rosengron //Halland Läns museets skrifterre No 9 //GOTARCC. Arkeologiska skrifter 17.-s.83-88.
293. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton oaks collection and in the Whittemore collection. Ed. by A.Bellinger and Ph.Grierson.-Washington, 1973.-vol.3.
294. Davidan O. Kunsthandwerkliche Gegenstände des 8 bis 10 jahrhunderts aus Alt-Ladoga (Die Sammlung der statlichen Ermitage in St. Petersburg) // Zeitschrift fur Arhaologie des Mittelalteres, Jahrgang 20, 1992. - Seit 5-61. - Rheinland - Verlag. - Köln. - 1992. - S. 17-21.
295. Davis R. H. C. The Normans and their Myth. - London, 1976.
296. Dekowna M. Sklo w Europie wresnosredniowichnej. - Wroclaw - Warszawa - Krakow - Gdansk, 1980.
297. Duzko W. Birka V. The filigree and granulation work of the Viking Period. Stockholm. - 1985.
298. Eisenschmidt S. Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanmark // Universittsforschungen zur prhistorischen archäologie. Aus dem Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Kiel. Bd. 25. Bonn, 1994.
299. Ellis-Davidson H. R. The Road Vikings to Byzantium. - London, 1976.
300. Eyrbyggja saga. - Haale, 1897.
301. Foote P. Notes on the Text //The Saga of Gisli.-J.M. Dent & Sons Ltd, 1987.
302. Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents of the Tenth century. - Ithaca., London, 1982.
303. Grön. O., Hedeager Krag A., Bennike P. Vikingetids - gravpladser på Langeland. - Langeland Museum, 1994.
304. Gräslund A.-S. Birka IV. The Burial Customs. A study of the graves Björkö. - Stockholm, 1980.
305. Gräslund A. -S. Kreuzanhänger, Kruzifix und Reliquiar Anhänger //Birka ²²:1. Systematische Analysen der Gräberfunde (Ed. Gr.Arwidsson.) Stockholm, 1984, s.111-118.
306. Grieg S. Gjermundbu-funnet //Norske Oldfunn.-8-Oslo.-1947
307. Halleux P. Aspects litteraires de la Saga de Hranfkel. Etude accompagnec du texte islandais. (ed. De Ion Helgason). - Paris, 1963
308. Holmquist Olausson L. Aspects on Birka. Investigations and surveys 1976-1989 //Theses and papers in archaeology B:3.-Stockholm, 1993.
309. Hårdh B. Kleeblat fibeln // Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde (Ed. Gr. Arwidsson). - Stockholm. - 1984. S. 85-94.
310. Hodder J. Theory and practice in archaeology.-London and New York, 1996.
311. Hägg I. Kvinnodrärten i Birka //Archaeological Studies Uppsala University. -Aun 2.-Uppsala, 1974.
312. Istvan F. On the contacts of Hungarians with the Baltic area in 9-th -11-th centuries from an archaeological point of view // Hungarian studies. - Budapest. - 1986. -2/2.p. 217-226.
313. Jakobsson M. Krigarideologi och vikingatida svärdstypology //Stockholm Studies in Archaeology 11.- Stockholm, 1992.
314. Jansson I. Kleine Rundspangen // Birka II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde / Ed. G. Arwidsson. - Stockholm. - 1984. S. 58-74.
315. Jansson I. Ovala spänbucklor. En studie an vikingatide standardsmycken med utgangspunkt fran Björkö Fynden. - Uppsala, 1985.
316. Jansson I. Gürtel und Gürtelzubehör vom orientalischen Typ // Birka II: 3. Systematische Analysen der Gräberfunde // Ed. Gr. Arwidsson. - Stockholm. - 1989. - S. 77-108.
317. Jansson I. Wikingerzeitlicher orientalischer Import in Scandinavien // Bericht der Römisch-Germanischen komission. - Bd. 69. - 1988. - s. 564-647.
318. Jansson I. År 970/971 och vikingatidens kronologi //Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid. Moesgård. -1991. -S.267-284.

319. Kazakevicius V. Sword chapes from Lithuania // *Studia Baltica Stockholmiensia* 9, 1992. Die kontakte zwischen Ostbalticum und Skandinavien im frühen Mittelalter. -1992. S.91-107
320. Kondakov N.P. Les costumes orientaux a la cour byzantine // *Byzantion Revue Internationale des etudes byzantines* 1. - Paris-Liege, 1924.
321. Krogh K. The royal Viking-Age monuments at Jelling in the light of recent archaeological excavations (a praiminary report) // *Acta Archaeologica*.-Kobenhavn,-1983.-vol. 53.-p.183-236.
322. Lebedev G. S. On the early date of the "way from Varangians to the Greek" // *Fenno-ugri et Slavi*. - Helsinki, 1980. - P. 90-101.
323. Loyn H. The Vikings in Britain.-Oxford and Cambridge, 1995.
324. Malmer B. The Byzantine Empire and the Monetary History of Scandinavia during the 10-th and 11-th centuries A. D. // *Les pays du Nord et Byzance (Scandinavia et Buzance)* // *Acta Universitatis Upsaliensis - Figura Nova series* 19. - P. 125-140.
325. Müller -Wille M. Das Schiffsgrab von der Ile de Groix (Bretagne) // *Ausgrabungen in Haithabu*.- Bericht 12. -Neumünster, 1978.
326. Müller-Wille M. Das wikingerzeitliche Gräberfeld von Thunby Bienbek (kr. Rendsburg Eckern förde) / *Offa Bücher*.-1979.- Bd.36.
327. Müller-Wille M. Monumentale Grabhügel Volkerwanderungzeit in Mittel-und Nordeuropa. Bestand und Deutung // *Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Osterraums in Mittelalter und Neuzeit* // *Kieler Historische Studien*. - Bd.36. Jan Thorbecke Verlag. Signaringen 1992.-s.1-20.
328. Nerman B. Die verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der Jungeren Eisenzeit.- Stockholm, 1929.
329. Norgard Jorgenssen A. Weapon sets in Gotlandic grave Finds From 530-800 A.D. A chronological Analysis // *Chronological studies of Anglo-Saxon England, Lombard Italy and Vendel Period Sweden / Arckoeologiska skriffer* - Copenhagen, 1992. - P. 17-25.
330. Nylen E., Peder Lamm J. *Stones, ships and symbols*.-Stockholm, 1988.
331. Paulsen P. *Schwertortbänder der Wikingerzeit*. - Stuttgart. 1953.
332. Petersen J. *De vikingesverd. En typologisk - kronologisk studie over vikingatidens voaben*. - Kristiania, 1919.
333. Petersen J. *Vkingetidens redskaper*. - Oslo, 1951
334. Pritsak O. *The origin of Rus'*. - Cambridge, 1981. - vol I.
335. Raudonikas W. J. *Die Normannen der wikingerzeit und des Ladogagebiet*. - Stockholm, 1930.
336. Ringsted N. *Household economy and archaeology. Some aspects on theory and applications* // *Stockholms Studies in Archatology* 12.-Stockholm, 1992.
337. Roesdahl E. *The Vikings*.-London, 1992.
338. Rolle R. *Archäologische Bemerkungen zum Waranger - handel* // *Bericht der Römisch - Germanischen kommission* - 1988 - Bd. 69. - Mainz am Rhein, 1988. - S. 472-529.
339. Rydh H. *Fornhistoriska undersökningar på Adelsö*.-Stockholm, 1936.
340. Sarvas P. *Byzanttilaiset ranuat seka niden Jaljitelmat Suomen 900 - ja 1000 - jukujen Lordoissa* // *Suomen muinaismistoyhdistuksen avkakauskirja Finska Fornningens tidskrift*. - 1975. - 1 75. S. 176-186.
341. Sawyer P.H. *The Age of the Vikings*.-London,1962.
342. Sawyer P.H.*Kings and Vikings*.-London and New York, 1994.
343. Sharaf Zaman Tahir *on China, the Turas and India*. Arabic text (c.a. A.D. 1120) wiht English translation and commentary by K. Minorsky. - London, 1942. - vol. XXII.
344. Shepard J. A cone -seal from Shestovitsy // *Byzantion Revue Internationale des Etudes Byzantines*.-t. LVI. - Bruxelles. - 1986. - P. 253-274.
345. Sperber E. *Balances, weights and weighting in Ancient and Early Medieval Sweden* // *Theses and Papers in Scientific Archaeology* 2.-Stockholm, 1996.
346. Stalsberg A. *Zu Datierungen der frühem wikingerzeitlichen funde skandinavischer Herkunft in der alten Rus* // *Les pays du Nord et Byzance (Scandinavia et Buzance)* - Uppsala, 1981 - s. 53-62.
347. Stalsberg A. *The Scandinavian Viking Age Finds in Rus'*. Overview and analysis // *Bericht der Römish - Germanischen kommission*: - Bd. 69. - Mainz am Rhein 1988. - p. 448-471.
348. Stenberger M. *Die Schatzfunde Gotland der Wikingerzeit*.-Stockholm.-1958.-Bd. 1.
349. Steur H. *Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom* // *The*

- birth of Europe. Archaeology and social development in the first Millenium A.D.//Analecta Romana instituti denici Supplementum 2- Roma, 1989.-p.100-122.
350. Stolpe H., Arne T. Graffältet vid Vendel. - Stockholm. - 1912.
351. Ström K. Thorshammerringe und andere Gesenstände des heidnischen kults // Birka II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde (Ed. Gr. Arwidsson). - Stockholm. - 1984.
352. Svante E. ...templum quod Ubsola dicitur... i arkeologisk belysning.-Uppsala, 1996.
353. Thulin A. The southern origin of the name Rus'. Some remarks // Les pays du Nord et Byzance (Scandinavia et Byzance). - Uppsala. - 1981. - p. 175-183.
354. Thunmark-Nylen L. Yngre än yngste? Om den yngsta vikingatidens datering på Gottland //Populär Arkeologi.-Årg 6, 2.-1988. S.34-37
355. Thunmark-Nylen L. Ringnadeln // Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde (Ed. Gr. Arwidsson). - Stockholm. - 1984. - S. 5-14.
356. Thunmark-Nylen L. Churhyard Finds from Gotland (11th-12th centuries) //Archaeology East and West of the Baltic. - Stockholm, 1995.-p.161-193.
357. Thunmark-Nylen L. Die Wikingerzeit Gotlands².-Stockholm.-1995.
358. Werbart B. Myths concerning female and male objects in graves Iron Age Graves in Scandinavia and around Baltic Sea // Arcaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estorian - Swedish Archaeological Simposium (Ed. I. Jansson), - Sigtuna, 1991. - P. 123-130.
359. Wulff Andersen S. Lejre skibssaetniger, vikingegrave, Grydehoj // AARBOGER for Nordisk Oldkyndighed og Historie.-Kobenhavn, 1995.-s.7 142.
360. Zigrida A., Janos A. Die kontakte der Letgallen des Gauja-Raumes mit Skandinavien im frühen mittelalter //Studia Baltica Stockholmensia 9,-1992.

список сокращений

АО	Археологические открытия
АП УРСР	Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	Археологический Сборник Государственного Эрмитажа
ВИ	Вопросы истории
ЗРАО	Записки Российского археологического общества
ИАК	Известия археологической комиссии
Известия ГАИМК	Известия Государственной Академии истории материальной культуры
КСИА	Краткие сообщения Института археологии СССР
КСИАУ	Краткие сообщения Института археологии Украинской ССР
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАР	Материалы по археологии России
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
МКАС	Международный конгресс археологов-славистов
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников СССР
СЭ	Советская этнография

summary

The culture of Kyiv's Rus occupies one of the most important places in the treasure-house of world culture. The history of its formation reflects the history of Old Rus State and especially the role of international relations of Eastern Slavs with the other regions during the Middle Ages. During 11th-13th centuries the Old Rus had tremendous influence upon the East, the countries of the Northern and Western Europe and Byzantium. The influence upon these countries differed greatly depending on certain chronological periods. The foundation of Old Rus culture during the period of historical "Rus Land" was previously insufficiently investigated. The foundation of Old Rus culture reflected an intensive process of Slavic ethnogenesis which took place in different ethnic environment. To our mind this point of view helps to solve the origin of the "Varangian problem" for the Old Rus State and sharpens attention on the problem of ethnocultural influence in the formation of the early-urban structure of Kyivan Rus. On the other hand, the problem of searching for possibilities to reconstruct ethnocultural processes which took place in some districts during certain historical periods is no less difficult. The best perspective is the selection of marginal geographic zones which stipulated different cultural traditions during the formation stages of Old Rus culture.

This very approach clarifies the subject of investigation, i.e., the process of Old Rus culture formation geographically situated downriver between the Desna and the Dnieper rivers which became a part of "Rus Land".

The object of investigation of this thesis is culture of population of a given territory in the middle of 9-th-10th centuries.

The territory "Podesenie", situated along the banks of the Desna river, is particularly significant. This territory was an area of mutual influence of different cultures, tribes and peoples.

Scientific problem solving. This territory, the Podesenie, as a part of Chernigiv and Siversk principalities has attracted scientists attention since the second half of the 19th century. The representatives of pre-revolutionary historiography considered the whole territory situated on the left bank of Dnieper as the territory of analistic "siveriane". A characteristic feature of all these works was scantiness as they primarily used only chronicle information.

The first archaeological excavations of this territory took place in 1870-90's which greatly promoted scientific knowledge concerning the history of ancient population on the territory between the Desna and the Dnieper rivers. At the end of 19th century and the beginning of the 20th century a special problem of searching for archaeological relics occurred with analistic "siveriane".

In the 1920-s the early stages of the history of Chernigiv's region continued to be investigated actively. Accumulation of archaeological artefacts during the post-war years helped investigators to search for new approaches to solve the ethnocultural problems. The exploration of the ancient districts in Chernigiv and its environments began.

At the end of 1960's the Russian archaeologists M. Artamonov and V. Sedov thought that the Sarmat-Alan and Old Bulgarian population took part in the tribal unity of "Siveriane". The work connected with the investigation of the antiquities of "Roman culture" proceeded and M. Makarenko's thesis about its relationship with Siverian's tribal unity was developed and substantiated.

During 1980's the debate concerning the historical fortune of the population belonged to "Roman culture" became contentious between such archaeologists as O. Sukhobokov and O. Grygoryev, P. Tolochko and O. Motsa doubted the point of view proposed by A. Rybakov and I. Rusanova, concerning the expansion of "Poljan's" ethnographic peculiarities in the area between the Desna and the Dnieper rivers. On the other hand, a conception arose about the creation of a common Rus culture. Study of settlement artefacts and the prince's armed forces necropolis in Chernigiv and Shestovitsa promoted differing opinions about the character and magnitude of Slavic and Scandinavian and Slavic and Khazars' interrelationships. As a result of this historiographical survey we can ascertain an old trend of the ethnocultural process of this region. However the standard of its elaboration is still insufficient.

Firstly, as a rule, for the most part the investigators tried to solve ethnic problems within the confines of one or two archaeological cultures.

Secondly, it is a noted fact of a certain preconception of the ethno-retrospective method that attention is given to searching for arguments to ground a genetic interrelation between cultures that creates an illusive picture of cultural development static's unnameable to control.

And thirdly, among the investigators there are different conceptions as to ethnos as well as to ethnic processes. The absence of a co-ordinated interpretation of these basic ideas causes the appearance of various approaches as well as different conclusions.

On the basis of afore said the aim and task of the proposed thesis is investigation of Scandinavian influence on the foundation of Old Rus culture in the area between the Desna and the Dnieper rivers, presenting concrete related models of different cultures at given region on the basis of ancient written materials and other archaeological records.

The proposed work includes two sources of knowledge, namely, the historical and archaeological, and on this basis, the synthesis between both subjects is understood the results which are presented in the conclusion. Studying archaeological sources provide cultural and chronological division of the past relics into definite groups and their consideration within the context of concrete historical process which took place in a definite space of time. The most obvious example of Old Rus relics are artefacts of the military-commercial settlement in Shestovitsa which includes massive amounts of information. The written sources reflect the human community, among which they were formed. This is why they are understood from a reconstruction position of past ideological models. This approach promotes more objective data since it correlates written and archaeological sources. This in turn prevents modern misinterpretation for the data concerning the ancient mentality.

Chapter 1 gives analysis of the written data sources about the population which lived in the area between the Dnieper and the Desna rivers. There is an evident contrast between Slavic and Rus cultures when Eastern sources are taken into account. These essential differences became evident when clothes, ornaments and weapons are compared. Rus ethnographic peculiarities and condition of life depend on specific

character of social psychology for every member in military-commercial community, which is known from Scandinavian sources as “drengr”, i.e. the person who has no land and who manage to get wealth and glory for himself by every means. The Eastern sources which belonged to 9th-10th centuries place Rus on the “island” (Ibn-Ruste, Gardizi, Al-Marvazi). This evidence was explained as a topographic reference-point. Here attention is given to a possible comparison between the Eastern Island and the Scandinavian Holmgard. It is assumed that on the basic of these conceptions are old Teutonic ideas about “Midgard”, “Middle farmstead”, surrounded by the world ocean. They come to the conclusion that “Island-Holmgard” means in general the territory of Eastern Europe which is characterised of all the “Metropollian” towns of Rus. This shows a chronological comparison between konungs activities in Holmgard and evidences in Old Rus chronicles which make certain that the events took place in Kyiv but not in Novgorod. On the other hand, in the Slavic semiotic systems the form of the “island” is closely connected with the “East”, i.e. a sacral space for manifestation of all favourable things at the same time with the sea, such symbols as an island, a mountain, a world tree or a sacred temple appear (V. Ivanov, I. Toporov). V. Petrukhin and O. Tolochko focused on the fact that the information data of the other group of authors (Al-Istarhi, Ibn-Haukal, Al-Idrisi) about “Kuyavia”, “Slavia” and “Artania” indo-european tradition of territorial division underlies which in turn is connected with three main social function-priestly (spiritual), military and economic. In our opinion this threefold principle is observed in the information connected with the social stratification of Rus: 1) “Hakan”, 2) pagan priests, 3) body-guards Rus. In accordance with Arabic authors the “Island” was populated by the Rus and stretches three days journey lengthways and width. This is an explanation of correlation between the social structures (three “castes” of Rus) with the spatial model of the world (“Island-Holmgard”).

We assume that a specific type of Rus employment united them not only in a social organisation of a certain kind but also formed a specific mentality for the members of this community.

Direct information about slavic tribal “sever” is included in the “Povest vremennich let” (PVL) and in the work “De administrando imperio” by Constantine Porphyrogenetius. The ethnonims PVL are considered to be a hint of a completely formed ethnographic tribal community (M. Braichevsky, V. Haburgayev, V.Sedov). However, the individual ethnonims of the chronicle are side by side with its space-geographical orientation which most probably reflect an archaic model of the world. This world model is characterised by typical definitions of the area close to the cultural hero and remote from all negative personification. Double opposition characterise the tribe of “polyane” as “white” and “severyane” as “black” and represents the rest of coloured system in geographic orientation which is no longer in use. It is noted that “sever” is a community which has nothing in common with a definite topographic location. In general it belongs to the left side of the Dnieper river.

The additional information about the Slavs who populated the territory between the Dnieper and the Don rivers includes the Caspian data of Eastern authors. They provide information about geographical settlement, way of life, funeral traditions and Slavic musical culture.

At the end of the chapter one can draw a conclusion that the formation of such historical names as “Rus” and “Sever” were influenced by two factors, namely, geographical and social. It may be illustrated by an expressive name “Rus” and its wide interpretation as a definition of the Eastern European territory as well as in narrow understanding for designating the territory along the middle part of the Dnieper. On the

other hand, it can mean an active socium which promoted its final space-geographical designation.

Chapter 2 summarises the investigation results concerning the problem of early urban centres of Rus on the development of the Old Rus culture. It is necessary to note that in modern historiography the notion of “Old Rus culture” is a rather conventional term and comprises the whole complex of material and cultural wealth monuments simultaneous with the period of geopolitical formation “Kyivan Rus” in the Eastern Europe.

Over a long period of time the problem cultural development in Rus was closely connected with the origin of the name “Rus” which was interpreted differently depending on various archaeological monuments trying to give proof its ancient time. The main reason for searching of Rus cultural artefacts among the monuments of 7th-8th centuries is because of the existence of a people with the same name as mentioned in a Syrian source of 6th century (N. Pigulevska). Recently this point of view aroused only a historiographic interest as it is considered to be an erroneous conception about the existence of the people “Ros-Rosh” at that period. This idea was founded on the mixture of different literary tradition and ideological constructions connected with an inexact translation of the original source and having nothing in common with historical reality (A. Thulin, V. Petrukhin). Thus, for the first time “Rus” is remembered in authentic sources from Byzantium and the East dated in 9th and 10th centuries. From the very beginning the conception of Old Rus cultural monuments was understood in two ways; on the one hand as the “culture of round barrows” 9th-10th centuries and on the other hand as the “prince’s armed force culture”, the origin of which is connected with the preceding Slavic cultures (V. Goncharov, I. Liapushkin, A. Smilenko). The last conception is actively developed in the works of O. Sukhobokov and V. Petrashenko. The conclusion formulated in this thesis concerns the existence of undeniable facts of Old Rus culture formation in 9th and 10th centuries in the territory between the Dnieper and Desna rivers on the basis of “Romenska culture” at the same time it is confirmed that at the beginning of 9th and 10th centuries a specific culture in that territory was formed under significant northerneuropean and steppe influence. This was reflected in costume elements, armament and funeral ceremonies. To the author’s opinion the ethnographic description of “Rus” mentioned in the written sources shows direct correspondence to the funeral practices of the “prince’s armed forces” of Old Rus burial mounds. These Old Rus barrows are concentrated in the regions with early urban centres such as Kyiv, Gnezdovo, Chernigiv, Shestovitsa. It is evident that here we see cultural syncretism. Qualitatively new ethnic, social and cultural relations were formed and all this brought to development the “Rus land” culture.

Chapter 3 realises the complex analysis and gives an historical interpretation to one of the most well-known early medieval monument of the Eastern Europe. The archaeological complex in Shestovitsa is situated 14 km southeast from Chernigiv on the right bank of the Desna river. The cultural artefacts of this monument are used constantly in the investigations dated to the early stages of Old Rus history.

Such archaeologists as P. Smolichev, Y. Stankevich, D. Blifeld, V. Kovalenko, O. Shekun, F. Androshchuk were engaged in the study of old relics and monuments in the Shestovitsa district during different periods. As far as the cultural artefacts of Shestovitsa’s settlement were not analysed sufficiently this thesis begins with the description of the characteristic features of the above mentioned monument. Shestovitsa’s settlement in the 9th and 10th centuries which was situated at the “Korovel” zone and occupied about 8 hectares of the

cape on the right bank of the Desna river. All the artefacts investigated at the settlement are made of two groups: household pits and buildings. Most attention was given to the small sizes of the buildings and to the absence of stationary heating arrangements for them. They assume that most of the buildings are store houses or barns used for agricultural needs. In some cases the extraction traces of tar production were preserved (the excavation made by V. Kovalenko). The absence of a massive occupation layer proves that the settlement functioned actively only at the time of navigating season. Osteological artefacts show evidence of fishing and hunting. This settlement is described as a military-commercial centre in the thesis. This centre was situated near the harbour with intensive navigation.

Funeral customs and the archaic ideology of the population are considered from basis of funeral practice analysis. Sometimes the bodied were burned and sometimes the bodies were put down in the pits and funeral chambers or coffins. In a number of cases it looks like some construction of wooden stacks were used for cremation purposes. Among the funeral chambers burials sometimes are marked out individually. For example in some cases we see the burial of a fighting man with a concubine and a horse.

By reconstructing the dynamics of funeral ceremonial rites, the chronology of the burial grounds is investigated. Chronological landmarks are Scandinavian armaments and jewellery found in the burials and these were dated in the works of such scientists as J. Peterson, J. Calmer. I. Jansson. As a result of this investigation I chose two chronological stages for cremations and inhumations. One can arrive at the conclusion that for the first time between 900-950 AD (II stage), the cremations were oriented from the North to the South appeared. During this stage this tradition continued but then they put down the bodies into the pits and into the funeral chamber and this custom continued through 950-970 AD (I stage). Based on the fact that coins were absent in the second half of the 10th century I concluded about ceasing burial ground function near 960-s AD; the conception connected with evolution of funeral ceremonial ribs are revised.

As it was noted already the settlement in Shestovitsa belonged to trade centres (P.Tolochko). I consider that its emergence depends on newly settled by Slavs and activities of "Khazar way" which connected the Dnieper`s left bank with the countries of the East and the countries near the Baltic Sea. It is thought that Norman`s displacement in the area of the Middle Dnieper river came the same way from the territory of Khazar kaganat. About 970 AD the settlement in Shestovitsa similar socially to Swedish Birka, ceased their activities in connection with the defeat of the Khazar state by Sviatoslav. There was also a "silver crises" in the East and intensive statedevelopment processes. The integration of cultural traditions was completed with "the way from the Varangians to the Greeks" which united cultural centres of the Pagan North to the Christian South created over the time the cultural background of Old Rus.

Chapter IV discussed the historiographic problem of the adjacent location of such monuments as Gniozdovo and Smolensk, Riurikivo Gorodishche and Novgorod. Such a phenomenon was interpreted from the point of view of their rise and the theory a transfer of cities was formulated (O. Spitsyn, V. Ravdonikas, I. Dubov). At the same time Shestovitsa with other typologically close settlements, is described as a "pogost" and the centre of great princely power (V. Petrukhin, T. Pushkina). B. Rybakov considered this centre as a boyar`s settlement. In the opinion of D. Blifeld, Shestovitsa was not within the patrimonial and boyar`s feudal structure and represented the centre of prince Chernigiv`s armed forces. Such archaeologists as G.

Lebedev and O. Mocja consider the settlement in Shestovitsa to be a military camp of Kyiv's prince garrison. The most common interpretation follows the idea about secondary origin of so-called the "prince's camps" or "pogost's" then Old Rus towns that gave rise to doubt in the thesis.

Most of the attention was given to a comparative characteristic of the artefact cultures with such towns as Chernigiv and Shestovitsa which changed during the second half of millennium AD. In the historical limits of Chernigiv there are well-known the artefacts of old archaeological cultures as Kolochynska, Volyntsevskya, Romenska and Old Rus culture (B. Rybakov, D. Blifeld, V. Kovalenko). However a chronological interval between the Kolochynska's (6th and 7th centuries) and Volyntsevskya's antiquities (the middle of the 8th-10th centuries) does not allow the conclusion about their genetic succession. O. Shcheglova has concluded that the coincidence of early cultural layers Romenska culture with the Volyntsevskya's one but there was unknown not a single case the fixation of their stratigraphic succession. Early Old Rus Chernigiv's antiquities were very inexpressive and proceeding from funeral monuments may be dated not earlier than the middle of 10th century. Thus, one can confirm three chronological intervals for Chernigiv which can be understood as a consequence of different ethnical and cultural processes at a given microregion.

I note the following cultural and chronological periods in history of Shestovitsa settlement:

- I. The second half of 7th century. Economic and domestic complex of this period has the closest analogy to the antiquities of the Dnieper's right bank and reflects the process of settling in a new place as the Slavs went from that territory to the East.
- II. 890-960 AD The economic character of the buildings and absence the most active period of settlement occurred at the navigation period. At the end of 960 AD the settlement was destroyed to fire. These traces were discovered while investigating the structures and the rampart.
- III. the first half of 12th century are represented by the barrow burial ground and the settlement occupied a part of the cape and a small site of ancient settlement.

I came to the conclusion that early slavonic period in Shestovitsa and Chernigiv (7th and 8th centuries) bears no relations to the process of town development but reflects the stages of heavy agricultural usage with slash-burn clearing which resulted in temporary settlements. Instead, the emergence of military and trade settlement in Shestovitsa promoted a great concentration of military and economic sources in this area. The cultural changes in Chernigiv and Shestovitsa were brought about by Scandinavian commercial activity, disintegration of Khazaria and development of the state in Eastern Europe as well as in Northern Europe. In this connection it is necessary to note the treaty of 945 AD between the Rus and the Greeks. In his time A. Sakharov noted that one of articles in the treaty reflects Kyiv's attempt to watch closely against hostile elements who could not have come to Byzantium from Rus. In this thesis one can only draw the conclusion that this article aimed to adjust an uncontrolled inflow of Rus into Byzantium. From this time forward only the Kyivan prince had legislative power to control all military and commercial expectations from Rus to Byzantium. Thus, the treaty of Rus with Byzantium in 945 AD greatly limited the military-commercial activities of the contingent concentrated in the commercial centres of Shestovitsa, Gniozdovo etc. Most of these commercial centres ceased to exist and the rest were devastated or simply destroyed after eastern Sviatoslav's campaign. At the same time settlements like Shestovitsa promoted the development of cultural and economical conditions for certain regions and developed economic and social structures were

new towns were founded.

Chapter 5 examines monumental burial mounds in Chernigiv. These monuments are singled out as a special category due to a specific building ritual (O. Spitsyn, B. Rybakov, V. Bulkin, V. Petrukhin). This thesis considers the possibility of Scandinavian influence upon the building of great burial mounds. On the basis of excavation of artefacts made by D. Samokvasov it is examined the proposal concerning reconstruction "Chorna mohyla" funeral ceremonial rites suggested by B. Rybakov and at the same time with chronology of great burial mounds was examined. Much attention is given to the difference of ritual separation of the sacrifice complex in the burial mounds of Chernigiv and Gniozdovo. V. Petrukhin for the first time noted the connection of ritual dishes with a scandinavian temple ritual of offering. Thus in this thesis one can conclude that the ritual and typological correlation of great burial mounds like Novgorod "sopky" enable us to consider them as peculiar pagan temples. Archaeological excavations of the "sopky" shows that after they ceased their burial practices, some of them continued to function as worship centres, where christians' cemeteries were formed later (M. Petrov). Such a situation is observed in Chernigiv where near districts "Gulbyshche" and "Bezimenny a new burial mounds appeared in 11th centuries. It is thought that a sacral relationship to Boldyn's hills where these tombs were located had a long tradition as far as in this districts there is a well-known locality "Holy grove" and in 11th century in this place Illynsk's cave-monastery was built. It is noted that most part of the customs and rites were connected with St. Illya's holiday concerning the harvest. In this work attention is given to the fact that the rests of these rituals were reflected in the practice of building great burial mounds (artefacts of sickles, sheep's bones and wool, a bronze statuette of Thor, Scandinavian God of thunder and lighting). On the basis of analistic accounts about Olga's revenge to "drevliane" and description of Thor's sanctuary in "Eyrbyggja saga" one can conclude existing folklore topics connected with the custom of great burial mounds construction. The last annalistic phrase in the narration about Olga's revenge is the following: "A heavy tribute was given to them, 2 parts of the tribute are intended for Kyiv and the third part is for Vyshgorod for Olga because Vyshgorod is Olga's town". This phrase is proposed to interpret on the basic of scandinavian notions "mikill helgistadr" (the great sanctuary) and "helgafelli" (a holy hill). Proceeding from this, Olga's town' in the chronicle is understood as an Old Rus loan translation from old icelandic "helgafelli", which could designate worship structures having analogy with Chernigiv's great burial mounds. On the basic of the data the "Eyrbyggja saga" and "Saga about Hrafnkell, godi Freir" I assumed that in great burial mounds the pagan priests were buried. According to the formulated conclusion the combination of Slavic and Scandinavian features of funeral ceremonial rites shows evidence of complex syncretic processes.

As a result, the author has come to a number of conclusions the main of which are presented:

- "Rus" and "sever" were the main ethnosocial groups who lived on the territory between the Dniester and the left part of the Desna river in the 9th and 10th centuries.

- The foundation of Old Rus culture in this territory took place because of a localisation of the time and place of the Shestovitsa military-commercial centre.

- The activity of Shestovitsa's settlement promoted considerable cultural and economic development of the territory where Chernigiv would arise later. The ceasing of its activities was connected with the decline of the Eastern silver export which limited the uncontrolled military-commercial activities. The last reflected in

one of the articles included in the treaty between Rus and Byzant in 945 AD and intensive state development in Eastern and Northern Europe.

-The complex relationship between Slavic and Scandinavian cultural traditions influenced the formation of specific great burial mounds in Chernigiv and is evidence of syncretic cultural processes which accelerated the final development of Old Rus culture and territorial integration of "Rus Land".

АНДРОЩУК Федір Олександрович

НОРМАНІ І СЛОВ'ЯНИ У
ПОДЕСЕННІ
(ПОДЕТІ КУЛЬТУРНОЇ
ВЗАЄМОСТІ ДОБІ
РАНЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

Технічні редактори Л.Л. Ващенко, Т.Є. Зюбенко
Комп'ютерний набір О.О. Андрощук, Т.Є. Зюбенко
Коректор Л.Л. Ващенко
Комп'ютерна верстка Д.В. Адаменко
Оформлення художника Д.В. Адаменко